

प्रथम पञ्चवर्षीय योजना

(२०७६/७७-२०८०/८१)

आधार-पत्र

प्रदेश सरकार

कर्णाली प्रदेश योजना आयोग

वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत

नेपाल

प्रथम पञ्चवर्षीय योजना

(२०७६/७७-२०८०/८१)

आधार-पत्र

प्रदेश सरकार

कर्णाली प्रदेश योजना आयोग

वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत

नेपाल

प्रकाशक : प्रदेश सरकार
कर्णाली प्रदेश योजना आयोग
वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत
फोन: ०८३-५२१६७६
इमेल: ppckarnali@gmail.com
वेवसाइट: kppc.karnali.gov.np

प्रकाशन वर्ष : २०७६, फागुन

सर्वाधिकार : कर्णाली प्रदेश योजना आयोगमा सुरक्षित

मुद्रण प्रति : १०००

कर्णाली प्रदेश, सुर्खेत

मन्तव्य

आमूल परिवर्तनको लागि भएको जनयुद्ध, जनआन्दोलन र विशेषतः कर्णाली प्रदेश स्थापनार्थ भएको आन्दोलनको जगमा कर्णाली प्रदेश निर्माण भएको हो। हामी सङ्घीयता कार्यान्वयनको प्रारम्भिक अवस्थामा छौं। हाम्रा सामु जनताका अपेक्षाहरू धेरै छन्। सीमित स्रोत र साधनको बीचबाट नयाँ सङ्कल्पका साथ सबैखाले संरचनाहरूको व्यवस्थापन गर्नु पर्नेछ। यही व्यवस्थापन गर्न र समृद्धिको यात्रा तय गर्नका लागि योजनाबद्ध पहलकदमीको आवश्यकता पर्ने भएकाले कर्णाली प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको आधार-पत्र तयार भई प्रकाशन हुँदा मलाई खुसी लागेको छ।

कर्णाली प्रदेशका दस जिल्लाको वस्तुगत आवश्यकता, जनताको चाहना र सहिदहरूका अधुरा सपना पूरा गर्ने ऐतिहासिक जिम्मेवारी हामीलाई प्राप्त भएको छ। विगतका विकास अभ्यासहरू कर्णालीमैत्री हुन नसक्दा सबैखाले तथ्याङ्कमा पछाडि पर्नु परेको तीतो यथार्थ हामीसामु छ। विकास निर्माणमा आफ्नै पहलकदमी र निर्णयको भारी महत्त्व रहने भएकाले कर्णाली प्रदेश योजना आयोगले निकै मिहिनेत गरी सबै जिल्ला र पालिका तथा सरोकारवालाको सुभाव तथा मार्गनिर्देशनलाई समेटेको छ। आफ्नो आवश्यकताको आधारमा प्राथमिकताहरू तय गरेको छ। समृद्ध कर्णाली सुखारी कर्णालीवासी बनाउने दीर्घकालीन सौँच कार्यान्वयन गर्न कर्णाली प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले सामाजिक न्यायसहित दिगो, फराकिलो र तीव्र विकास गर्ने सौँच राखेको छ। यस अवधिमा प्रदेश सरकारले शिक्षा, स्वास्थ्य, उत्पादन र रोजगार, त्यसका लागि पूर्वाधार निर्माण गर्ने गन्तव्य समेत कितान गरेको छ।

वस्तुवादी योजना निर्माण भयो भने कार्यान्वयनयोग्य योजना बन्न सम्भव हुन्छ। कार्यान्वयनयोग्य योजना बन्यो भने मात्र प्रभावकारी कार्यान्वयन र विकासको प्रतिफल देख्न पाइने हुन्छ। सोको आधारमा बजेटको व्यवस्था र नतिजामुखी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन भई सुशासन कायम गर्न सकिन्छ। कर्णालीको समृद्धि र सुखारीका सूचकहरू पनि निर्माण भएका छन्। योजनालाई कार्यान्वयन गर्नका लागि प्रदेश सरकारले संघ र स्थानीय तहका साथै निजी, सहकारी, नागरिक समाज, विकास साभेदार तथा अन्य सरोकारवालाहरूसँग समन्वय, सहकार्य र सहजीकरण गर्ने नै छ।

अन्तमा, यसखाले पहलकदमी लिनका लागि ठोस आधार तयार गर्ने योजना आयोगका पदाधिकारीहरूलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु। यस्तै सबै मन्त्रालयका मन्त्री, सचिव तथा योजना महाशाखा प्रमुख लगायत कर्मचारी तथा विज्ञ महानुभाव सबैलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु। यसका साथै प्रदेश सभाका माननीय सदस्यहरू, कर्णाली विज्ञ समूह, जिल्ला समन्वय समितिका प्रमुख-उपप्रमुख, नगरपालिकाका मेयर-उपमेयर, गाउँपालिकाका अध्यक्ष-उपाध्यक्ष तथा सरोकारवालाहरूप्रति आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु। यस योजनामा उपलब्ध स्रोत साधनको भरपूर उपयोग गरेर आम नागरिकले प्रत्यक्ष अनुभूत गर्न पाउने गरी योजनाहरू सञ्चालन भई दिगो विकासको आधार तय भएको रूपमा हेर्न पाइनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु।

महेन्द्र बहादुर शाही

माननीय मन्त्री

प्रदेश सरकार

आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय

कर्णाली प्रदेश, सुर्खेत

प्राक्तन

कर्णाली प्रदेश योजना आयोगले एक वर्षको निरन्तर प्रयासपछि कर्णाली प्रदेशको प्रथम आवधिक योजनाको आधार-पत्र तयार गरी प्रकाशित गर्न लागेकोमा खुसी महशुस गरेको छु। जनताको बलिदान र सङ्घर्षबाट स्थापित कर्णाली प्रदेश पर्याप्त प्राकृतिक स्रोत साधनहरू र तुलनात्मक लाभका क्षेत्रहरू भएका कारण प्रचुर आर्थिक सम्भावना भएको प्रदेश हो। तर पनि विगतमा योजनावद्ध आर्थिक विकासको अभावका कारण यो प्रदेशका सामाजिक, आर्थिक र भौतिक पूर्वाधारका सूचकहरू निकै पछि रहेका छन्। यसमाथि ठूलो र जटिल भूगोल, पर्यावरणीय र जैविक विविधता रहेको यो प्रदेशमा विकासको बलियो जग खडा गरी कर्णाली प्रदेश सरकारको समृद्ध कर्णाली : सुखारी कर्णालीवासीको सौँच साकार पार्न एक उत्कृष्ट, व्यवहारिक र दुरदर्शी आवधिक योजना वान्छनीय हुन्छ।

कर्णाली प्रदेशको विकासका लागि आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय र कर्णाली प्रदेश योजना आयोगका कामहरू अन्योआश्रित र परिपुरक रहेका छन्। प्रदेश योजना आयोगका लागि अर्थ मन्त्रालयको भूमिका संयोजनकारी रहेको र यो आर्थिक योजना मन्त्रालय पनि भएकाले प्रथम आवधिक योजनाको यो आधार-पत्र हाम्रा लागि विशेष महत्त्व राख्दछ।

कर्णाली प्रदेश सरकारको निर्देशन बमोजिम कर्णाली प्रदेश योजना आयोगले प्रथम आवधिक योजना निर्माणका लागि आधारभूत तयारीहरू पूरा गरिसकेको थियो। तर पछि कर्णाली प्रदेश सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग र कर्णाली प्रदेश योजना आयोगको सल्लाह बमोजिम आधार-पत्र निकालेर पञ्चवर्षीय योजनामा जाँदा प्रदेशको प्रथम आवधिक योजनालाई समुन्नत र राम्रो बनाउन सकिने निष्कर्ष निकालेर नै यो आधार-पत्र प्रकाशित गर्न लागेको हो। कर्णाली प्रदेशको प्रथम आवधिक पञ्चवर्षीय योजना निर्माणका लागि प्रदेश योजना आयोगले प्रदेशका दशऔँटे जिल्लामा यसको पूर्ववर्ती खाका प्रस्तुत गरी सुभावहरू सङ्कलन गरेको छ। आधार-पत्रका सौँच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीतिहरू तयारीका लागि व्यापक मन्त्रालयलगत छलफल भई विषयगत योगदान भएका छन्। आधार-पत्रको मस्यौदा प्रदेश विकास परिषद्मा पनि प्रस्तुत भई प्राप्त मार्ग निर्देशनहरूलाई समेटेी थप परिस्कृत गरिएको छ।

यो आधार-पत्रको मस्यौदा माथि संयोजन, लेखन, पुनर्लेखन र परिमार्जनका लागि अहोरात्र खटिएर काम गर्ने कर्णाली प्रदेश योजना आयोगका पदाधिकारीहरू, मन्त्रालयका सचिवहरू र प्राविधिक सहयोग गर्ने अन्य साथीहरू धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ। कर्णाली प्रदेश सरकारको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको यो आधार-पत्र कर्णाली प्रदेशको विकासका लागि एक कोशेढुङ्गा सावित हुने आशा राखेको छु।

प्रकाश ज्वाला

प्रदेश सरकार
कर्णाली प्रदेश योजना आयोग
वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत

भूमिका

हामी सबैको चाहना भनेकै सभ्य, सुसंस्कृत, विकसित र समृद्ध कर्णाली नै हो। प्रकृतिप्रदत्त प्रदेशका अद्वितीय स्रोत र साधनहरूको संरक्षण, सदुपयोग र प्रवर्द्धन गर्दै हाम्रो दीर्घकालीन सौँच अर्थात् “समृद्ध कर्णाली : सुखारी कर्णालीवासी” भन्ने परिकल्पनालाई साकार तुल्याउन कर्णालीको पहिलो पञ्चवर्षीय योजना निर्माण गर्दै गर्दा यो आधार-पत्र तयार गरिएको छ। संविधानको भावनाअनुसार सार्वजनिक, निजी, सहकारी, समुदाय र व्यापक जनसहभागिता सहितको संयुक्त प्रयासबाट यस प्रदेशको दिगो, उच्च, तीव्र र फराकिलो समन्यायिक विकास गरी समतामूलक र समृद्ध कर्णाली प्रदेश निर्माण गर्न सही योजनाहरूको छनौट र तिनीहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन नै हो। भाषा, धर्म, कला, संस्कृति र प्राकृतिक सम्पदाको भरीपूर्ण कर्णाली केवल भौतिक, आर्थिक र सामाजिक विकासका सूचकाङ्कहरूमा पछाडि रहेका हुनाले सर्वाङ्गीण विकासका लागि यो पहिलो पञ्चवर्षीय योजनाको आधारपत्र कोषेढुङ्गा सावित हुनेछ। आधारपत्रमा पहिलो पञ्चवर्षीय योजनाको आधार मात्र तय गरिएको छैन, दीर्घकालीन सौँचका साथ अबको २५ वर्षमा अर्थात् वि.सं. २१०० सम्ममा हाम्रो प्रदेशको विकासको मानचित्र समेत कोरिएको छ। दीर्घकालीन सौँचको मार्गचित्र तय गरिएको छ, जसअनुसार हालको कर्णालीवासीको प्रतिव्यक्ति वार्षिक आय ६०६ अमेरिकी डलरबाट अबको पाँच वर्षमा अर्थात् वि.सं. २०८०/०८१ मा ११४७ अमेरिकी डलर पुऱ्याउने र आ.व. २१००/२००१ मा वार्षिक प्रतिव्यक्ति आय १०,००० पुऱ्याउने लक्ष्य किटान गरिएको छ। सामाजिक न्यायमा आधारित समावेशी, सन्तुलित र दिगो विकासका लागि गुणस्तरका पूर्वाधार मार्फत उच्च र तीव्र आर्थिक वृद्धि गरी समृद्ध र सुखारीका लक्ष्यहरू निर्धारण गरिएको छ। प्रदेशको दीर्घकालीन सौँच, लक्ष्य र उद्देश्य पूरा गर्न दीर्घकालीन रणनीति र परिमाणात्मक लक्ष्यहरू समेत प्रक्षेपण गरिएको छ। कर्णाली प्रदेश जलस्रोतको धनी भएकाले जलविद्युतलाई विकासको प्रमुख सम्बाहकको रूपमा लिइएको छ र हरित अर्थतन्त्र कर्णाली विकासको मूलमन्त्रको रूपमा अंगिकार गरिएको छ। कर्णाली प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (आ.व. २०७६/०७७-२०८०/०८१) निर्माणको थालनी गर्दा कर्णालीको वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण खासगरी सबल पक्ष, कमजोर पक्ष, चुनौती र अवसरहरूको निक्कौँल गरी यो योजनाको आवश्यकता, मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू, प्राथमिकताहरू, सौँच, लक्ष्य, उद्देश्य, परिमाणात्मक लक्ष्य र रणनीतिहरू तय गरिएका छन्।

प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले पाँच वर्षको आर्थिक वृद्धिदर आधार वर्ष २०७५/०७६ मा ५.७ प्रतिशतबाट यो आर्थिक वर्षमा ९.९ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ, जसको लागि सार्वजनिक खर्च कम्तिमा ७५ प्रतिशत हुनुपर्नेछ। यसैगरी आउने आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ मा १३.३ प्रतिशत आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्नुपर्नेछ भने २०७८/०७९ मा १५.७ प्रतिशत, २०७९/०८० मा १७.९ र २०८०/०८१ मा १८.८ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि गरी पाँच वर्षको औषत १४.९ प्रतिशत पुऱ्याउनु छ। तब मात्रै कर्णाली प्रदेशको आधार वर्ष २०७५/०७६ को कुल गार्हस्थ्य उत्पादन ११९.२६ अर्बबाट २४१.०१ अर्ब पुऱ्याउन सकिन्छ र प्रतिव्यक्ति वार्षिक आय ११४७ अमेरिकी डलर हासिल गर्न सकिन्छ। यसका निमित्त ५२१.४७ अर्बको लगानी आवश्यक पर्छ। जसमध्ये कृषिमा ९७.१५ अर्ब, उद्योगमा २३५.८१ अर्ब र सेवा क्षेत्रमा १८८.५१ अर्बको प्रक्षेपण गरिएको छ। यसका निमित्त सार्वजनिक क्षेत्रबाट हुने लगानी ५३.६६ प्रतिशत, निजी क्षेत्रबाट ४२.६५ प्रतिशत र सहकारी क्षेत्रबाट ३.६९ प्रतिशत लगानीको अनुमान गरिएको हुँदा सरकारको ऐन कानून, नीति, नियम बनाउने मात्र नभएर विकासको ठूलो हिस्सामा अहम् भूमिका रहने छ। सार्वजनिक क्षेत्रबाट हुने लगानी २७९.८२ अर्बमा १०८.२० संघले, १३०.५२ अर्ब प्रदेश सरकारले र ४१.१० अर्ब स्थानीय तहले गर्नुपर्ने हुन्छ। यसकारण संविधानमा व्यवस्था भएअनुसार तीनै तहको बीचमा समन्वय, सहकार्य र साभेदारी एवम् एकल अधिकारका प्रयोगहरू जनपेक्षित ढङ्गले गरिनु पर्दछ।

यो आधारपत्रले दशओटा परिच्छेदमा पहिलो परिच्छेद प्रदेशको परिचय र अवस्था र दोश्रोमा कर्णाली सौँच २१०० अनि बाँकी आठओटा परिच्छेद प्रथम पञ्चवर्षीय योजना खासगरी वित्तीय अवस्था, पूर्वाधार क्षेत्र, सामाजिक क्षेत्र, आर्थिक

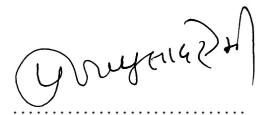
क्षेत्र, उद्योग, वाणीज्य तथा आपूर्ति, सुशासन, गरिबी निवारण लगायतका अन्तरसम्बन्धित विषयहरू र योजना कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन रहेका छन् ।

यो आधारपत्र तयार गर्न कर्णाली प्रदेश योजना आयोगले सर्वप्रथम योजनासँग सम्बन्धित विषयगत विज्ञलाई बोलाएर दुईदिने कार्यशाला गोष्ठी गरी त्यसका आधारमा अवधारणा पत्र निर्माण गरी कर्णाली प्रदेश सरकारबाट स्वीकृत गराई सकेपछि प्रदेशका दशऔटै जिल्लामा छलफल र सुभाव सङ्कलन गरी सौँच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति तयार गरी विषयगत मन्त्रालयसँग घनिभूत छलफल र लेखन कार्यमा सहभागी हुनुका साथै कर्णाली प्रदेश सरकारले गठन गरेको विज्ञ समूहको बीचमा प्रस्तुत गरी महत्त्वपूर्ण सुभाव सङ्कलन गर्दै परिष्कृत गरिएको आधारपत्र प्रदेश विकास परिषद्मा प्रस्तुत भई प्राप्त मार्गदर्शनलाई समेत समेटेर तयार भएको/गरिएको छ । यो आधारपत्र कार्यक्रम र नतिजा खाका उल्लेख गरी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना पनि तयार भइरहेकोले यसको अध्ययन गरी थप सल्लाह सुभाव सम्बन्धित सरोकारवालाहरूले आयोगलाई दिई सहयोग गरिदिन हुन समेत अनुरोध गरिन्छ ।

योजना तर्जुमा जत्तिको महत्त्वपूर्ण छ, त्यो भन्दा बढी कार्यान्वयन भएकाले सही योजनाको छनौट र प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सबैको ध्यान पुग्न जरुरी छ । हाम्रो प्रदेश अरू प्रदेशको तुलनामा विकासमा निकै पछि परेकाले अरू हिंडे पुग्छन्, हामी भने दौडनु पर्छ । प्रदेशको पूँजीगत खर्च हरेक वर्ष ८० प्रतिशत भन्दा बढी हुने गरी सङ्कल्पका साथ सरकार, निजी क्षेत्र, सहकारी, समुदाय र आम नागरिक अधि बढौं । हाम्रो प्रदेश सबैभन्दा समृद्ध प्रदेश बन्नेमा कुनै शङ्का छैन । एवलै हिंड्दा कहीं पुगिदैन, सँगै हिंड्दा विकासको शिखर चुम्न सकिन्छ । त्यसैले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह बीचको समन्वय र सहकार्यलाई आत्मसाथ गरी योजना आयोगले तयार गरेको पहिलो पञ्चवर्षीय योजनालाई सफल तुल्याऔं । सबैको सहयोगको पूर्ण भरोसा सहित समृद्ध कर्णाली सुखारी कर्णालीवासी भन्ने हाम्रो दीर्घकालीन सौँच सबैले साकार पारौं ।

यो आधारपत्र तयार गर्दा महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शन दिनुहुने माननीय प्रदेश प्रमुख, मुख्यमन्त्री तथा योजना आयोगका अध्यक्ष, राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्ष, कर्णाली प्रदेशका प्रतिनिधि सभा तथा राष्ट्रिय सभाका सदस्य, प्रदेश सभाका सभामुख तथा उपसभामुख, प्रदेश सरकारकामन्त्रीहरू, प्रदेश सभा प्रतिपक्षी दलका नेता, प्रदेश सभाका विभिन्न समितिका अध्यक्षहरू, प्रदेश सभाका सदस्यहरू, कर्णाली प्रदेश हेर्ने राष्ट्रिय योजना आयोगका सदस्य, कर्णाली प्रदेश विकास परिषद्का सदस्यहरू, निजी, सहकारी तथा गैरसरकारी सङ्घ-संस्थाहरू सबैलाई हार्दिक धन्यवाद तथा कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

यो आधारपत्र तयार गर्दा अहोरात्र काम गर्ने कर्णाली प्रदेश योजना आयोगका सदस्यहरू, प्रमुख सचिव, सदस्य सचिव, मन्त्रालयका सचिवहरू, राष्ट्रिय योजना आयोगका विज्ञ कर्मचारीहरू, कर्णाली प्रदेश योजना आयोगका कर्मचारीहरू, प्रदेश मन्त्रालय योजना महाशाखा एवम् विभिन्न शाखाका कर्मचारीहरू, समुन्नति नेपालका विज्ञहरू र अन्य सबै सबै सहयोगी महानुभावहरूलाई हृदयदेखि नै आभार तथा धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

प्रा.डा. पुण्यप्रसाद रेग्मी

कर्णाली प्रदेश योजना आयोग

माननीय मुख्यमन्त्री श्री महेन्द्र बहादुर शाही	अध्यक्ष
माननीय प्रा.डा. पुण्यप्रसाद रेग्मी	उपाध्यक्ष
माननीय डा. दीपेन्द्र रोकाया	सदस्य
माननीय श्री योगेन्द्र बहादुर शाही	सदस्य
श्री केवल प्रसाद भण्डारी, प्रमुख सचिव, प्रदेश सरकार	सदस्य (पदेन)
श्री विष्णुप्रसाद नेपाल, सचिव, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय	सदस्य सचिव

विषय सूची

विषय

पृष्ठ सङ्ख्या

परिच्छेद १ : परिचय

- १.१ पृष्ठभूमि
- १.२ भौगोलिक अवस्था
- १.३ भूउपयोग
- १.४ जनसंख्या
- १.५ सामाजिक अवस्था
- १.६ शैक्षिक अवस्था
- १.७ स्वास्थ्य सेवाको अवस्था
- १.८ खानेपानी, खाद्य सुरक्षा, पोषण तथा सरसफाइ
- १.९ गरिबीको अवस्था
- १.१० श्रम तथा रोजगारी
- १.११ भाषा, धर्म तथा संस्कृति
- १.१२ आर्थिक अवस्था

परिच्छेद २ : कर्णाली सोच, २१००

- २.१ पृष्ठभूमि
- २.२ राष्ट्रिय पन्ध्रौं योजनाको सौच, लक्ष्य र रणनीतिहरू
- २.३ प्रदेशको दीर्घकालीन सौचको आवश्यकता
- २.४ प्रदेशको दीर्घकालीन सौचको मार्गचित्र
- २.५ प्रदेशको दीर्घकालीन सौच
- २.६ प्रदेशको दीर्घकालीन लक्ष्य
- २.७ प्रदेशको दीर्घकालीन उद्देश्य
- २.८ प्रदेशको दीर्घकालीन रणनीति
- २.९ प्रदेशको दीर्घकालीन परिमाणात्मक लक्ष्य
- २.१० विकासका प्रमुख सम्वाहक
- २.११ जोखिम पक्ष अनुमान

परिच्छेद ३ : प्रथम पञ्चवर्षीय योजना

- ३.१ पृष्ठभूमि
- ३.२ सबल पक्ष, कमजोर पक्ष, अवसर र चुनौती
- ३.३ योजनाको आवश्यकता
- ३.४ योजनाका मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू
- ३.५ योजनाका प्राथमिकताहरू
- ३.६ सौच
- ३.७ लक्ष्य
- ३.८ उद्देश्य

- ३.९ परिमाणात्मक लक्ष्य
- ३.१० योजनाका रणनीतिहरू
- ३.११ समष्टिगत आर्थिक खाका
- ३.११.१ गार्हस्थ्य उत्पादनको बृद्धि दर र संरचना
- ३.११.२ लगानी
- ३.११.३ सार्वजनिक खर्च र खर्च व्यहोर्ने स्रोत
- ३.११.४ प्रदेश सरकारको खर्च र खर्च व्यहोर्ने स्रोत

परिच्छेद ४ : समष्टिगत वित्तीय क्षेत्र

- ४.१ बचत तथा लगानी
- ४.२ सार्वजनिक वित्त
- ४.२.१ सार्वजनिक खर्च
- ४.२.२ राजश्व परिचालन
- ४.२.३ वैदेशिक सहायता परिचालन
- ४.२.४ सार्वजनिक ऋण
- ४.२.५ अन्तर सरकारी वित्त
- ४.३ सार्वजनिक-निजी-सहकारी साझेदारी
- ४.४ वैदेशिक लगानी

परिच्छेद ५ : पूर्वाधार क्षेत्र

- ५.१ यातायात पूर्वाधार
- ५.१.१ सडक
- ५.१.२ हवाई यातायात
- ५.१.३ जलमार्ग
- ५.१.४ विद्युतीय रेलमार्ग, रज्जुमार्ग र केवलकार
- ५.१.५ यातायात व्यवस्थापन
- ५.२ ऊर्जा
- ५.२.१ जलविद्युत
- ५.२.२ वैकल्पिक ऊर्जा
- ५.३ गाउँ-सहर, बस्ती विकास
- ५.४ सिँचाइ
- ५.५ खानेपानी तथा सरसफाइ
- ५.६ सूचना तथा सञ्चार प्रविधि

परिच्छेद ६ : सामाजिक क्षेत्र

- ६.१ शिक्षा
- ६.२ स्वास्थ्य
- ६.३ जनसङ्ख्या तथा बसाइँसराइ
- ६.४ युवा
- ६.५ महिला सशक्तीकरण तथा लैङ्गीक समानता
- ६.६ बालबालिका तथा किशोरकिशोरी

- ६.७ जेष्ठ नागरिक
- ६.८ अपाङ्गता भएका व्यक्ति
- ६.९ खेलकुद
- ६.१० भाषा, कला, साहित्य र संस्कृति
- ६.११ सामाजिक समावेशीकरण
- ६.१२ दलित मूलप्रवाहीकरण
- ६.१३ मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण
- ६.१४ सामाजिक सुरक्षा

परिच्छेद ७ : आर्थिक क्षेत्र

- ७.१ कृषि तथा प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन
  - ७.१.१ प्राङ्गारिक तथा व्यावसायिक कृषि
  - ७.१.२ पशुपन्छी, मत्स्य तथा मौरी पालन
  - ७.१.३ खाद्य सुरक्षा तथा पोषण
  - ७.१.४ भूमि व्यवस्था
  - ७.१.५ वन तथा जैविक विविधता
  - ७.१.६ जडिबुटी
  - ७.१.७ खानी तथा खनिज सम्पदा
- ७.२ उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति
  - ७.२.१ उद्योग
  - ७.२.२ वाणिज्य तथा आपूर्ति
- ७.३ पर्यटन विकास
- ७.४ निजी क्षेत्र
- ७.५ सहकारी क्षेत्र

परिच्छेद ८ : सुशासन

- ८.१ शान्ति सुरक्षा र सुव्यवस्था
- ८.२ शासकीय सुधार र सुशासन
- ८.३ प्रदेश तथा स्थानीय तहको क्षमता विकास
- ८.४ मानव अधिकार
- ८.५ भ्रष्टाचार नियन्त्रण

परिच्छेद ९ : अन्तरसम्बन्धित विषय

- ९.१ गरिबी निवारण
- ९.२ उद्यमशीलता विकास
- ९.३ विपद् व्यवस्थापन
- ९.४ वातावरण तथा जलवायु परिवर्तन
- ९.५ जलाधार संरक्षण
- ९.६ सामुदायिक साझेदारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरू
- ९.७ अनुसन्धान र विकास
- ९.८ श्रम तथा रोजगारी

परिच्छेद १० योजना कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

१०.१ अन्तर सरकारी समन्वय र सहकार्य

१०.२ प्रदेश आयोजना बैङ्क

१०.३ कार्यान्वयन अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

अनुसूचीहरू

परिच्छेद-१ परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

इतिहासमा कर्णाली एक शक्तिशाली र समृद्ध राज्य थियो । बाह्रौं शताब्दीमा नागराजले पाल राज्य जितेपछि आफ्नो राजधानीको नाम शिजा राखेका थिए । खस् राजधानी शिजा नेपाली भाषा संस्कृतिको उद्गमस्थलको रूपमा चिनिन्छ । यो राज्य १३औं शताब्दीमा पूर्व गोर्खा, पश्चिम काश्मिरको लद्दाख, उत्तर भोटको गुगे र दक्षिणमा लखनऊको गोमती नदीसम्म पुगेको थियो । कर्णाली नदी आसपास हुँदै चीनको गुगे, बुराङ्गबाट हुम्ला, जुम्ला, दुल्लु, सुर्खेत हुँदै दक्षिणमा भारतसम्म आवतजावत हुने व्यापारिक रेशम-मार्गले अर्थ-वाणिज्य क्षेत्रमा ख्याति प्राप्त गरी त्यसबेला समृद्धि हासिल गरेको थियो ।

सिँजाको राजाका रूपमा मेदिनी बर्माको उदय भएपछि उनले तत्कालीन जुम्ला राज्यलाई पाँच भागमा बाँडेका थिए । जसअनुसार जगतीपुर (जाजरकोट) लाई आफूसँग राखे, पूर्वपट्टिको रुकुम माइला भाइ पीताम्बर, दक्षिण सामाकोट (सल्यान) साहिला भाइ सुमेरु, पश्चिम विलासपुर (दैलेख) कान्छा भाइ संसारी बर्मा र उत्तरको जुम्ला ज्वाइँ बलिराज शाहीलाई दिएका थिए । त्यसबेला खाँडाचक्र (मान्म) को राजा मलय बम थिए । वि.सं.१८४६ मा जुम्ला राज्य नेपाल एकीकरणमा गाभिएपछि केन्द्रीय सत्ताबाट ओझेलमा पर्न गई कर्णाली क्षेत्र आर्थिक, सामाजिक रूपमा पछि पर्दै गएको देखिन्छ ।

तत्कालीन शासकहरूले खस राज्यको सिँजालाई आर्थिक तथा व्यापारिक केन्द्र र दुल्लुलाई प्रशासनिक केन्द्रका रूपमा विकास गरेको पाइन्छ । अहिलेका ठूला विकसित मुलुकहरूले आर्थिक तथा प्रशासनिक राजधानी छुट्टाछुट्टै सहरलाई कायम गर्ने मोडलको प्रयोग १९औं शताब्दीमा कर्णालीमा भइसकेको थियो । यस्तै कर्णालीमा सामुहिक विकासको लामो परम्परा रहेको छ । सामुहिक पशुपालन, धर्म भकारी, नोरा, खिमि, पर्म, सामुहिक उत्पादन र व्यापार जस्ता आत्मनिर्भरतामूखी अभ्यासहरू यसका उदाहरणहरू हुन् । दुल्लुको प्राचीन कीर्तिस्तम्भ मध्ययुगीन नेपालको एक ऐतिहासिक प्रमाण हो ।

नेपालमा जनयुद्ध, जनआन्दोलन, मधेश आन्दोलन र विशेष कर्णाली प्रदेश स्थापनार्थ भएको आन्दोलनपछि जारी भएको नेपालको संविधान २०७२ पश्चात गठन भएका सातओटा प्रदेश मध्ये कर्णाली पनि एक हो । हुम्ला, मुगु, जुम्ला, डोल्पा, कालिकोट, दैलेख, जाजरकोट, पश्चिम रुकुम, सल्यान र सुर्खेत गरी दशओटा जिल्लालाई समेटेर यो प्रदेश निर्माण भएको छ । सुर्खेत राजधानी भएको यस प्रदेशको सिमाना उत्तरमा मित्रराष्ट्र चीन, पश्चिममा सुदुर पश्चिम प्रदेश, दक्षिणमा प्रदेश नं.५ र पूर्वमा प्रदेश नं.५ तथा गण्डकी प्रदेश पर्दछ ।

संविधानले सबै प्रकारका विभेदहरूको अन्त्य गर्दै समानुपातिक, समावेशी र सहभागिताको सिद्धान्तको धरातलमा टेकेर दिगो शान्ति, विकास तथा समृद्धि एवम् असल शासनको माध्यमद्वारा आर्थिक समानता, समृद्धि तथा सामाजिक न्यायमा आधारित समतामूलक समाजको परिकल्पना गरेको छ । सामाजिक न्यायको माध्यमबाट लोककल्याणकारी राज्यको स्थापना गर्ने, सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागितामा साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालन गरी तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दिगो आर्थिक विकास गर्ने तथा प्राप्त उपलब्धिको न्यायोचित वितरण गरी आर्थिक असमानताको अन्त्य गर्दै शोषणरहित समाजको निर्माण गर्न राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र र उन्नतशील बनाई समाजवादउन्मुख,

स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने उद्देश्य राखेको छ । संविधानले निर्दिष्ट गरेको यही बाटोमा अघि बढ्न नेपाल सरकार पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय योजना निर्माणको क्रममा छ भने कर्णाली प्रदेश सरकार प्रथम पञ्चवर्षीय योजना निर्माणमा जुटेको छ ।

वि.सं. २०१३ सालबाट नेपालमा आवधिक योजना मार्फत विकास कार्यान्वयन गर्न थालियो । यस बीचमा १४ ओटा आवधिक योजनाहरू कार्यान्वयनमा आएका पनि यसबाट कर्णालीवासीले विकासको खासै प्रतिफल प्राप्त गर्न नसकेको र विकास सूचकाङ्कमा अरु प्रदेशभन्दा पछाडि रहेको तीतो यथार्थलाई बदल्नु अहिलेको आवश्यकता हो ।

नेपाल सरकारले **समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली** बनाउने राष्ट्रिय लक्ष्य निर्धारण गरेअनुरूप आफ्नो नीति तथा कार्यक्रम र विभिन्न दस्तावेजहरूमा नागरिकहरूको समृद्धिको चाहना पूरा गर्ने सङ्कल्प गरिरहेको परिप्रेक्ष्यमा कर्णाली प्रदेश सरकारले **'समृद्ध कर्णाली, सुखारी कर्णालीवासी'** भन्ने दीर्घकालीन सौँच राखेको छ । यही दीर्घकालीन सौँचलाई मध्यनजर गर्दै आवधिक योजना निर्माण गरी दिगो, फराकिलो र तीव्र आर्थिक विकासद्वारा आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक रुपान्तरणका लागि प्रदेश सरकार दृढ सङ्कल्पित छ । गुणस्तरीय र वातावरणमैत्री भौतिक पूर्वाधार, व्यावसायिक शिक्षा, स्वास्थ्यमा सर्वसुलभ पहुँच, भरपर्दो सामाजिक सुरक्षा, उत्पादन र रोजगारीमा बृद्धि, तुलनात्मक लाभका प्राकृतिक स्रोतहरूको सदुपयोग, पर्या-पर्यटनको विस्तार र विकास एवम् कर्णालीको अद्वितीय भाषा, संस्कृति र कलाको सम्बर्द्धन गर्नका लागि यो प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको आधारपत्र तयार गरिएको छ ।

१.२ भौगोलिक अवस्था

कर्णाली प्रदेशको कुल क्षेत्रफल ३०,२११ वर्ग कि.मी. रहेको छ । यो प्रदेश नेपालका सात प्रदेश मध्ये क्षेत्रफलका हिसाबले सबैभन्दा ठूलो प्रदेश हो । यो प्रदेशले नेपालको कुल भू-भागको २१.६% जमिन ओगटेको छ । त्यसैगरी यस प्रदेशको डोल्पा जिल्ला क्षेत्रफलका हिसाबले नेपालकै सबैभन्दा ठूलो जिल्ला हो । डोल्पा जिल्लाले ७,८८९ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफल ओगटेको छ (अनुसूची १) ।

यस प्रदेशमा २५ ओटा नगरपालिका र ५४ ओटा गाउँपालिका गरी कुल ७९ स्थानीय तहका जम्मा ७१८ वडाहरू रहेका छन् (अनुसूची २) । यो प्रदेश २८ डिग्री १० मिनेट ७ सेकेन्ड उत्तरी अक्षांसदेखि ३० डिग्री २६ मिनेट ५० सेकेन्ड उत्तरसम्म र ८० डिग्री ५८ मिनेट ५८ सेकेन्ड पूर्वी देशान्तरदेखि ८३ डिग्री ४० मिनेट ५७ सेकेन्ड पूर्वसम्म फैलिएको छ । यस प्रदेशमा समुद्र सतहबाट सबैभन्दा होचो भूभाग कर्णाली र भेरीको दोभान जामु कुइने १८० मिटर उचाइमा रहेको छ भने सबैभन्दा उच्च भूभाग डोल्पा जिल्लाको चुरेन हिमाल ७,३४८ मिटर उचाइमा रहेको छ । उतर दक्षिण २५० कि.मी. र पूर्व पश्चिम २६५ कि.मी.सम्म फैलिएको यो प्रदेशमा विविध हावापानीका साथै धरातलीय तथा जैविक विविधता रहेको छ ।

१.३ भू-उपयोग

कर्णाली प्रदेशमा देशको सबैभन्दा ठूलो भूभाग रहेको छ । यसको कुल क्षेत्रफल ३०२११ वर्ग कि.मी. रहेको छ । यसमा जम्मा १३.२ प्रतिशत मात्र खेतीयोग्य भूमि रहेको छ । यस्तै, वन क्षेत्र ३८.५७ प्रतिशत, हिम क्षेत्र २४.५५ प्रतिशत, जल क्षेत्र ०.१८ प्रतिशत, बाँझो जमीन ३१.७ प्रतिशत र बाँकी निकुञ्ज क्षेत्र रहेको छ ।

१.४ जनसङ्ख्या

वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार यस प्रदेशको कुल जनसङ्ख्या १५ लाख ७० हजार ४१८ रहेको छ । जसअनुसार ७ लाख ६७ हजार ९२३ पुरुष र ८ लाख २ हजार ४९५ जना महिला छन् । प्रदेशमा कुल २ लाख ९८ हजार १७४ घर परिवार रहेका छन् । जनघनत्व प्रति वर्ग कि.मी. ५६ रहेको छ । वि.सं. २०७६ सालसम्म आइ पुग्दा १.८ प्रतिशतको वृद्धिले कर्णाली प्रदेशको जनसङ्ख्या १७ लाख ८० हजार पुगेको अनुमान गरिएको छ । कुल जनसङ्ख्यामा बालबालिका ५२.५ प्रतिशत छन् । ६५ वर्ष काटेका ३.५ प्रतिशत छन् भने आर्थिक रूपले सक्रिय जनसङ्ख्या ४१.४ प्रतिशत छ (अनुसूची ३) ।

१.५ सामाजिक अवस्था

कर्णाली प्रदेशको युवा साक्षरता दर ८२ (राष्ट्रिय दर ८५), अपेक्षित आयु ६७ वर्ष (राष्ट्रिय अपेक्षित आयु ६९.७), मानव विकास सूचकाङ्क ०.४२७ (राष्ट्रिय सूचकाङ्क ०.५७४), आर्थिक रूपले अति पछाडि परेका जनसङ्ख्याको प्रतिशत ४४.२ (राष्ट्रिय प्रतिशत २८.८), निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्याको दर २८.९ (राष्ट्रिय दर १८.७), बहुआयामिक गरिबीको दर ५१.२ (राष्ट्रिय दर २८.६) भएको पाइन्छ । यस प्रदेशको मानव विकास सूचकाङ्क तथा गरिबीको अवस्था अनुसूची ४ मा उल्लेख गरिएको छ ।

कर्णाली प्रदेशका दश जिल्लाहरू मध्ये मानव विकास सूचकाङ्कमा सबैभन्दा राम्रो सुर्खेत ०.४७६ छ भने सबैभन्दा पछाडि कालिकोट ०.३७४ रहेको छ । त्यसैगरी पश्चिम रूकुम जिल्लामा नवजात शिशु मृत्युदर प्रतिहजार २८.६७ रहेको छ भने डोल्पा जिल्लामा सबैभन्दा उच्च ७२.६६ रहेको छ । साक्षरता दरमा सुर्खेत ७४% ले सबैभन्दा अगाडि छ भने कालिकोट ६३.६४% ले सबैभन्दा पछाडि रहेको छ । यसैगरी सुर्खेत पछि सल्यान ६८.८०% र दैलेख ६८.०३% रहेको छ । सरदर आयुमा सल्यान ६८.८ ले सबैभन्दा अगाडि छ भने दोस्रोमा पश्चिम रूकुम ६८.३९ र तेस्रो स्थानमा ६८.०३ सहित दैलेख रहेको छ । साथै डोल्पा ६१.२ सरदर आयु सहित अन्तिम स्थानमा रहेको छ ।

१.६ शैक्षिक अवस्था

विद्यालयको शैक्षिक प्रगतिको सूचकहरूका आधारमा आधारभूत तहमा खुद भर्ना दर ९३.२ प्रतिशत छ भने सिकाइ उपलब्धि ४२.५ प्रतिशत रहेको छ । यो तहमा शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात ५० रहेको छ । माध्यमिक तहमा खुद भर्ना दर ५९.४ प्रतिशत छ भने अनुत्तीर्ण विद्यार्थीको दर दश प्रतिशत देखिन्छ । त्यसैगरी ३५ प्रतिशतले कक्षा दोहो-न्याउने र ६ प्रतिशतले कक्षा छाड्ने गरेको पाइन्छ । सिकाइ उपलब्धि ४२ प्रतिशत छ भने शिक्षक विद्यार्थी अनुपात ५८ रहेको छ । माध्यमिक विद्यालयमा कक्षा छाड्ने प्रतिशत ५.७% रहेको छ । साक्षरताको दृष्टिकोणबाट सुर्खेत, सल्यान, जाजरकोट, रूकुम र दैलेख पूर्ण साक्षर जिल्लाभिन्न पर्दछन् । यस प्रदेशको शैक्षिक तथ्याङ्क अनुसूची ५ मा दिइएको छ ।

१.७ स्वास्थ्य सेवाको अवस्था

यस प्रदेशमा सार्वजनिक स्वास्थ्य संस्थाहरूको सङ्ख्या ४ सय ३३ रहेको छ, जसमध्ये हुम्ला २८, मुगु ३२, जुम्ला ४२, जाजरकोट ३६, रूकुम ३० र सल्यानमा ४८ ओटा रहेका छन् । त्यसैगरी प्रदेश अस्पताल १, शिक्षण अस्पताल १, जिल्ला अस्पताल ८ र अन्य सरकारी अस्पताल २ ओटा छन् । आयुर्वेद अस्पताल १० ओटा छन् भने वर्थिङ्ग सेन्टर २७४ ओटा छन् । साथै ३० मिनेटभन्दा कम समयमा

स्वास्थ्य संस्थामा पुग्ने परिवारको दर नेपालको राष्ट्रिय दर ४९ को दौजोमा २३.६ मात्र छ । प्रदेशको स्वास्थ्य सेवा प्रदायकको सङ्ख्या अनुसूची ६ मा उल्लेख गरिएको छ ।

कर्णाली प्रदेशको कुल प्रजनन दर २.८ रहँदा नेपालको २.३ रहेको छ । कर्णाली प्रदेशको पाँच वर्ष मुनिको बाल मृत्युदर ५८ रहेको छ भने नेपालको ३९ रहेको छ । कर्णालीको शिशु मृत्युको ४७ छ भने राष्ट्रिय दर ३२ छ । यस्तै नवजात शिशु मृत्युदर कर्णाली प्रदेशको २९ छ भने राष्ट्रिय २९ रहेको छ । कर्णालीमा अहिले पनि किशोरावस्थामा गर्भधारण हुने दर १९ हुनुले बालविवाह अझै भइरहेको छ भन्ने कुराको सङ्केत गर्दछ । दक्ष स्वास्थ्यकर्मीको सहयोगमा प्रसूति हुने दर कर्णाली प्रदेशको ५९ रहेको छ भने राष्ट्रिय प्रतिशत ५८ छ । यो मामिलामा कर्णाली प्रदेश तेस्रो स्थानमा रहेको छ ।

१.८ खानेपानी, खाद्य सुरक्षा, पोषण तथा सरसफाइ

कर्णाली प्रदेशमा आधारभूत खानेपानीको सुविधा पुगेको परिवारको प्रतिशत ८६.२ छ भने राष्ट्रिय दर ८८ प्रतिशत रहेको छ । कर्णाली प्रदेशका २८% नागरिक खाद्य जोखिममा छन् भने ७% उच्च जोखिममा रहेका छन् । कर्णालीमा वार्षिक २१,४४१ मेट्रिक टन खाद्यान्न अपुग रहने गरेको देखिन्छ । खाद्य सङ्कटको दृष्टिकोणले डोल्पा, हुम्ला, मुगु, कालिकोट र जुम्ला उच्च जोखिममा छन् । कुपोषणका कारण हुने पुङ्कोपन ५५% छ, जुन राष्ट्रिय दर ३६% भन्दा धेरै माथि छ । सात प्रदेश मध्ये कर्णाली प्रदेश पुङ्कोपनको समस्याबाट सबै भन्दा धेरै ग्रसित रहेको देखिन्छ ।

१.९ गरिबीको अवस्था

कर्णाली प्रदेशको बहुआयामिक गरिबी दर ५१.२ रहेको छ, जुन राष्ट्रिय दर २८.६ को तुलनामा निकै उच्च हो । आर्थिक रूपले अति पछाडि परेका जनसङ्ख्याको प्रतिशतको हकमा पनि राष्ट्रिय २८.८ प्रतिशतको दौजोमा ४४.२ निकै उच्च रहेको छ । निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनिको जनसङ्ख्या यो प्रदेशमा २८.९ प्रतिशत छ, जब कि राष्ट्रिय दर १८.७ रहेको छ । कर्णाली प्रदेशको कुनै पनि जिल्ला गरिबीको दरमा राष्ट्रिय दर भन्दा तल नभई सबै माथि छन् । कालिकोट जिल्लाको गरिबीको दर ५८.७ छ जुन प्रदेशका दश जिल्लामध्ये सबैभन्दा बढी हो भने सबैभन्दा कम गरिबीको दर पश्चिम रूकुमको २६.०६ छ । यसैगरी यो प्रदेशको अन्य सामाजिक तथा आर्थिक परिसूचकहरू पनि सन्तोषप्रद छैनन् । जिल्लागत गरिबीको दर अनुसूची ७ मा राखिएको छ ।

१.१० श्रम तथा रोजगार

नेपाल सरकार, श्रम तथा रोजगार मन्त्रालयले गरेको आप्रवासनसँग सम्बन्धित अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार ई.सं. २००४-०५ देखि २०१६-०१७ सम्मको अवधिमा औपचारिक माध्यमबाट वैदेशिक रोजगारीमा जाने नेपालीहरूको सङ्ख्या ३५ लाखभन्दा बढी रहेकोमा कर्णाली प्रदेशबाट ५३ हजार ५ सय ५१ जना वैदेशिक रोजगारीमा गएको देखिन्छ । तर कानुनी प्रक्रिया नअपनाई मौसमी कामका लागि उल्लेख्य सङ्ख्यामा छिमेकी देशहरूमा जाने गरेको पाइन्छ ।

१.११ भाषा, धर्म तथा संस्कृति

कर्णाली प्रदेश आफैमा इतिहास, भाषा, धर्म तथा संस्कृतिका हिसाबले एउटा खुल्ला सङ्ग्रहालय हो । नेपाली भाषाको सबैभन्दा पुरानो अभिलेख दैलेखमा प्राप्त भएको छ र तिब्बतीहरूसँग मिल्ने मगर

समुदायका भाषा काइके, पोङ्के यहाँ पाइन्छ। व्यासी लगायत कतिपय आदिवासी समुदायले बोल्ने भाषा लोप भइसकेका छन् । कार्मारोड समुदायले कार्मारोड वा काइके भाषा बोल्दछन् भने थारूहरूको भाषा थारू नै हो। समष्टिगत रूपमा कर्णाली प्रदेशमा बोलिने प्रमुख मातृभाषाहरूमा नेपाली, खस, राजी, राउटे, मगर, खाम, काइके, थारू, मुगाली कार्मारोड, भोटेखाम आदि हुन्।

कर्णाली प्रदेश आफैमा धर्म तथा लोकसंस्कृतिको अनुपम थलोको रूपमा चिनिन्छ । यस प्रदेशका प्राचीन मन्दिरहरूमा सुर्खेतको काँक्रेविहार, देउतीबज्यै, सिद्धपाइला, कालिकोटको कालिका, महावु, जुम्लाको चन्दननाथ, भैरवनाथ, कनकासुन्दरी, हुम्लाको खार्पुनाथ लगायत बाह्र देउताका मारुहरू, मुगुको छाँयानाथ, डोल्पाको त्रिपुरासुन्दरी देवी, से-गुम्वा, दैलेखको पञ्चकोशी तथा पञ्चदेवल आदि पर्दछन् ।

यहाँ क्षेत्री, कामी, ब्राह्मण, ठकुरी, थारू, दलित, मगर, गुरुङ्ग, कुसुन्डा, थपाल्या व्यासी, भोटे लामा, कार्मारोड, तामाङ्ग, माझी, दसनामी, राजी, बादी, राउटे आदि जातिको बसोबास रहेको छ ।

१.१२ आर्थिक अवस्था

कृषि, उद्योग र सेवा आर्थिक विकासका प्रमुख पक्ष हुन् । कर्णाली प्रदेश हाल यी तीनै क्षेत्रमा पछि परे तापनि विकासका दृष्टिकोणबाट प्रदेशमा ठूलो सम्भावना रहेको छ ।

१. कृषि

भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय कर्णाली प्रदेशका अनुसार अहिले कुल खेतीयोग्य जमिन २ लाख ९९ हजार ३३९ हेक्टर छ भने यसको करिब ७३ प्रतिशतमा खेती गरिएको छ । वर्षभरि सिंचित क्षेत्रफल ३८ हजार ३३ हेक्टर छ र ३० हजार ३ सय २ हेक्टर भने आंशिक सिंचित क्षेत्रभित्र पर्दछ । त्यसैले पूर्ण तथा आंशिक सिंचित जमिनको क्षेत्रफल ६८ हजार ३ सय ३५ हेक्टर हुन आउँछ। यो क्षेत्रफल खेती गरिएको जमिनको ३१.५% मात्र हो । कर्णाली प्रदेशमा उत्पादन हुने प्रमुख अन्नबाली र तिनको परिमाण अनुसूची ८ मा र प्राथमिकताका कृषि उत्पादनहरू अनुसूची ९ मा देखाइएको छ ।

पशु तथा पन्छीहरूमा यस प्रदेशको उच्च हिमाली भु-भागमा चौँरी, भेडा तथा च्याङ्ग्रा एवम् पहाडी जिल्लाहरूमा गाई, भैँसी, बाख्रा, तथा कुखुरा पालन भएको पाइन्छ । हाल आएर केही स्थानहरूमा मत्स्य पालनको थालनी भएको छ । जाजरकोट र हुम्ला लगायतका जिल्लाहरूमा मौरी पालनको पनि पर्याप्त सम्भावना रहेको छ ।

आ.व. २०७५/०७६ मा कृषि क्षेत्रको औषत वृद्धि दर ४.४ रहेको छ भने कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा यो क्षेत्रको ३२.९ प्रतिशत योगदान रहेको छ ।

२. उद्योग

नेपाल सरकार, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयको आ.व.२०७५/०७६ को तथ्याङ्कअनुसार यस प्रदेशमा १८ ओटा साना र ४ ओटा ठूला गरी जम्मा २२ ओटा बैदेशिक लगानीका उद्योगहरू सञ्चालित छन् ।

कर्णाली प्रदेशमा सञ्चालनमा आएका साना तथा घरेलु उद्योगहरूको सङ्ख्या १५ हजार ४९१ ओटा छन् भने लघु उद्योग जम्मा ३ हजार ३२ वटा छन् । त्यसैगरी व्यापारिक प्रतिष्ठानहरूको सङ्ख्या २३ हजार ९३६ ओटा रहेको पाइन्छ । वि.सं.२०७५ पुस २४ सम्ममा यी सबै उद्योग तथा प्रतिष्ठानहरूको

सञ्चालनबाट रु.२ करोड ६२ लाख, ३५ हजार ३०६ राजस्व प्राप्त भएको छ । यसको विस्तृत विवरण अनुसूची १० मा राखिएको छ ।

आ.व. २०७५/०७६ मा उद्योग क्षेत्रको औषत बृद्धि दर ९.६ रहेको छ भने कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा यो क्षेत्रको १३.८ प्रतिशत योगदान रहेको छ ।

३. सेवा

कृषि, उद्योग क्षेत्र जस्तै सेवा क्षेत्रको पनि यस प्रदेशमा यथेष्ट विकास हुन सकेको छैन । तथापि यो प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सबैभन्दा बढी योगदान गर्ने क्षेत्र हो । आ.व. २०७५/०७६ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा यसको ५३.३ प्रतिशत योगदान रहेको छ भने यो क्षेत्रको औषत बृद्धि दर ५.४ रहेको छ । प्रदेशको सेवा क्षेत्रका प्रमुख आधारहरू पर्यटन तथा बैकिङ्ग क्षेत्र हुन् तर यी दुवै क्षेत्रको भूमिका भने अझै पनि सशक्त हुन सकेको छैन । भौगोलिक तथा जैविक विविधताले भरपुर, प्रागऐतिहासिक कालीन इतिहास र संस्कृति रहेको कर्णाली प्रदेश पर्या-पर्यटनको ठूलो सम्भावना भएको प्रदेश हो । हालसम्म घरेलु पर्यटन, धार्मिक पर्यटन र उच्च हिमाली भागमा अन्तर्राष्ट्रिय बजारबाट पदयात्रा तथा राष्ट्रिय निकुञ्जको केही पर्यटकीय गतिविधिमा मात्र प्रदेशको पर्यटन खुम्चिएको छ भने होटल व्यवसायको विकास हुन बाँकी छ । सेवा क्षेत्रमा कर्णाली प्रदेशमा बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूको योगदान अझै बढाउनु पर्नेछ । हाल यस प्रदेशका दशवटै जिल्लामा रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको विवरण अनुसूची ११ मा दिइएको छ ।

हाल प्रदेशका सामाजिक आर्थिक विकासका सूचकहरूलाई पुष्ट्याउने पर्याप्त र व्यवस्थित तथ्याङ्क उपलब्ध छैन । प्रशासनिक तथ्याङ्क र सर्वेक्षणहरू मार्फत छिटै तथ्याङ्कको बृहत र समावेशी आधार रेखा स्थापित गरी निरन्तर अद्यावधिक गर्दै जानुपर्ने अवस्था रहेको छ । समग्रमा प्रदेशको सामाजिक तथा आर्थिक परिसूचकहरू सन्तोषप्रद छैनन् भन्न सकिने अवस्था छ । योजनावद्ध विकासका माध्यमबाट कर्णालीका प्रचुर सम्भावनाहरूको उपयोग गर्दै छोटो समयमै समृद्धि हासिल गर्नुपर्ने चुनौती प्रदेशका सामु विद्यमान छ ।

परिच्छेद-२

कर्णाली सौच, २१००

२.१ पृष्ठभूमि

मुलुकमा सङ्घीय प्रणाली आरम्भ भएपश्चात् स्थापित सात प्रदेशहरू मध्ये कर्णाली प्रदेश पनि एक हो । सङ्घीयता स्थापना पछि जनसमुदायलाई नजिकबाट सेवा प्रवाह गर्न सकिने गरी राज्यशक्तिको प्रदेश र स्थानीय तहमा निक्षेपण भएको छ । देशमा लामो सङ्क्रमणकाल पछि राजनीतिक स्थायित्व भएको छ । सबै समस्याका लागि केन्द्रीय योजनाहरूमा निर्भर हुनुपर्ने अवस्थाको अन्त हुनुका साथै प्रदेश र स्थानीय तहका विशिष्ट सम्भावना एवम् आवश्यकतानुसार नीति, कार्यक्रम र आयोजनाहरू तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्न सकिने अवसर प्राप्त भएको छ । यसबाट स्थानीय आवश्यकताहरूको प्रभावकारी ढङ्गले सम्बोधन हुन सक्ने, स्थानीय स्रोत साधनहरूको परिचालन तथा उपयोग हुन सक्ने, आयोजनाहरूको बढी दक्षतापूर्वक कार्यान्वयन हुन सक्ने, प्रदेश र स्थानीय स्तरमा नवप्रवर्तनका अवसरहरू सिर्जना हुने र व्यापक जनसहभागिता परिचालन गरी तीव्र गतिमा विकास र समृद्धि हासिल गर्न सकिने अवस्था सिर्जना भएको छ ।

परिवर्तित सन्दर्भमा, उपलब्ध स्रोत र साधनको समुचित प्रयोग गर्दै योजनावद्ध विकासद्वारा सभ्य, सु-संस्कृत र समृद्ध कर्णाली बनाउने दायित्व पनि कर्णालीवासीको काँधमा आएको छ । दृढ इच्छाशक्ति सहितको नेतृत्व, जनउत्तरदायी प्रशासन र सकारात्मक सौच राख्ने नागरिकहरूबाट कर्णाली प्रदेशले आफ्ना प्रचुर प्राकृतिक सम्पदा र आधुनिक प्रविधि उपयोग गरेर विकास र समृद्धिको ढोका खोल्ने लक्ष्य राखेको छ । आन्तरिक र बाह्य स्रोत साधन तथा अर्थतन्त्रका प्रमुख र सहयोगी क्षेत्रको परिचालनबाट रूपान्तरणकारी कार्यक्रममा लगानी केन्द्रित गर्दै दीर्घकालीन सौचले लिएका लक्ष्य र उद्देश्यहरू हासिल गरिनेछन् ।

नेपालको संविधान, राष्ट्रिय दीर्घकालीन लक्ष्य, दिगो विकास लक्ष्य, पन्ध्रौँ आवधिक योजनाले राखेको लक्ष्य र अन्तर प्रदेश आवधिक योजनाका तीव्र आर्थिक विकासका लक्ष्यहरू समेतलाई मध्यनजरमा राख्दै कर्णालीको विद्यमान मानचित्रलाई समृद्धिको मानचित्रमा रूपान्तरण गर्ने सौच तथा दीर्घकालीन परिमाणात्मक लक्ष्य र मार्गचित्र सहित कर्णाली सौच, २१०० अगाडि सारिएको छ । समग्रमा, सामाजिक न्यायमा आधारित र समाजवादउन्मुख समतामूलक समाज निर्माण गर्नेतर्फ दीर्घकालीन सौच लक्षित रहेको छ । प्रदेशको दीर्घकालीन सौच तयार गर्दा देशको दीर्घकालीन सौच २१०० र राष्ट्रिय पन्ध्रौँ योजनाको सौच, लक्ष्य र रणनीतिहरूसँग तादात्म्यता सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२.२ राष्ट्रिय पन्ध्रौँ योजनाको सौच, लक्ष्य र रणनीतिहरू

राष्ट्रिय योजना आयोगले तयार पारेको पन्ध्रौँ राष्ट्रिय योजनाले अगाडि सारेको राष्ट्रिय सौच, लक्ष्य र रणनीतिहरू देहाय अनुसार रहेका छन् ।

राष्ट्रिय सौच

"समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली"

समुन्नत, स्वाधीन र समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्र सहितको समान अवसर प्राप्त, स्वस्थ, शिक्षित, मर्यादित र उच्च जीवनस्तर भएका सुखी नागरिक बसोबास गर्ने मुलुक ।

राष्ट्रिय दीर्घकालीन लक्ष्य

समृद्धि	सुख
१.१ सर्वसुलभ आधुनिक पूर्वाधार एवम् सघन अन्तर आवद्धता	२.१ परिष्कृत तथा मर्यादित जीवन
	२.२ सुरक्षित, सभ्य र न्यायपूर्ण समाज
१.२ मानव पूँजी निर्माण तथा सम्भावनाको पूर्ण उपयोग	२.३ स्वस्थ र सन्तुलित पर्यावरण
१.३ उच्च र दिगो उत्पादन तथा उत्पादकत्व	२.४ सुशासन
१.४ उच्च र समतामूलक राष्ट्रिय आय	२.५ सबल लोकतन्त्र
	२.६ राष्ट्रिय एकता, सुरक्षा र सम्मान

राष्ट्रिय दीर्घकालीन रणनीति

१. तीव्र, दिगो र रोजगारमूलक आर्थिक वृद्धि गर्ने,
२. सर्वसुलभ तथा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा र शिक्षाको सुनिश्चित गर्ने,
३. आन्तरिक तथा अन्तरदेशीय अन्तरआवद्धता एवम् दिगो सहर/बस्ती विकास गर्ने,
४. उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्ने,
५. पूर्ण, दिगो र उत्पादनशील सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण गर्ने,
६. गरिबी निवारण र आर्थिक, सामाजिक समानता सहितको न्यायपूर्ण समाज निर्माण गर्ने,
७. प्राकृतिक श्रोतको संरक्षण र परिचालन तथा उत्थानशीलता विकास गर्ने,
८. सार्वजनिक सेवाको सुदृढीकरण, प्रादेशिक सन्तुलन र राष्ट्रिय एकता सम्बर्द्धन गर्ने ।

२.३ प्रदेशको दीर्घकालीन सौचको आवश्यकता

कर्णाली प्रदेशका आम नागरिकले राजनैतिक स्थायित्व र नजिकको प्रदेश सरकार गठन भएपछि आफ्नो जीवनस्तरमा व्यापक सुधार हुने अपेक्षा गरेका छन् । आधुनिक, सुविधा सम्पन्न, सुखारी जीवनको अनुभूति गर्ने आकांक्षा राखेका छन् । निर्वाचनताकाको राजनैतिक प्रतिवद्धता र प्रदेश सरकारले अगाडि सारेका प्राथमिकताका आधारमा अल्पकालीन र मध्यमकालीन योजना कार्यान्वयन गर्न नीतिगत मार्गचित्र सहितको दीर्घकालीन सौचको आवश्यकता छ ।

आगामी तीन वर्षभित्र नेपाललाई विकासशील राष्ट्र बनाउने, वि.सं.२०८७ सम्ममा सबै नेपालीलाई निरपेक्ष गरिबीको अवस्थाबाट मुक्त गर्दै दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्ने र वि.सं.२१०० सम्ममा समृद्ध राष्ट्रको स्तरमा पुऱ्याउने सङ्घीय योजनासँग तादात्म्यता मिलाउँदै कर्णाली प्रदेशले सार्वजनिक, निजी, सहकारी र सामुदायिक क्षेत्रहरूको व्यापक सहभागितामा यहाँका ७९ स्थानीय तहको विकासका लागि अल्पकालीन, मध्यमकालीन र दीर्घकालीन लक्ष्यहरू निर्धारण गर्दै अपेक्षित नतिजा हासिल गर्न कर्णाली सौच २१०० को निर्माण गरिएको छ ।

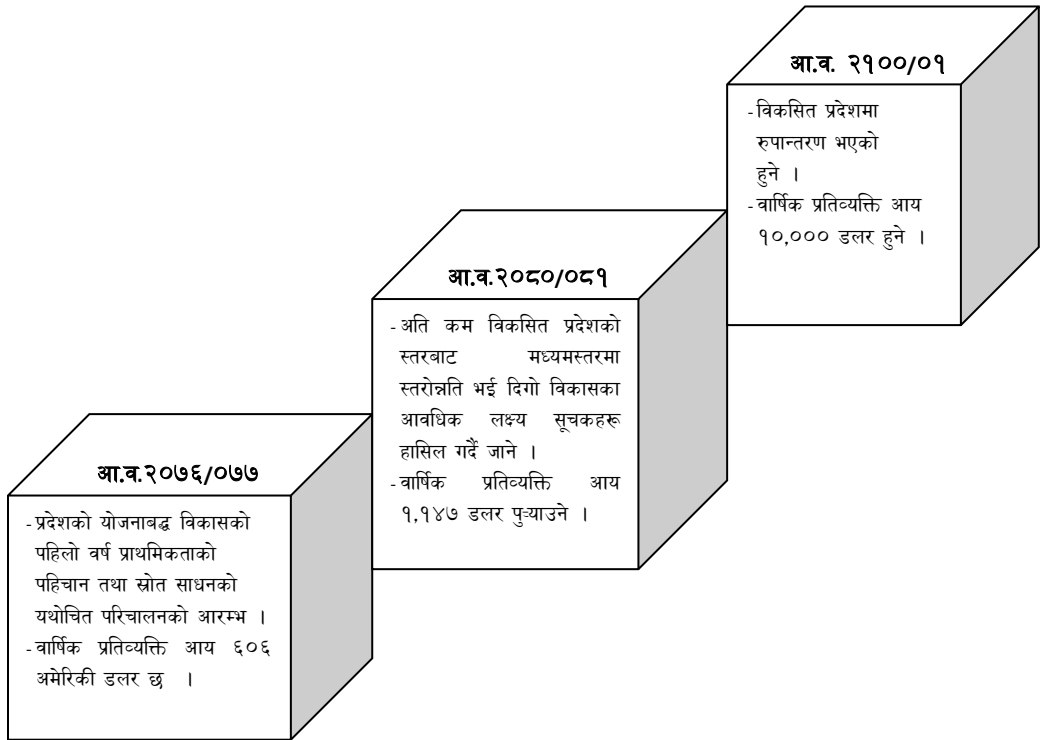
एकातिर विगतका योजनामा भएका असमानता, थोपरिएका समस्या र चुनौतीको सामना गर्दै भुलहरू नदोहोऱ्याई नीतिगत र व्यवहारगत समस्याहरूको पहिचान तथा समाधान खोज्नुपर्ने भएको छ भने अर्कातिर समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्र निर्माणका लागि संरचनागत रुपान्तरण तथा उत्पादनका साधन स्रोत र विकासको प्रतिफलको समान वितरण पनि सुनिश्चित गर्नुपर्ने भएको छ । यस सन्दर्भमा दीर्घकालीन सौचको साथ योजनाको प्राथमिकीकरण, साझेदारहरू बीच जिम्मेवारी वितरण, जोखिमको आङ्कलन,

साझेदार र सरोकारवालाहरूको सहभागिता र समन्वयमा स्रोत साधनको उच्चतम परिचालन र संस्थागत विकास गर्नुपर्ने भएको छ । त्यस्तै, तथ्याङ्क अभिलेख तथा प्रतिवेदन प्रणालीलाई सौँचसँग आवद्ध गरी स्वचालित बनाउने, क्षेत्रगत रूपमा गन्तव्य सहितको रणनीतिक कार्ययोजना जारी गरी कार्यान्वयन गर्ने र साझा प्रतिवद्धता, उच्च अनुशासन र आचरणका साथ अघि बढ्न पनि दीर्घकालीन सौँचबाट मद्दत पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

यस प्रकार बढिरहेका जनचाहनाहरू पूर्ति गर्न, संविधानबाट परिलक्षित गन्तव्यलाई क्षेत्रगत लक्ष्यहरूमा रूपान्तरित गर्न, राजनैतिक नेतृत्वले विगत चुनावका बेला व्यक्त गरेका प्रतिवद्धताहरूलाई कार्यान्वयन गर्न, आवधिक र वार्षिक योजना तथा कार्यक्रमहरूलाई मार्गदर्शन गर्न, दीर्घकालीन प्रयासहरूलाई एकीकृत र समन्वित गर्दै बजेट तथा समय तालिकामा राखी चरणबद्ध र क्रमबद्ध ढङ्गले कार्यान्वयन गर्दै जान र संघीय प्रणालीलाई संस्थागत गर्न समेत प्रदेश दीर्घकालीन सौँचको आवश्यकता महसुस गरिएको हो ।

२.४ प्रदेशको दीर्घकालीन सौँचको मार्गचित्र

समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको राष्ट्रिय सौँच प्राप्तिका लागि प्रदेशले उच्च सङ्कल्पका साथ अघि बढ्न कर्णालीको दीर्घकालीन सौँचको मार्गचित्रलाई निम्नानुसार रेखाङ्कन गरेको छ । प्राकृतिक स्रोत सम्पन्न कर्णाली प्रदेशमा रहेको प्रचुर जलविद्युत, सम्भाव्य पेट्रोलियम र रत्न पथ्थर तथा अन्य खनिज पदार्थहरूको उत्पादन र बजारिकरण हुन सकेमा प्रदेशको आ.व.२१००/०१ का लागि प्रक्षेपित प्रतिव्यक्ति आम्दानी १०,००० अमेरिकी डलर भन्दा बढी हुने देखिन्छ ।

२.५ प्रदेशको दीर्घकालीन सौच

समृद्ध कर्णाली, सुखारी कर्णालीवासी

उच्च आर्थिक वृद्धि, आधारभूत भौतिक सुविधा, सबैलाई सम्मानजनक रोजगारीसहित सुरक्षित र स्वच्छ वातावरणमा बसोवास गर्ने सुखी नागरिकहरूको प्रदेश ।

२.६ प्रदेशको दीर्घकालीन लक्ष्य

सामाजिक न्यायमा आधारित समावेशी, सन्तुलित र दिगो विकास गर्दै तीव्र आर्थिक वृद्धि दर हासिल गरी समृद्ध कर्णाली र सुखारी कर्णालीवासीको दीर्घकालीन सौचलाई व्यवहारमा उतार्ने दीर्घकालीन लक्ष्य रहेको छ । यसका लागि समृद्धि र सुखारीका देहाय बमोजिम लक्ष्यहरू निर्धारण गरिएको छः

समृद्धि	सुखारी
१. सम्भाव्य आर्थिक क्षेत्रको पहिचान र परिचालन	१. आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति
२. सर्वसुलभ आधुनिक पूर्वाधार एवम् सघन अन्तर आवद्धता	२. परिष्कृत तथा मर्यादित जीवन
३. मानव पूँजी निर्माण तथा सम्भावनाको पूर्ण उपयोग	३. सुरक्षित, सभ्य र न्यायपूर्ण समाज
४. हरित अर्थतन्त्रमा आधारित उच्च र दिगो उत्पादन तथा उत्पादकत्व	४. स्वस्थ र सन्तुलित पर्यावरण
५. उच्च र समतामूलक प्रदेश आय	५. सुशासन
	६. सबल लोकतन्त्र
	७. प्रदेश एकता, राष्ट्रिय एकता, सुरक्षा र सम्मान

२.७ प्रदेशको दीर्घकालीन उद्देश्य

पूर्वाधार निर्माण, शिक्षा, स्वास्थ्य, उत्पादन र रोजगारमा विशेष उपलब्धि हासिल गर्दै तीव्र आर्थिक-सामाजिक विकास गर्ने ।

२.८ प्रदेशको दीर्घकालीन रणनीति

नेपाल सरकारबाट निर्धारण भएका समृद्धिका ११ र सुखका २३ गन्तव्य सूचकको आधारमा कर्णाली प्रदेशका आफ्नै मौलिक विशेषतासहित **समृद्ध कर्णाली, सुखारी कर्णालीवासी** बनाउने सौचलाई सार्वजनिक, निजी, सहकारी, सामुदायिक क्षेत्र र विकास साझेदारसँग लगानी र सहकार्यको मात्रा बढाएर पूरा गर्ने रणनीति अपनाइएको छ । यो दीर्घकालीन सौचलाई देहायबमोजिम तीन चरणमा पाँच ओटा पञ्चवर्षीय योजना मार्फत् २५ वर्षमा पूरा गरिनेछ ।

चरण	योजना	अवधि	प्रदेश गन्तव्य	राष्ट्रिय नारा
पहिलो	प्रथम पञ्चवर्षीय	५ वर्ष	शिक्षा, स्वास्थ्य, उत्पादन र रोजगार त्यसका लागि पूर्वाधार	समृद्धि र सुखको सिर्जना
दोस्रो	दोस्रो पञ्चवर्षीय तेस्रो पञ्चवर्षीय	१० वर्ष	विकासमा तीव्रता, समृद्धिमा अग्रता	समृद्धि र सुखको तीव्रता
तेस्रो	चौथो पञ्चवर्षीय पाँचौ पञ्चवर्षीय	१० वर्ष	समृद्ध कर्णाली, सुखारी कर्णालीवासी	समृद्धि र दिगोपना

यसका लागि निम्नानुसारको रणनीति अपनाइने छः

१. दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्ने ।
२. दिगो र भरपर्दो भौतिक पूर्वाधार विकास गर्ने ।
३. गुणस्तरीय शिक्षा र सुलभ स्वास्थ्य सेवा सुनिश्चित गर्ने ।
४. हरित अर्थतन्त्रमा आधारित उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धि गर्न औद्योगिकीकरण गर्ने ।
५. प्राकृतिक स्रोत, सम्पदाको संरक्षण, पहिचान र परिचालन गर्ने ।
६. सार्वजनिक सेवाको सुदृढीकरण गर्ने ।

२.९ प्रदेशको दीर्घकालीन परिमाणात्मक लक्ष्य

प्रदेशको दीर्घकालीन परिमाणात्मक लक्ष्यहरू यसप्रकार तय गरिएका छन्ः

क्र. सं.	सूचक	आधार वर्ष २०७५/०७६ को स्थिति	प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको लक्ष्य (२०८०/०८१)	आ.व. २१००/०१ को प्रदेशको लक्ष्य	आ.व. २१००/०१ को राष्ट्रिय लक्ष्य
१	वार्षिक औषत आर्थिक बृद्धि दर (प्रतिशत)	५.७	१४.९	१०.५	१०.५
२	प्रतिव्यक्ति आय (अमेरिकी डलर)	६०६	१,१४७	१०,०००	१२,१००
३	निरपेक्ष गरिवीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	२८.९	१८	०	०
४	बहुआयामिक गरिवीमा रहेको जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	५१.२	२५	३	३
५	मानव विकास सूचकाङ्क	०.४२७	०.५०७	०.७६०	०.७६०
६	लैंगिक विकास सूचकाङ्क	-	०.९३०	१	१
७	सम्पत्तिमा आधारित निजी गुणक	०.४२	०.३९	०.२५	०.२५
८	अपेक्षित आयु (जन्म हुँदाको) (वर्ष)	६७	७०	८०	८०
९	मातृ मृत्युदर (प्रतिलाख जीवित जन्ममा)	-	१२५	२०	२०
१०	पाँच वर्षमुनिका बाल मृत्युदर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा)	५८	३५	८	८
११	पाँच वर्षमुनिका कम तौल भएका बालबालिकाको प्रतिशत	३५.५	२०	२	२
१२	साक्षरता दर	६६	९५	९८	९८
१३	माध्यमिक तह (९-१२) मा खुद भर्ना दर (प्रतिशत)	५९.४	६५	९५	९५
१४	उच्च शिक्षामा कुल भर्नादर (प्रतिशत)	६.१	१५	३५	४०
१५	विद्युत उत्पादन (मेगावाट)	८.२५	२००	७,०००	४०,०००
१६	विद्युतमा पहुँच प्राप्त जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	६७.५	९०	१००	१००
१७	इन्टरनेट प्रयोगकर्ता (कुल जनसङ्ख्यामा प्रतिशत)	४०	६५	१००	१००
१८	बेरोजगारी दर (प्रतिशत)	९.७	६	३	३
१९	आधारभूत सामाजिक सुरक्षामा आवद्ध जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	५	४८	१००	१००
२०	३० मिनेट सम्मको दुरीमा यातायात पहुँच भएको परिवार	-	७५	९९	९९

आ.व. २०७५/०७६ को तथ्याङ्क स्रोतः केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, आर्थिक सर्वेक्षण २०७५/०७६, नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०१६, मानव विकास प्रतिवेदन २०१८, बहुआयामिक गरिवीको प्रतिवेदन २०१८, पन्ध्रौँ योजनाको आधारपत्र रा.यो.आ.

२.१० विकासका प्रमुख सम्बाहक

प्रदेशको दीर्घकालीन सौच, लक्ष्य, उद्देश्य अनुसार आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक रूपान्तरणका निम्न प्रमुख सम्बाहकहरू पहिचान गरिएका छन् । यी सम्बाहकहरू प्रदेशका आवधिक योजनाहरूमा प्रतिबिम्बित हुनेछन् । कर्णाली समृद्धिको प्रमुख सम्बाहकको रूपमा जलविद्युतलाई अङ्गीकार गरिएको छ ।

१. जल विद्युत, वैकल्पिक ऊर्जा र हरितअर्थतन्त्र ।
२. गुणस्तरीय र दिगो पूर्वाधार मुख्यगरी सडक सञ्जाल ।
३. प्राङ्गारिक कृषि, औद्योगिक उत्पादन र सेवा क्षेत्रको विकास ।
४. बहुमुल्य जडिबुटी, खानी तथा खनिज ।
५. पर्या-पर्यटन तथा कला, संस्कृति ।
६. विज्ञान प्रविधि र नवप्रवर्तन ।
७. मानव पूँजी निर्माण र सदुपयोग ।
८. स्वच्छ वातावरण र स्वस्थ जीवन ।
९. सुरक्षित, व्यवस्थित र विकसित गाउँ, नगर र सहर ।
१०. सार्वजनिक, निजी, सहकारी तथा सामुदायिक साझेदारी ।

२.११ जोखिम पक्ष अनुमान

राष्ट्रिय सौच तथा आवधिक योजनासँग सामञ्जस्य हुनेगरी प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले आफ्नो विशेषता सहितको आवधिक योजना, कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमामा एकरूपता कायम गरी कार्यान्वयन गर्न सकिने अनुमान गरिएको छ । कर्णाली प्रदेशले जोखिम पक्षको आङ्कलन गर्दा भू-राजनैतिक अवस्थिति, जलवायु परिवर्तन, लगानीको सुनिश्चितता र खर्च गर्ने क्षमता विकास, उत्पादन तथा बजार व्यवस्थापन र यथेष्ट पूर्वाधार विकास जस्ता क्षेत्रमा जोखिमका सम्भावना देखिएका छन् । लामो समयदेखि भूकम्प नगएको यस क्षेत्रमा ठूलै भूकम्पीय जोखिम रहेको हुनाले विपद् जोखिम न्युनीकरण सम्बन्धी पर्याप्त तयारी हुन नसकेमा मानवीय, भौतिक तथा आर्थिक क्षति व्यहोर्नु पर्ने अवस्था छ । राष्ट्रिय र विश्व अर्थतन्त्रमा उतार चढावका सम्भावनालाई पनि नकार्न सकिदैन । उक्त जोखिमहरूको व्यवस्थापन गर्दा नीतिगत, सङ्गठनात्मक, व्यवस्थापकीय र वातावरणीय पक्षलाई विशेष ध्यान दिनु पर्नेछ ।

परिच्छेद-३
प्रथम पञ्चवर्षीय योजना
(२०७६/०७७-२०८०/०८१)

३.१ पृष्ठभूमि

नेपाल सरकारले **समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली** को दीर्घकालीन सौँच हासिल गर्न समृद्धि र सुखका दीर्घकालीन लक्ष्यहरू निर्धारण गरी नीति, क्षेत्रगत रणनीति, कार्यनीति र कार्यक्रमहरूमा लक्ष्यहरूलाई एकीकृत गर्दै गइरहेको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा कर्णाली प्रदेशले पनि **समृद्ध कर्णाली, सुखारी कर्णालीवासी** भन्ने दीर्घकालीन सौँच अघि सार्दै समृद्धि र सुखारिका दीर्घकालीन लक्ष्यहरू निर्धारण गरेको छ । दीर्घकालीन सौँचलाई व्यवहारमा उतार्न, दिगो, फराकिलो र तीव्र आर्थिक विकास गर्न र कर्णाली प्रदेशको आर्थिक, सामाजिक रूपान्तरणको लक्ष्य प्राप्त गर्न प्रदेश सरकार दृढ सङ्कल्पित रहेको छ । यही सङ्कल्पलाई मूर्त रूप प्रदान गर्न आवधिक योजना निर्माण गरी समृद्ध अर्थव्यवस्था निर्माण गर्ने कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्न आवश्यक भएको छ । जबसम्म कर्णाली समृद्ध हुँदैन, तबसम्म कर्णालीवासी मात्र होइन सम्पूर्ण नेपाली सुखारी हुन सक्दैनन् । यही मान्यतामा टेकेर भौतिक पूर्वाधार निर्माणका कार्यक्रमहरूलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने, उत्पादनमा बृद्धि गरेर निर्यातमुखी अर्थतन्त्रको निर्माण गर्ने, शिक्षा र स्वास्थ्यमा गुणस्तरीय सुधार गर्दै मानव पूँजीको विकास र सदुपयोग गर्ने, पर्यटन क्षेत्रको प्रवर्द्धन गरी **संसारको गन्तव्य नेपाल र नेपालको गन्तव्य कर्णाली** भन्ने सौँचलाई साकार पार्ने, कर्णालीबाट उत्पत्ति भएको भाषा, संस्कृति र कलालाई सम्बर्द्धन गर्ने र सामाजिक सुरक्षा प्रणालीलाई सुदृढ पार्दै समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्र निर्माणको बाटोमा अघि बढ्ने सङ्कल्पका साथ प्रदेशको यो प्रथम पञ्चवर्षीय योजना तर्जुमा गरिएको छ ।

३.२ सबल पक्ष, कमजोर पक्ष, अवसर र चुनौती

कर्णाली प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना निर्माण गर्दा यस प्रदेशको सबल पक्ष, कमजोर पक्ष, चुनौती र अवसरहरूको आङ्कलन गर्नुपर्ने हुन्छ, जुन देहाय बमोजिम छन्:

३.२.१ सबल पक्ष

- उच्च राजनीतिक इच्छाशक्ति,
- विकासको तीव्र चाहना,
- प्रचुर प्राकृतिक सम्पदाको उपलब्धता,
- भाषा, कला, संस्कृतिको गौरवपूर्ण इतिहास ।

३.२.२ कमजोर पक्ष

- राज्यको निर्णायक ठाउँमा पहुँचको कमी,
- दक्ष जनशक्ति, साधन र स्रोतको कमी,
- आधारभूत भौतिक पूर्वाधारको अभाव,
- पूँजीगत खर्च गर्ने क्षमताको कमी,
- सामूहिक जिम्मेवारीबोधको कमी ।

३.२.३ चुनौती

- गरिबी, रोग र अशिक्षा,
- भौगोलिक जटिलता र अन्तरआवद्धता,
- स्रोत र साधनको समुचित उपयोग,
- सुशासनको प्रत्याभूति ।

३.२.४ अवसर

- संघीयता,
- राजनीतिक स्थायित्व,
- तुलनात्मक लाभका प्राकृतिक सम्पदा,
- जनसांख्यिक लाभांश,
- विकासको प्रचुर सम्भावना ।

३.३ योजनाको आवश्यकता

देशलाई अति कम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गरी वि.सं.२०८७ (सन् २०३०) सम्म दिगो विकास लक्ष्यहरू हासिल गर्दै मध्यम आय मुलुकमा रूपान्तरण गर्ने राष्ट्रिय अठोट व्यक्त भएको छ । मुलतः यही राष्ट्रिय अठोटमा योगदान गर्दै कर्णालीवासीको द्रुत विकास र समृद्धिको चाहनालाई पूरा गर्न कर्णाली प्रदेश सरकारको सङ्कल्प तथा सौँच बमोजिम तयार गरिएको कर्णालीको दीर्घकालीन सौँच, २१०० को योजनावद्ध कार्यान्वयन गर्न प्रथम पञ्चवर्षीय योजना तर्जुमा गरिएको हो । यसका निमित्त कर्णाली प्रदेशको तुलनात्मक लाभ तथा प्राथमिकताको क्षेत्रमा लगानीको वातावरण निर्माण गरी उत्पादन र रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्नु आवश्यक छ । सीमित समयभित्र कर्णालीका स्रोत साधन एवम् विकासका सम्भावनाहरूको उच्चतम उपयोग, गुणस्तरीय भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधारहरूको निर्माण, नवप्रवर्तनका साथ हरित अर्थतन्त्रको माध्यमबाट कृषि उत्पादन (अन्न, फलफूल, पशुपालन, मत्स्य पालन, जडीबुटी) मा बृद्धि तथा व्यावसायीकरण, आकर्षक र स्तरीय पर्यटकीय उपजहरूको विकास र जलविद्युतको उत्पादन तथा औद्योगिकीकरण गर्दै नाफामूलक व्यापारको सुनिश्चितता एकसाथ गर्नुपरेको छ ।

विगतको योजनामा रहेका असमानता तथा थोपरिएका नीतिगत र व्यवहारगत समस्याहरूको पहिचान गरी तिनको पुनरावृत्ति नहुनेगरी समाधान खोज्नु परेको छ । त्यस्तै, प्रदेशको शीघ्र सामाजिक आर्थिक रूपान्तरको लक्ष्य हासिल गर्न आयोजनाहरूको वैज्ञानिक छनौट र प्राथमिकीकरण, रूपान्तरणकारी आयोजनाहरूको कार्यान्वयन, सरकारी निकायहरूबीच स्पष्ट तथा विशेषज्ञतामा आधारित जिम्मेवारी वितरण, प्रभावकारी समन्वय, खर्च गर्ने क्षमतामा अभिवृद्धि र स्रोत साधनको दक्ष र उच्चतम उपयोगको सुनिश्चिता एवम् जोखिमहरूको आकलन र न्युनीकरण गर्नु जरूरी छ । विकासका साझेदारहरूसँग जिम्मेवारी र जवाफदेहीता सहितको साझेदारी सुनिश्चित गर्ने, अन्तर सम्बन्धित कानून तथा योजना निर्माण गर्दा पारस्परिक सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, नतिजामुखी अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास गर्दै तथ्याङ्क, अभिलेख तथा प्रतिवेदन प्रणालीलाई सहक्रियात्मक र स्वचालित बनाउने, गन्तव्य सहितको रणनीतिक कार्ययोजना जारी गरी कार्यान्वयन गर्ने साझा प्रतिबद्धता, उच्च अनुशासन र आचरण देखाउने बेला आएको छ ।

निजी, सहकारी र सामुदायिक क्षेत्रको सबलीकरण एवम् नवप्रवर्तन तथा उद्यमशीलताको विकासबाट आन्तरिक उत्पादनमा बृद्धि ल्याउनु परेको छ । आन्तरिक स्रोतको परिचालन, विनियोजन कुशलता र पूँजीगत खर्च गर्ने क्षमतामा सुधार ल्याउनु परेको छ। यसैले यहाँका ७९ ओटा स्थानीय तहहरूका साथै सिङ्गो कर्णाली प्रदेशको योजनावद्ध विकासका लागि योजना निर्माण गरी अघि बढ्न आवश्यक भएको छ।

३.४ योजनाका मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू

आवधिक योजना नागरिकको विकास तथा समृद्धिको चाहनालाई धरातलीय यथार्थतामा टेकेर सरकारले आगामी पाँच वर्षभित्र सफलीभूत पार्ने रणनीति र कार्यनीतिहरू सहितको प्रतिवद्धता हो । ती अठोटहरूमा प्रतिवद्ध कर्णाली प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय विकास योजना निम्न मार्गदर्शक सिद्धान्तहरूमा आधारित रहनेछः

१. शान्ति, समृद्धि, समतामूलक, समावेशी र समाजवादउन्मुख आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरण,
२. शिक्षा, स्वास्थ्य, उत्पादन र रोजगार, त्यसका लागि पूर्वाधार,
३. बालबालिकामा लगानी, युवालाई रोजगारी, जेष्ठ नागरिकलाई सम्मान र सुरक्षा,
४. सार्वजनिक, निजी, सहकारी र सामुदायिक सहभागितामा आधारित वैज्ञानिक योजना निर्माण र हरित अर्थतन्त्रको विकास,
५. सबै स्रोत, साधन र नेतृत्वको इच्छाशक्तिलाई पूँजीमा रूपान्तरण, उत्पादनका साधनहरूमा नागरिक स्वामित्व सहितको विकास एवम् प्रतिफलको न्यायपूर्ण वितरण,
६. भौगोलिक, सामाजिक र साँस्कृतिक विशेषतामा आधारित विकास,
७. पर्यटन विकासका लागि संसारको गन्तव्य नेपाल, नेपालको गन्तव्य कर्णाली,
८. कर्णालीको विशिष्ट पहिचान “कर्णाली ब्राण्ड” सहितको प्राङ्गारिक उत्पादन,
९. विकासका लागि स्वदेशी तथा बैदेशिक लगानी र मापदण्डका आधारमा आयोजनाहरूको वर्गीकरण र कार्यान्वयन,
१०. नेपालको संविधान, दिगो विकासका लक्ष्यहरू, राष्ट्रिय पन्ध्रौँ आवधिक योजना, प्रदेश सरकारका नीति तथा कार्यक्रम साथै नेपालले अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा गरेका प्रतिवद्धताहरूको आन्तरिकीकरण ।

३.५ योजनाका प्राथमिकताहरू

१. भौतिक पूर्वाधार विकास (यातायात, ऊर्जा, बस्ती विकास, सिँचाइ र खानेपानी),
२. सामाजिक विकास (शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार र सामाजिक सुरक्षा),
३. हरित अर्थतन्त्रमा आधारित उत्पादन (कृषि, उद्योग, जडीबुटी, खानी, वन पैदावार, पानी),
४. पर्यटन र वातावरण,
५. विज्ञान प्रविधि, अनुसन्धान र नवप्रवर्तन,
६. सूचना सञ्चार र डिजिटल कर्णाली,
७. सुशासन ।

३.६ सौच

सामाजिक न्यायसहित दिगो, फराकिलो र तीव्र विकास ।

३.७ लक्ष्य

नागरिकको जीवनस्तरमा अपेक्षाकृत सुधार गर्दै दिगो विकास र समृद्धिको मार्गमा अघि बढ्ने ।

३.८ उद्देश्य

१. गुणस्तरीय पूर्वाधार विकास गर्नु,
२. दिगो, फराकिलो र तीव्र आर्थिक तथा सामाजिक विकास गर्नु,
३. कर्णालीवासीलाई प्रत्यक्ष अनुभूत हुनेगरी सुशासन कायम गर्नु ।

३.९ परिमाणात्मक लक्ष्य

प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाका निम्न बमोजिमका आर्थिक, सामाजिक तथा भौतिक लक्ष्यहरू कायम गरिएका छन्:

क्र. सं.	सूचक	आधार वर्ष २०७५/०७६ को स्थिति	प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको लक्ष्य (२०८०/०८१)	पन्ध्रौं योजनाको राष्ट्रिय लक्ष्य (२०८०/०८१)
१. समृद्धिका सूचकहरू				
१.१	वार्षिक औषत आर्थिक वृद्धि दर (प्रतिशत)	५.७	१४.९	१०.३
	कृषि क्षेत्रको औषत वृद्धि दर (प्रतिशत)	४.४	११.१	५.४
	उद्योग क्षेत्रको औषत वृद्धि दर (प्रतिशत)	९.६	३२.२	१४.६
	सेवा क्षेत्रको औषत वृद्धि दर (प्रतिशत)	५.४	१०.७	९.९
१.२	अर्थतन्त्रमा क्षेत्रगत योगदान			
	कृषि	३२.९	२८.४	२२.३
	उद्योग	१३.८	२८.०	१८.८
	सेवा	५३.३	४३.६	५८.९
१.३	प्रतिव्यक्ति आय (अमेरिकी डलर)	६०६	१,१४७	१,५९५
१.४	निरपेक्ष गरिवीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	२८.९	१८	११
१.५	बहुआयामिक गरिवीमा रहेको जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	५१.२	२५	१३
१.६	आम्दानीमा माथिल्लो १० र तल्लो ४० प्रतिशत जनसङ्ख्याको अनुपात	०.९३	०.८९	१.२५
१.७	मानव विकास सूचकाङ्क	०.४२७	०.५०७	०.६२४
१.८	लैंगिक विकास सूचकाङ्क	-	०.९३०	०.९६३
१.९	सम्पत्तिमा आधारित जिनी गुणक	०.४२	०.३९	०.२९
१.१०	आधारभूत खानेपानी सुविधा पुगेको परिवार (प्रतिशत)	८६.२	९५	९९
१.११	सडक यातायातले जोडिएको स्थानीय तहको सङ्ख्या	६०	७९	-
१.१२	विद्युत उत्पादन (मेगावाट)	८.२५	२००	५,०००
१.१३	विद्युतमा पहुँच प्राप्त परिवार (प्रतिशत)	६७.५	९०	९९
१.१४	वर्षभरी सिँचाइ हुने खेतीयोग्य जमिन (प्रतिशत)	१५.५	३३	५०
१.१५	इन्टरनेट प्रयोगकर्ता (प्रतिशत)	४०	६५	८०
१.१६	प्रदेशको कालोपत्रे सडक (कि.मी.)	१०३	५००	-
१.१७	३० मिनेट सम्मको दूरीमा यातायात पहुँच भएको	-	७५	९५

क्र. सं.	सूचक	आधार वर्ष २०७५/०७६ को स्थिति	प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको लक्ष्य (२०८०/०८१)	पन्ध्रौं योजनाको राष्ट्रिय लक्ष्य (२०८०/०८१)
	परिवार (प्रतिशत)			
१.१८	रोजगारीमा औपचारिक क्षेत्रको हिस्सा (प्रतिशत)	४३.८	६०	५०
१.१९	श्रम उत्पादकत्व (रु हजारमा)	१६१.४	२४१.३	२७६
२. सुखारीका सूचकहरू				
२.१	अपेक्षित आयु (जन्म हुँदाको) (वर्ष)	६७	७०	७२
२.२	५ वर्षमुनिका बाल मृत्युदर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा)	५८	३५	२४
२.३	पाँच वर्षमुनिका कम तौल भएका बालबालिकाको (प्रतिशत)	३५.६	२०	१५
२.४	३० मिनेटसम्मको दूरीमा स्वास्थ्य सेवामा पहुँच रहेका परिवार (प्रतिशत)	२३.६	६०	८०
२.५	स्वास्थ्य बीमामा आवद्ध जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	६.५	६३	६०
२.६	साक्षरता दर	६६	९५	९०
२.७	युवा साक्षरता दर (१५-२४ वर्ष) (प्रतिशत)	८२	९९	९९
२.८	आधारभूत तह (१-८) मा खुद भर्ना दर (प्रतिशत)	९३.२	९८	९९.५
२.९	माध्यमिक तह (९-१२) मा खुद भर्ना दर (प्रतिशत)	५९.४	६५	६५
२.१०	उच्च शिक्षामा कुल भर्नादर (प्रतिशत)	६.१	१९	२२
२.११	बेरोजगारी दर (प्रतिशत)	९.७	६	६
२.१२	आधारभूत सामाजिक सुरक्षामा आवद्ध जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	५	४८	६०
२.१३	जीवनकालमा शारीरिक वा मानसिक वा यौन हिंसापीडित महिला (प्रतिशत)	१९.१	९.४	१३
२.१४	आधारभूत खाद्य सुरक्षाको स्थितिमा रहेका परिवार (प्रतिशत)	२२.५	५०	७०
२.१५	आफ्नै स्वामित्वको आवासमा बसोवास गर्ने परिवार (प्रतिशत)	९४.४	९६	८९
२.१६	सुधारिएको सरसफाई सुविधा प्राप्त गर्ने परिवार (प्रतिशत)	७७.७	८५	९०

आ.व. २०७५/०७६ को तथ्याङ्क स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, आर्थिक सर्वेक्षण २०७५/०७६, नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०१६, मानव विकास प्रतिवेदन २०१८, बहुआयामिक गरिबीको प्रतिवेदन २०१८, पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्र रा.यो.आ. ।

३.१० योजनाका रणनीतिहरू

१. आयोजना बैङ्क स्थापना गरी रणनीतिक महत्त्वका आयोजनाहरूलाई प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गर्ने,
२. आधारभूत पूर्वाधारहरू वातावरण अनुकूलित हुनेगरी निर्माण गर्ने,
३. सुलभ तथा गुणस्तरीय शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने,
४. सार्वजनिक, निजी, सहकारी र सामुदायिक तथा वैदेशिक स्रोतको पहिचान र उच्चतम परिचालन गर्ने,
५. सामाजिक सुरक्षा, लैङ्गीक समानता एवम् समावेशीकरणका माध्यमबाट सीमान्तकृत समुदाय र क्षेत्रका आवश्यकतालाई प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गर्ने,

६. युवालाई रोजगार दिन अनिवार्य न्यूनतम आय कार्यक्रम अघि बढाउने तथा प्रदेश निर्माणमा युवाहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने,
७. मानव संशाधन र उद्यमशिलताको विकास गरी उत्पादनशील रोजगारी अभिवृद्धि गर्ने,
८. विकास प्रक्रियालाई फराकिलो, तीव्र र दिगो बनाउने,
९. नवप्रवर्तनका लागि विज्ञान तथा प्रविधिको उच्चतम प्रयोग गर्ने,
१०. दिगो विकास लक्ष्यलाई आन्तरिकीकरण गर्ने,
११. सङ्घ र स्थानीय तहसँगको समन्वय, सहकार्य र साझेदारी मार्फत प्रदेशको समृद्धि हासिल गर्ने,
१२. आम नागरिकप्रति जवाफदेही, स्वच्छ, पारदर्शी प्रशासन मार्फत् सुशासन कायम गर्ने ।

३.११ समष्टिगत आर्थिक खाका

३.११.१ गार्हस्थ्य उत्पादनको बृद्धि दर र संरचना

आ.व.२०७५/०७६ मा राष्ट्रिय आर्थिक बृद्धि दर ६.८१ प्रतिशत छ । तर कर्णाली प्रदेशको बृद्धि दर भने ५.७ प्रतिशत मात्र भएको अनुमान गरिएको छ । योजनाको आधार वर्ष आ.व.२०७५/०७६ मा कर्णाली प्रदेशको कुल ग्राहस्थ्य उत्पादन रु.११९.२६ अर्ब रहेको छ । द्रुततर विकासको निमित्त आर्थिक बृद्धिको दरलाई पनि तीव्र पार्नु पर्ने हुन्छ । तसर्थ योजना अवधिमा प्रत्येक वर्ष बृद्धि दरलाई बढाउँदै लागि योजनाको अन्तमा अर्थात आर्थिक वर्ष २०८०/०८१ मा बृद्धि दर १८.८ प्रतिशत र प्रदेशको कुल ग्राहस्थ्य उत्पादन रु.२४१०१ करोड पुग्ने अनुमान गरिएको छ । योजना अवधिको कृषि, उद्योग र सेवाको गार्हस्थ्य उत्पादन तालिका नं.१६ मा दिइएको छ ।

तालिका नं.१६: ग्राहस्थ्य उत्पादन बृद्धि दर र क्षेत्रगत संरचना
(आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ को स्थिर मूल्यमा)

रु. करोडमा

आ.व.	बृद्धि दर (प्रतिशत)	बृद्धि रकम			
		कृषि	उद्योग	सेवा	कुल
२०७५/०७६ आधार वर्ष	५.७	३९३१	१६४१	६३५४	११९२६
२०७६/०७७	९.९	४१३०	२०१८	६८७८	१३०२६
२०७७/०७८	१३.३	४४६१	२६६०	७६२६	१४७४७
२०७८/०७९	१५.७	५०४१	३५६१	८४६२	१७०६४
२०७९/०८०	१७.९	५७९७	४८९९	९४२०	२०११६
२०८०/०८१	१८.८	६८४०	६७३७	१०५२४	२४१०१

योजना अवधिको वार्षिक औषत आर्थिक बृद्धि दर १४.९ प्रतिशत हुने प्रक्षेपण गरिएको छ । प्रक्षेपण अनुसार योजनाको पहिलो वर्ष मै औषत बृद्धि दर (९.९ प्रतिशत) हासिल हुने छ । क्षेत्रगत रुपमा योजना अवधि (२०७६/०७७-२०८०/०८१) मा कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रको वार्षिक औषत बृद्धि दर क्रमशः ११.१ प्रतिशत, ३२.२ प्रतिशत र १०.७ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ । जलविद्युत र पूर्वाधार विकासमा हुने द्रुतगतिको विकासले उद्योग अर्थात द्वितीय क्षेत्रको बृद्धि दर उच्च रहने अनुमान गरिएको हो । द्वितीय र तृतीय क्षेत्रको विकाससँगै प्राथमिक क्षेत्रको योगदान खुम्चिदै जाने हुँदा कृषिको बृद्धि दर कम र मन्द हुने अनुमान गरिएको छ ।

तालिका नं.१७ प्रदेशको आर्थिक बृद्धि दर

प्रतिशतमा

आ.व.	कृषि	उद्योग	सेवा	कुल
२०७५/०७६ आधार वर्ष	४.४	९.६	५.४	५.७
	६.०	२३.२	८.८	९.९
	८.०	३१.८	१०.९	१३.३
	१३.०	३३.९	११.०	१५.७
	१५.०	३७.६	११.३	१७.९
	१८.०	३७.५	११.७	१८.८
औषत	११.१	३२.२	१०.७	१४.९

आ.व.२०७५/०७६ मा कुल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रको योगदान क्रमशः ३२.९ प्रतिशत, १३.८ प्रतिशत र ५३.३ प्रतिशत रहेको छ । प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको निमित्त प्रक्षेपण गरिएको ग्राहस्थ्य उत्पादन संरचना तालिका नं.१८ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

आर्थिक विकासको क्रममा ग्राहस्थ्य उत्पादनको संरचनामा आउने परिवर्तनलाई दृष्टिगत गरी योजनाको अन्तसम्ममा (आ.व.२०८०/०८१ मा) कृषि क्षेत्रको योगदान २८.४ प्रतिशत मात्र हुने अनुमान गरिएको छ । गैहकृषि कृषाकलापहरूमा उद्योगको योगदान २८.० प्रतिशत र सेवा तर्फको योगदान ४३.६ प्रतिशत पुग्ने अनुमान छ ।

तालिका नं.१८ ग्राहस्थ्य उत्पादन संरचना

प्रतिशतमा

आ.व.	कृषि	उद्योग	सेवा	कुल
२०७५/०७६	३२.९	१३.८	५३.३	१००
२०७६/०७७	३१.७	१५.५	५२.८	१००
२०७७/०७८	३०.२	१८.१	५१.७	१००
२०७८/०७९	२९.५	२०.९	४९.६	१००
२०७९/०८०	२८.८	२४.४	४६.८	१००
२०८०/०८१	२८.४	२८.०	४३.६	१००

३.११.२ लगानी

क्षेत्रगत तथा कुल लगानी प्रक्षेपण गर्न सीमान्त पूँजी उत्पादन अनुपातको तथ्याङ्क आवश्यक पर्दछ । तर प्रदेश तहमा हाल त्यस्तो तथ्याङ्क उपलब्ध छैन । तसर्थ राष्ट्रिय स्तरमा उपलब्ध तथ्याङ्कको आधारमा प्रदेशको सीमान्त पूँजी उत्पादन अनुपातको आङ्कलन गर्नुपर्ने भएको छ । देशको चौधौँ योजनामा समग्र सीमान्त पूँजी उत्पादन अनुपात ५.२:१ हुने अनुमान गरिएको थियो । हाल पन्ध्रौँ योजनाको आधारपत्रले यसमा सुधार भई ४.९:१ मात्र हुने प्रक्षेपण गरेको छ । कर्णाली प्रदेशको आर्थिक सामाजिक बस्तुस्थिति अन्य प्रदेशहरूको औषत भन्दा तल रहेको र प्रदेशको तीव्रतर विकासको लागि पूर्वाधार, जलविद्युत जस्ता पूँजी निर्माणका परियोजनाहरूमा जोड दिनु पर्ने आवश्यकता समेतलाई विचार गर्दा प्रदेशको सीमान्त पूँजी

अनुपात पन्ध्रौं योजनाको अवधारणा पत्रले राष्ट्रिय स्तरमा अनुमान गरेको ४.९:१ अनुपात भन्दा कम नहुने अनुमान गरिएको छ । पन्ध्रौं योजनाको अवधारणा पत्रले क्षेत्रगत सीमान्त पूँजी उत्पादन अनुपात सार्वजनिक गरेको छैन । चौधौं योजनामा कृषि, उद्योग र सेवाको निमित्त क्रमशः २.९, ६.२ र ५.३ सीमान्त पूँजी उत्पादन अनुपात प्रक्षेपण गरिएको थियो । पन्ध्रौं योजनाको आधार पत्रले सङ्केत गरे अनुसार त्यसैलाई केही सुधार गरी यस प्रदेशको लागि कृषि, उद्योग र सेवाको निमित्त सीमान्त पूँजी उत्पादन अनुपात क्रमशः २.८, ६.० र ५.० प्रक्षेपण गरिएको छ । समष्टिमा सीमान्त पूँजी उत्पादन ५.० हुन आउछ, जुन पन्ध्रौं योजनाले राष्ट्रिय स्तरमा प्रक्षेपण गरे भन्दा सामान्य बढी भए तापनि चौधौं योजनाको अनुपात भन्दा कम हुन आउँछ । प्रदेश योजनाले लक्ष गरे अनुसार १४.९ प्रतिशतको आर्थिक बृद्धि दर हासिल गर्न योजना अवधिमा कुल रु.५ खर्ब २१ अर्ब ४७ करोड स्थिर पूँजी लगानी आवश्यक पर्ने अनुमान रहेको छ । योजना अवधिमा कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रमा क्रमशः रु.९७ अर्ब १५ करोड, २ खर्ब ३५ अर्ब ८१ करोड र १ खर्ब ८८ अर्ब ५१ करोड लगानी आवश्यक पर्ने छ ।

तालिका नं.१९ क्षेत्रगत लगानी अनुमान
(आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ को स्थिर मूल्यमा)

रु. करोडमा

	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१	कुल
कृषि	७७२	१०९१	१९१४	२४९५	३४४३	९७१५
उद्योग	१८७९	२९६०	४२०६	६०७६	८४६०	२३५८१
सेवा	२४४७	३३११	३७६०	४३०१	५०३२	१८८५१
कुल	५०९८	७३६२	९८८०	१२८७२	१६९३५	५२१४७

नेपालको संविधानले सार्वजनिक, निजी र सहकारीलाई विकासको तीन खम्बा मानेको छ । योजना कार्यान्वयनको लागि आवश्यक लगानी यिनै तीन स्रोतहरूबाट जुट्ने विश्वास गरिएको छ । राष्ट्रियस्तरमा जस्तै प्रदेशमा पनि निजी क्षेत्रको लगानीको प्रमुख स्थान रहन्छ । पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्रमा निजी क्षेत्रको लगानी ५८.३ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ । त्यस्तै सहकारी क्षेत्रको लगानी ४.३ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ । विकास कार्यमा सामुदायिक क्षेत्रको संलग्नता पनि उल्लेखनीय हुन्छ । तर यसको प्रदेशगत तथ्यांक उपलब्ध छैन । यसका क्रियाकलापहरू निजी क्षेत्रमै समेटिने छन् । प्रदेशमा निजी क्षेत्रको पनि पर्याप्त विकास भइसकेको छैन । यस परिदृश्यमा कर्णाली प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा सरकारी क्षेत्रकै लगानीको अहम् भूमिका रहनेछ । निजी क्षेत्रको विस्तार समेतलाई दृष्टिगत गरी कर्णाली प्रदेशको योजनामा सार्वजनिक क्षेत्रबाट ५३.६६ प्रतिशत, निजी क्षेत्रबाट ४२.६५ प्रतिशत र सहकारीबाट ३.६९ प्रतिशत लगानी हुने अनुमान गरिएको छ । सार्वजनिक क्षेत्रबाट विशेषतः पूर्वाधार, शिक्षा, स्वास्थ्य र कृषिमा लगानी हुने अपेक्षा गरिएको छ । सामान्य प्रशासन र सुरक्षामा सार्वजनिक क्षेत्रकै मात्र लगानी हुनेछ । त्यस्तै सहकारी क्षेत्रबाट मूलतः कृषि, साना उद्योग तथा व्यापार, वित्तीय मध्यस्थतामा र केही शिक्षा तथा स्वास्थ्यमा समेत लगानी हुने अनुमान छ । सामान्य प्रशासन तथा सुरक्षामा बाहेक अन्य सबै क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको पनि लगानी हुनेछ ।

तालिका नं.२० मा देखाइए अनुसार योजना अवधिको कुल लगानी मध्ये सार्वजनिक क्षेत्रबाट रु.२ खर्ब ७९ अर्ब ८२ करोड, निजी क्षेत्रबाट रु.२ खर्ब २२ अर्ब ४२ करोड र सहकारी क्षेत्रबाट रु.१९ अर्ब २३ करोड लगानी हुने अनुमान छ ।

तालिका नं.२० सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रबाट हुने लगानी
(२०७५/०७६ को स्थिर मूल्यमा)

रु. करोडमा

लगानीका क्षेत्रहरू	सार्वजनिक		निजी		सहकारी		जम्मा	
	रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत
कृषि	५,८२६	६०.०	३,२०९	३३.०	६८०	७.०	९,७१५	१८.६
उद्योग	१४,१६२	६०.०	८,८७६	३८.०	५४३	२.०	२३,५८१	४५.२
सेवा	७,९९४	४२.०	१०,१५७	५४.०	७००	४.०	१८,८५१	३६.२
कुल लगानी	२७,९८२	५३.६६	२२,२४२	४२.६५	१,९२३	३.६९	५२,१४७	१००.०

३.११.३ सार्वजनिक खर्च र खर्च व्यहोर्ने स्रोत

संविधानमा सङ्घीय संरचना प्रदेशमा तीन तहको सरकारबाट खर्च तथा लगानी हुने व्यवस्था छ । विद्यमान संबैधानिक व्यवस्था अनुसार तीनै तहको सरकारले आफ्नो ढङ्गले पूँजीगत खर्च गर्न सक्ने व्यवस्था रहे बमोजिम तीन तहको सरकारबाट योजना अवधिमा हुन सक्ने पूँजीगत खर्चको अनुमान गरिएको छ । यो प्रदेश सबैभन्दा कम स्थानीय सरकारहरू भएको प्रदेश हो । यो कुरालाई समेत ध्यानमा राखी योजना अवधिको कुल सार्वजनिक पूँजीगत लगानी रु.२ खर्ब ७९ अर्ब ८२ करोड मध्ये स्थानीय तहबाट रु.४१ अर्ब १० करोड लगानी हुने अनुमान गरिएको छ । सङ्घीय सरकारबाट १ खर्ब ०८ अर्ब २० करोड लगानी हुने अनुमान गरिएको छ । त्यस्तै बाँकी १ खर्ब ३० अर्ब ५२ करोड प्रदेश सरकारले लगानी गर्नुपर्ने अनुमान गरिएको छ । तीनै तहको सरकारबाट पाँचवर्षको अवधिमा गर्ने वार्षिक लगानीको अनुमानित रकमलाई तालिका नं.२१ मा दिइएको छ ।

तालिका नं.२१ तीन तहको सरकारले गर्ने पूँजीगत लगानीको प्रक्षेपण
(आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ को स्थिर मूल्यमा)

रु. करोडमा

तह	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१	कुल
सङ्घ	१२६४	१४१४	२०१४	२६१४	३५१४	१०८२०
प्रदेश	१५००	१८४०	२५२४	३१२४	४०६४	१३०५२
स्थानीय तह	२४२	२९४	७६८	११४१	१६६५	४११०
जम्मा	३००६	३५४८	५३०६	६८७९	९२४३	२७९८२

३.११.४ प्रदेश सरकारको खर्च र खर्च व्यहोर्ने स्रोत

माथि उल्लेख भएअनुसार योजना अवधिमा प्रदेश सरकारको कुल पूँजीगत खर्च १ खर्ब ३० अर्ब ५२ करोड हुने अनुमान गरिएको छ । योजनाको सुरु वर्षमा पूँजीगत खर्चको तुलनामा चालु खर्चको अनुपात केही बढी रहेता पनि यो अनुपात घट्दै गई योजनाको अन्तिम वर्षमा कुल पूँजीगत खर्च ४० अर्ब ६४

करोड तथा चालु खर्च २८ अर्ब हुन जाने अनुमान गरिएको छ । योजना अवधिको प्रदेश सरकारको कुल अनुमानित खर्च जम्मा रु.२ खर्ब २० अर्ब ९० करोड मध्ये रु.१ खर्ब ३० अर्ब ५२ करोड पूँजीगत तथा ९० अर्ब ३८ करोड चालु खर्च हुने अनुमान गरिएको छ ।

तालिका नं.२२ प्रदेश सरकारको अनुमानित खर्च
(आ.व.२०७५/०७६ को स्थिर मूल्यमा)

रु. करोडमा

	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१	जम्मा
कुल खर्च	२६३२	३०८५	४२३०	५२७९	६८६४	२२०९०
चालु खर्च	११३२	१२४५	१७०६	२१५५	२८००	९०३८
पूँजीगत खर्च	१५००	१८४०	२५२४	३१२४	४०६४	१३०५२

परिच्छेद-४

समष्टगत वित्तीय क्षेत्र

४.१ बचत तथा लगानी

१. पृष्ठभूमि

उच्च आर्थिक वृद्धिको लागि उल्लेख्य बचत परिचालन र लगानीको आवश्यकता पर्दछ । नेपालको समग्र बचत तथा लगानीलाई हेर्दा आर्थिक वर्ष २०७४/०७५ मा गार्हस्थ्य उत्पादनको १५.०१ प्रतिशत कुल गार्हस्थ्य बचत र ३४.११ प्रतिशत स्थिर पूँजी निर्माण भएको देखिन्छ । विगत ५ वर्षमा कुल राष्ट्रिय बचत भने कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको औषत ४४ प्रतिशत रहेको छ । कर्णाली प्रदेशमा गरिबीको दर राष्ट्रिय औसतभन्दा बढी रहेकोले यहाँको बचत अवस्था कमजोर रहेको छ ।

२. प्रमुख समस्या

गार्हस्थ्य बचत र लगानीको अन्तर उच्च हुनु प्रमुख समस्या हो । हालैका वर्षहरूमा बचत र गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात केही बढे पनि बचत र लगानीको अन्तर भने घट्न सकेको छैन । आ.व.२०७४/७५ मा यस्तो अन्तर कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १९ प्रतिशत रहेको छ । यस प्रदेशमा निरपेक्ष गरिबी र बहुआयामिक गरिबीको प्रतिशत अन्य प्रदेशको तुलनामा बढी छ । विप्रेषण तथा अन्य आम्दानी वृद्धि भएता पनि उपभोग मै बढी खर्च हुने अवस्था रहेको छ । साथै बढ्दो उपभोगवादी संस्कृतिले बचतमा प्रतिकूल असर पार्नु, पर्याप्त बैकिङ्ग सेवाको विस्तार नहुनाले बचत गर्न सहज नहुनु, वित्तीय संस्था र जनसङ्ख्याको अनुपात उच्च हुनु, वित्तीय बजार विकसित हुन नसक्नु र पूँजीगत खर्च अपेक्षित रूपमा नहुनु पनि बचत निर्माण र लगानीको समस्याको रूपमा रहेका छन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

बैकिङ्ग सेवा र वित्तीय पहुँचको विस्तार गर्नु, गरिबीको रेखामुनि रहेका कर्णालीवासीको आयस्तर बढाउनु, पर्याप्त मात्रामा उद्यमशीलताको विकास गर्नु, प्रदेशको प्रचुर आर्थिक सम्भावनाहरूको उपयोग गर्नु र आवश्यकताअनुसार सहज ऋण उपलब्ध गराउनु, पूँजीगत खर्च गर्ने क्षमता बढाउनु, आन्तरिक तथा बाह्य लगानी सुनिश्चित गर्नु चुनौतीको रूपमा रहेका छन् ।

वित्तीय क्षेत्र फराकिलो हुँदै जानु, विप्रेषणको आप्रवाहका कारण आम्दानी बढनाले बचत र पूँजी निर्माण गर्ने सम्भावना बढ्नु, सङ्घीय स्रोत साधन उपलब्ध हुनु, स्थिरता सहितको नयाँ राजनैतिक व्यवस्थाले गर्दा लगानीको लागि वातावरण बन्दै जानु र प्रदेशमा आर्थिक गतिविधिका थुप्रै सम्भावनाहरू रहेकोले गैर आवासीय नेपाली सहितको निजी क्षेत्रका साथै वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धन गर्न सकिने अवस्था रहनु अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौँच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौँच

बचत तथा लगानी प्रवर्द्धनबाट समृद्ध अर्थतन्त्र निर्माण ।

४.२ लक्ष्य

बचत र लगानी परिचालन मार्फत दुई अङ्कको आर्थिक वृद्धि दर हासिल गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- वित्तीय क्षेत्रको विस्तार, विकास र सुदृढीकरण गर्नु,
- बचत गर्ने क्षमता र बानीको विकास गर्दै लगानी बृद्धि गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. वित्तीय सुविधा र पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।	क) वित्तीय संस्थाहरू सबै पालिका तहसम्म विस्तार गरिनेछ । ख) वित्तीय क्षमता बृद्धिका लागि वित्तीय संस्थाहरूसँग समन्वय तथा सहकार्य गरिनेछ । ग) बचत अभिवृद्धिको लागि उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी बढाई आय बृद्धि गरिनेछ ।
२. तिर्र र दिगो आर्थिक विकासका लागि लगानी प्रवर्द्धन गर्ने ।	क) नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था गरी सार्वजनिक-निजी साझेदारी मार्फत लगानी प्रवर्द्धन गरिनेछ । ख) व्यावसायिक वातावरणमा सुधार गर्न प्रदेश औद्योगिक नीति तर्जुमा गरी लागू गरिनेछ । ग) सहकारी क्षेत्रलाई विस्तार गरी उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ । घ) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय र साझेदारी मार्फत लगानी भित्र्याइनेछ । ङ) प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा लगानी प्रवर्द्धन गर्न निजी क्षेत्रलाई कर छुट, सहूलियत दरमा ऊर्जा, लगानी सुरक्षाको प्रत्याभूति प्रदान गरिनेछ । च) गैर आवासीय नेपालीहरू र अन्य स्रोतबाट प्रत्यक्ष बैदेशिक लगानीलाई आकर्षित गरिनेछ ।
३. बचतको संस्कृति विकास गरी उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने ।	क) अनुत्पादक खर्चलाई कटौती गर्न विभिन्न उत्प्रेरणादायी कार्यक्रमहरू मार्फत बचत गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ । ख) वित्तीय सेवा खासगरी बचत परिचालनको प्रक्रियालाई सरल तथा बचतकर्ता मैत्री बनाइनेछ । ग) तुलनात्मक लाभका क्षेत्रमा लगानी आकर्षित गरिनेछ । घ) विप्रेषणबाट हुने आम्दानीलाई बढी भन्दा बढी बचत गरी उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न अभिप्रेरित गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

सबै पालिकासम्म बैकिङ्ग सेवा विस्तार भएको हुनेछ । निजी क्षेत्रको लगानीमा बृद्धि भएको हुनेछ । नागरिकहरूमा बचत गर्ने बानीको विकास भएको हुनेछ ।

४.२ सार्वजनिक वित्त

४.२.१ सार्वजनिक खर्च

१. पृष्ठभूमि

सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिताका लागि योजना तथा कार्यक्रम निर्माणदेखि कार्यान्वयनसम्मका क्रियाकलापहरूलाई बढी व्यवस्थित र वैज्ञानिक बनाउनुपर्ने हुन्छ । स्रोतको उपलब्धता, आवश्यकता तथा कार्यान्वयन क्षमताका आधारमा योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा एवम् कार्यान्वयन गर्दै नतिजामूलक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली मार्फत सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिता बृद्धि गर्न सकिन्छ ।

२. प्रमुख समस्या

चालु खर्चको तुलनामा पूँजीगत खर्च अपेक्षित रूपमा बढ्न नसक्नु, बजेट निर्माण र कार्यान्वयनमा दक्ष जनशक्तिको अभाव हुनु, विकास खर्च गर्ने क्षमता कम हुनु, सार्वजनिक खरिद प्रक्रिया समस्यामूलक हुनु, नीति तथा कार्ययोजनाहरूको परिपालना नहुनु र आर्थिक अनुशासनको कमी हुनु सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनका प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

जिम्मेवारी प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्नु, उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्नु, बजेट निर्माण र खर्च गर्ने निकाय तथा अधिकारीलाई जिम्मेवार बनाउनु, चालू खर्चलाई बान्छित सीमामा राखी बजेट संरचनामा पूँजीगत खर्चको हिस्सा र खर्च गर्न सक्ने क्षमता बढाउनु, सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिता मार्फत वित्तीय तथा आर्थिक अनुशासन कायम गरी सुशासन प्रवर्द्धन गर्नु मुख्य चुनौतीहरू हुन् ।

सङ्घीयताका सन्दर्भमा सार्वजनिक खर्चलाई प्रभावकारी बनाउन सो अनुकूल कानून तथा संरचना निर्माण गर्न सकिने अवस्था रहनु, प्रदेशको विकासको विद्यमान कमजोर अवस्थाका कारण पूँजीगत खर्चको हिस्सा बढाई उच्च आर्थिक बृद्धि हासिल गर्न सकिने प्रचुर अवसर रहनु, तूलनात्मकरूपमा कर्णाली प्रदेशको जनसङ्ख्या र जनघनत्व कम भएकोले सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारी परिचालनबाट जनताको जीवनस्तरमा छिट्टै सुधार गर्न सकिने अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारी व्यवस्थापन गरी प्रदेशको आर्थिक समृद्धि ।

४.२ लक्ष्य

सार्वजनिक खर्चको नतिजामूखी परिचालनबाट दुई अङ्कको आर्थिक बृद्धि हासिल गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- प्रभावकारी कानून एवम् संस्थागत आधारशीला खडा गर्नु,
- सम्वद्ध सबै निकाय तथा पदाधिकारीहरूलाई सक्षम, उत्तरदायी र जिम्मेवार बनाउनु,
- बजेट विनियोजन र खर्चमा दक्षता, प्रभावकारिता र आर्थिक अनुशासन सुनिश्चित गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. बजेट विनियोजनका मापदण्ड तथा आधारहरूलाई वैज्ञानिक बनाउने ।	<p>क) बजेट विनियोजनका लागि आयोजना तथा कार्यक्रम छनौट गर्दा पूर्व तयारी चरण पूरा भएका आयोजनाहरूलाई मात्र मापदण्डका आधारमा छनौट गरिनेछ ।</p> <p>ख) तयारी नभएका आयोजनामा सम्भाव्यता अध्ययनका लागि मात्र बजेट विनियोजन गरिनेछ ।</p>
	<p>ग) रकमान्तर र कार्यक्रम संशोधनलाई निरुत्साहित गरिनुका साथै कार्यान्वयनको सुनिश्चिततापछि मात्र रकमान्तर र कार्यक्रम संशोधन गरिनेछ ।</p> <p>घ) दोश्रो चौमासिक अवधिमा मात्र निश्चित सीमासम्म कार्यक्रम संशोधन र रकमान्तर गरिनेछ ।</p> <p>ङ) चालु खर्चलाई निश्चित सीमाभित्र राखी पूँजीगत खर्चको अंश बढाइनेछ ।</p>
२. वित्तीय प्रणाली प्रभावकारी बनाउदै जोखिमहरूको न्यूनीकरण गर्ने ।	<p>क) आयोजना बैंक तथा मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गरी आयोजनाहरूलाई लागत लाभ विश्लेषण गरी प्राथमिकताका आधारमा बजेट विनियोजन गरिनेछ ।</p> <p>ख) बजेट कार्यान्वयन गर्दा कार्ययोजना निर्माण र सो को परिपालनालाई अनिवार्य गरिनेछ ।</p> <p>ग) अनावश्यक र अनुत्पादक खर्च कटौती गरी वित्तीय सुशासन कायम गरिनेछ ।</p>
३. अन्तर सरकारी वित्तको कुशल व्यवस्थापन तथा परिचालन गर्ने ।	<p>क) समन्वय र सहकार्यमा वित्तीय हस्तान्तरणको प्रारूप तयार गरिनेछ ।</p> <p>ख) एकल तथा साझा अधिकारका क्षेत्रहरूलाई थप प्रष्ट पादै राजश्वको बाँडफाँडका लागि आधारहरू तयार गरिनेछ ।</p> <p>ग) सार्वजनिक खर्चलाई प्रदेशको सन्तुलित र समन्यायिक विकासका लागि व्यवस्थापन गरिनेछ ।</p> <p>घ) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको सह-लगानीलाई रूपान्तरणकारी आयोजनाहरूमा प्राथमिकताका साथ उपयोग गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

कुल बजेटको चालू खर्च योजना अवधिमा ४० प्रतिशतमा सीमित भएको हुनेछ । प्रथम योजनाको अन्तिम आर्थिक वर्षमा पूँजीगत बजेटको ९० प्रतिशत खर्च भएको हुनेछ । वित्तीय हस्तान्तरणको प्रारूप, मध्यकालीन खर्च संरचना र आयोजना बैङ्कको निर्माण हुनुका साथै सबै कार्यालय प्रमुख तथा आयोजना प्रमुखहरूसँग कार्यसम्पादन सम्झौता भएको हुनेछ ।

४.२.२ राजश्व परिचालन

१. पृष्ठभूमि

समग्र विकास खर्च तथा प्रशासनिक खर्च समेतको आवश्यकता पुरा गर्न, वित्तीय सङ्घीयतालाई सबल र सफल बनाउन र बैदेशिक सहायता तथा सङ्घीय सरकारको अनुदान माथिको निर्भरता घटाउन प्रदेशको राजश्व बृद्धि गरी प्रभावकारी परिचालनलाई जोड दिनु पर्नेछ । हाल कर्णाली प्रदेशको कुल बजेटमा आन्तरिक राजश्वको योगदान एक प्रतिशत मात्र रहेको छ । राजश्व सङ्कलनको दायरा फराकिलो र दिगो बनाई प्रदेशको वित्त संरचनालाई सक्षम र सुदृढ बनाउनेतर्फ प्रदेशको राजश्व नीति केन्द्रित हुनेछ ।

२. प्रमुख समस्या

प्रदेशले सङ्कलन गर्ने राजश्वको आधार र दायरा साँघुरो हुनु, प्रदेशको कुल बजेटमा राजश्वको हिस्सा न्युन हुनु, जनशक्तिको कमी हुनु, राजश्वको सङ्कलनमा पारदर्शिता र प्रभावकारी अनुगमन हुन नसक्नु, राजश्व प्रशासनमा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गर्न नसकिनु, बाँडफाँडबाट प्राप्त हुने राजश्वको सुनिश्चतता नहुनु, राजश्व सङ्कलन सम्बन्धमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय हुन नसक्नु, अनौपचारिक आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई राजश्वको दायरामा ल्याउन नसकिनु राजश्व सम्बन्धी प्रमुख समस्या रहेका छन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

प्रदेशको राजश्वको दायरालाई फराकिलो बनाउनु, कुल बजेटमा राजश्वको योगदान बढाउनु, राजश्व सङ्कलनलाई पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउनु, सङ्घ र स्थानीय तहबीच राजश्व सङ्कलन तथा अनुगमनका सम्बन्धमा समन्वय गर्नु प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

प्रदेश सरकारलाई राजश्व बाँडफाँड र सङ्कलनबाट स्रोतको सुनिश्चितता हुनु, राजनैतिक स्थिरता र स्पष्ट बहुमत सहितको बलियो सरकारको स्थापना हुनु, आर्थिक गतिविधिहरू बढ्दै जानु, कानूनको परिपालना र स्वैच्छिक कर सहभागितामा बृद्धि हुनु तथा प्रदेशको राजश्व अभिवृद्धिका लागि राजश्वको सम्भावना सम्बन्धमा थप अध्ययन हुनु अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौँच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौँच

राजश्व परिचालनबाट आत्मनिर्भर, दिगो र सबल प्रदेश अर्थतन्त्रको निर्माण ।

४.२ लक्ष्य

सङ्कलनको दायरा फराकिलो गरी प्रदेशको राजश्व चारगुणा बृद्धि गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

प्रभावकारी राजश्व संरचना तयार गरी कुल बजेटमा राजश्वको हिस्सा बृद्धि गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. राजश्वको दायरा फराकिलो बनाई राजश्व परिचालनमा दक्षता बढाउने ।	क) प्रभावकारी राजश्व संरचना तयार गर्नका लागि नीतिगत, कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था मिलाइनेछ । ख) राजश्व परिचालनसँग सम्बन्धित निकाय र पदाधिकारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । ग) अनौपचारिक क्षेत्रको आर्थिक कारोवारलाई निरुत्साहित गरी औपचारिक कारोवारलाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।
२. राजश्वलाई प्रदेश समृद्धिको आधार बनाउने ।	क) कर प्रणालीलाई स्वच्छ, निष्पक्ष, पारदर्शी र समन्यायिक बनाइनेछ । ख) सूचना प्रविधिको विकास तथा प्रयोगबाट राजश्व सङ्कलनमा वृद्धि र चुहावट नियन्त्रण गरिनेछ । ग) सङ्घ र स्थानीय तहसंगको सहकार्यमा राजश्व परिचालन प्रभावकारी बनाइनेछ । घ) स्वैच्छिक कर सहभागितालाई प्रोत्साहन र प्रवर्द्धन गरिनेछ ।
३. राजश्व प्रणालीलाई लगानी एवम् व्यवसायीमैत्री बनाउने ।	क) नवीनतम अवधारणा तथा अभ्यासहरूलाई अवलम्बन गरी राजश्व प्रणालीलाई सरल, सहज र समन्यायिक बनाइनेछ । ख) कर प्रशासनमा सुशासन कायम गरिनेछ । ग) सङ्घ तथा स्थानीय तहसँग समन्वय गरी करमा दोहोरोपन हटाइनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

योजनाको अन्तिम आर्थिक वर्षमा आन्तरिक राजश्व संकलन एक अर्ब पुगेको हुनेछ । प्रदेश राजश्व विभाग गठन भएको हुनेछ । प्रदेशको कर तथा गैरकर सम्बन्धी कानून तर्जुमा भएको हुनेछ । राजश्व परिचालनमा सूचना प्रविधिको प्रयोग भई राजश्व चुहावट नियन्त्रण भएको हुनेछ ।

४.२.३ वैदेशिक सहायता परिचालन

१. पृष्ठभूमि

प्रदेशको राजश्व संकलनको अवस्था कमजोर रहेको र संघीय सरकारबाट प्राप्त हुने अनुदानबाट पनि प्रदेशको दिगो र तीव्र विकासको चाहना पूरा गर्न स्रोतसाधन नपुग्ने अवस्था रहेको छ । वित्तीय स्रोतको न्यूनता पूर्ति गर्न संविधान तथा सङ्घीय कानूनबमोजिम ठूला पूर्वाधारका आयोजनाहरूमा प्रविधि हस्तान्तरण सहितको वैदेशिक सहायतालाई प्रभावकारी रूपमा परिचालन गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

२. प्रमुख समस्या

वैदेशिक सहायता प्रदेशको आवश्यकता र प्राथमिकताका आधारमा प्राप्त र परिचालन हुन नसक्नु, वैदेशिक सहायता परिचालनको व्यवस्थापन तथा अनुगमन प्रणाली कमजोर हुनु र प्रदेशको बजेट प्रणालीमा आवद्ध हुन नसक्नु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

प्रदेशको विकास आवश्यकता अनुरूप वैदेशिक सहायता परिचालन गर्नु, सङ्घ र प्रदेशबीच समन्वयात्मक रूपमा विकास सहायता परिचालन गर्नु, वैदेशिक सहायता व्यवस्थापनमा प्रदेशको आबद्धता तथा अपनत्व कायम गर्नु, प्राथमिकतामा रहेका योजनाहरू सञ्चालन हुने गरी वैदेशिक सहायता परिचालन गर्नु, सहायताको प्रतिबद्धता र योजना कार्यान्वयन बीचको अन्तर घटाउनु र प्रदेशको बजेट प्रणाली मार्फत सहायता परिचालन गर्नु प्रमुख चुनौती हुन् ।

सङ्घीय प्रणाली कार्यान्वयनको क्रममा संविधानले वैदेशिक सहायता परिचालनको दिशानिर्देश गर्नु, वैदेशिक सहायताको प्रभावकारिताका लागि प्रदेश तहबाट समेत प्रतिबद्धता व्यक्त हुनु, ठूला पूर्वाधारहरूको निर्माणका लागि सङ्घको समन्वयमा वैदेशिक सहायता भित्र्याउन सकिने अवस्था विद्यमान हुनु र दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्न सञ्चालन गरिने विकास योजनामा सहायता प्रवाह गर्न विकास साझेदारहरू तत्पर रहनु वैदेशिक सहायता परिचालनका अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

वैदेशिक सहायताको परिचालनबाट ठूला आयोजनाहरूको निर्माण ।

४.२ लक्ष्य

प्रदेश प्राथमिकताका क्षेत्रमा वैदेशिक सहायतालाई सदुपयोग गरी दिगो, फराकिलो तथा तीव्र आर्थिक विकास हासिल गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

प्रदेश विकासका प्राथमिकता र आवश्यकता अनुरूप अधिकतम वैदेशिक पूँजी र प्रविधि आकर्षित र उपयोग गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. संविधान, संघीय तथा प्रदेश कानून एवम् राष्ट्रिय नीति अनुरूप वैदेशिक सहायता नीति तर्जुमा गर्ने ।	क) वैदेशिक सहायता परिचालन मापदण्ड र सदुपयोगको लागि आवश्यक कानूनको तर्जुमा गरिनेछ । ख) प्रदेश बजेट र व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा आबद्ध गरी वैदेशिक सहायतामा पारदर्शिता बृद्धि गरिनेछ । ग) वैदेशिक सहयोगको उपयोगमा गुणात्मक सुधार गर्न सूचना प्रणाली तथा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणालीमा आबद्ध गरिनेछ ।
२. प्रदेशको आवश्यकता तथा प्राथमिकताका आयोजनामा वैदेशिक सहायता परिचालन गर्ने ।	क) वैदेशिक सहायता परिचालनका लागि प्रदेशको आवश्यकता र प्राथमिकता निर्धारण गरिनेछ । ख) लाभ लागतको मूल्याङ्कन गरी वैदेशिक सहायता परिचालनमा प्रभावकारिता हासिल गरिनेछ । ग) परियोजना बैकमा रहेका तुलनात्मक लाभका आयोजनाहरूमा वैदेशिक सहायता परिचालन गर्न विकास साझेदारहरूलाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
३. प्रदेशको सन्तुलित विकासलाई ध्यानमा राखी वैदेशिक सहायताको उपयोग गर्ने ।	क) प्रदेशभित्र रहेका सबै स्थानीय तहहरूमा सन्तुलित विकास हुने गरी वैदेशिक सहायता परिचालन गरिनेछ । ख) आर्थिक तथा सामाजिक दृष्टिकोणबाट पछाडि परेका क्षेत्र, वर्ग र समुदायका विकासको लागि वैदेशिक सहायता परिचालनलाई प्राथमिकता दिईनेछ । ग) वैदेशिक सहायताबाट संचालित आयोजनाको सरकार आफै वा दातृ निकायको सहभागितामा अनुगमन मूल्याङ्कन गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेशको आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रहरूमा वैदेशिक सहायता परिचालन भएको हुनेछ । प्रदेशमा प्राप्त हुने सबै प्रकारका वैदेशिक सहायता प्रदेश बजेट व्यवस्थापन सूचना प्रणाली तथा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणालीमा आवद्ध भएको हुनेछ ।

४.२.४ सार्वजनिक ऋण

१. पृष्ठभूमि

सार्वजनिक ऋण घाटा बजेट पूर्ति गर्ने एक माध्यम हो । सार्वजनिक ऋणको विवेकपूर्ण प्रयोगबाट प्रदेश विकासको लागि न्यून हुन आउने आर्थिक स्रोतको व्यवस्थापन हुन सक्दछ । प्रदेशको राजस्व सङ्कलन धेरै कम भएको तथा अनुदान रकम पर्याप्त नभएको सन्दर्भमा निजी क्षेत्रको आर्थिक गतिविधिमा नकारात्मक प्रभाव नपर्ने गरी सरकारले उच्च प्रतिफलयुक्त ठूला परियोजनाहरूमा लगानी गर्ने गरी सार्वजनिक ऋण परिचालनमा जोड दिनुपर्ने हुन्छ ।

२. प्रमुख समस्या

प्रदेशमा सार्वजनिक ऋण परिचालन सम्बन्धी स्पष्ट नीति तथा कानूनी व्यवस्था तयार भई नसक्नु, प्रदेश राजस्व कम भएकोले सार्वजनिक ऋण परिचालन हुन सक्ने सम्भावना न्यून हुनु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

सार्वजनिक ऋण परिचालन सम्बन्धी आवश्यक नीतिगत प्रवन्ध गर्नु, ऋण परिचालन प्रक्रिया तथा संघीय सरकारसँग समन्वय कायम गर्नु, ऋणको प्रभावकारी उपयोग सुनिश्चित गर्नु, राजस्व सम्भावना न्यून हुँदा आवश्यकता अनुसारको ऋण परिचालन गर्नु यस क्षेत्रका चुनौतीहरू हुन् ।

संविधान र सङ्घीय कानूनले प्रदेश सरकारलाई पनि ऋण परिचालन गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गर्नु, सार्वजनिक लगानीका प्रशस्त सम्भावना हुनु अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

आर्थिक समृद्धिका लागि सार्वजनिक ऋणको उपयोग ।

४.२ लक्ष्य

विकासका लागि पूर्वाधार र उत्पादनमूलक क्षेत्रमा सार्वजनिक ऋणको उपयोग गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

आर्थिक बृद्धि, रोजगारी सिर्जना र पूँजी निर्माणमा सहयोग पुग्ने गरी सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. घाटा बजेट पूर्तिका लागि सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्ने ।	क) आन्तरिक स्रोत, साधन र रोजगारी सिर्जना हुने गरी सार्वजनिक ऋणको परिचालन गरिनेछ । ख) ऋणको अनुपातलाई वाञ्छित सीमा भित्र राख्दै निजी क्षेत्रको आर्थिक गतिविधिमा नकारात्मक असर नपर्ने गरी सार्वजनिक ऋणको व्यवस्थापन गरिनेछ । ग) ऋण लिँदाको अवस्थामा नै ऋण तिर्ने सम्भावित स्रोत र तालिका तयार गरी सोही अनुसार ऋणको परिचालन गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

सार्वजनिक ऋण परिचालन गरी न्यून बजेट पूर्ति भएको हुनेछ । बजेटमा सार्वजनिक ऋणको अनुपात प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४ प्रतिशतभित्र रहेको हुनेछ ।

४.२.५ अन्तर-सरकारी वित्त

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानमा सङ्घले प्रदेश र स्थानीय तहलाई खर्चको आवश्यकता र राजश्वको क्षमताको आधारमा वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्ने व्यवस्था रहेको छ । प्रदेश कानून बमोजिम प्रदेशले नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान र आफ्नो स्रोतबाट उठ्ने राजश्वलाई स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजश्व क्षमताको आधारमा वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्न सक्ने प्रावधान रहेको छ । त्यस्तै संघीय कानून बमोजिम सङ्घीय सञ्चित कोषबाट प्रदान गर्ने सशर्त अनुदान, सम्पूरक अनुदान वा अन्य प्रयोजनका लागि दिने विशेष अनुदान वितरण हुने व्यवस्था छ । सङ्घबाट प्रदेशमा हुने राजश्व बाँडफाँड र वित्तीय हस्तान्तरणको समुचित प्रयोग र प्रदेशबाट स्थानीय तहमा सन्तुलित, पारदर्शी र न्यायोचित वित्तीय हस्तान्तरण गर्दै समन्यायिक ढंगमा प्रदेशको विकास र समृद्धिको आधार सिर्जना गर्ने गरी अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन गर्नेतर्फ आवधिक योजना केन्द्रित छ ।

२. प्रमुख समस्या

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका राजश्वका एकल र साझा अधिकारका क्षेत्रहरू बारे बुझाइमा एकरूपता नहुनु, प्रदेशको वास्तविक राजश्व क्षमता र स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता स्पष्ट हुन नसक्नु, प्रदेशको बजेट खर्च गर्न सक्ने क्षमता कमजोर हुनु, प्रदेशको खण्डीकृत तथ्याङ्क नहुनु, प्रदेश र स्थानीय तहमा वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धी अनुभवको कमी हुनु, संघीय वित्तीय हस्तान्तरण र प्रदेशको

बजेट तथा कार्यक्रममा तादात्म्यता कायम गर्न नसकिनु, अन्तरसरकारी कार्यसम्पादनमा दोहोरोपना रहनु प्रमुख समस्याका रूपमा रहेका छन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

प्रदेशको तथ्याङ्कलाई विश्वसनीय र भरपर्दो बनाई केन्द्रीय तथ्याङ्कसँग एकरूपता कायम गर्ने, प्रदेशको खर्चको आवश्यकता र खर्च गर्न सक्ने क्षमताको पहिचान गर्ने, वित्तीय हस्तान्तरणको रकम तोकिएकै प्रयोजनमा खर्च हुने कुराको सुनिश्चितता गर्ने र उपलब्ध स्रोतको उपयोग गर्ने क्षमता विकास गर्ने प्रमुख चुनौती हुन् ।

वित्तीय हस्तान्तरणका सम्बन्धमा सङ्घ र प्रदेशमा आवश्यक ऐन, कानून र कार्यविधिको निर्माण हुनु, प्रदेशमा आर्थिक-सामाजिक क्रियाकलाप विस्तार हुनु, संविधान प्रदत्त सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको राजश्वका साझा अधिकारका क्षेत्रमा थप स्पष्टता हुँदै जानु, राजश्वको सम्भावनाको सम्बन्धमा थप अध्ययन हुनु, कर्णाली प्रदेशले वित्तीय समानीकरण अनुदान अन्य प्रदेशले भन्दा बढी प्राप्त गर्नु, अनावश्यक रूपमा स्रोत छरिने प्रवृत्तिमा कमी आउनु र उपलब्ध वित्तीय स्रोतको उपयोग गर्दै तीनै तहबीच समन्वय र सहकार्यको वातावरण निर्माण हुनु मुख्य अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

समतामूलक र समृद्ध अर्थतन्त्रको निर्माणका लागि अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ।

४.२ लक्ष्य

अन्तरसरकारी वित्त हस्तान्तरणको प्रभावकारी परिचालन गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- सङ्घबाट हुने वित्तीय हस्तान्तरणलाई प्राथमिकताका क्षेत्रमा लगानी गर्नु ।
- स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता हेरी सन्तुलित तवरले वित्त हस्तान्तरण गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. प्रदेशको प्राथमिकता र तुलनात्मक लाभको क्षेत्रमा वित्तीय हस्तान्तरणलाई उपयोग गर्ने ।	क) अन्तर सरकारी वित्तको क्षेत्रमा कार्यक्रमहरू नदोहोरिने गरी प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाइनेछ । ख) वित्तीय जोखिम न्युनीकरण गर्न वित्तीय सुशासन जोखिम विश्लेषण विधिको विकास गरी अवलम्बन गरिनेछ । ग) अपुरा र अधुरा आयोजना सम्पन्न भएपश्चात मात्र नयाँ आयोजनामा लगानी गरिनेछ ।
२. स्थानीय तहको आवश्यकताको आधारमा सन्तुलित तवरले वित्त हस्तान्तरण गर्ने ।	क) प्रदेशको अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत रहेको र स्थानीय तहबाट कार्यान्वयन हुँदा प्रभावकारी हुने कार्यक्रमहरू स्थानीय तहलाई हस्तान्तरण गरिनेछ । ख) आयोजना कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि पर्याप्त हुने गरी वित्तीय हस्तान्तरण गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
	ग) स्थानीय तहको आवश्यकता स्रोत र साधनको अवस्था हेरी सन्तुलित विकास हुने गरी वित्तीय हस्तान्तरण गरिनेछ । घ) प्रदेश समन्वय परिषदको बैठकमा अन्तर सरकारी समन्वयलाई अगाडि वढाइनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेश र स्थानीय तहको वित्तीय व्यवस्थापन क्षमता विकास भएको हुनेछ । प्रदेश र स्थानीय तहमा वित्तीय सुशासन कायम भएको हुनेछ । तीनै तहका सरकारका एकल तथा साझा कार्य जिम्मेवारीहरू समन्वयात्मक रूपमा सम्पादन हुनेगरी स्रोतको व्यवस्था र तीन तहमा वित्तीय अन्तरआवद्धता मार्फत वित्तीय सङ्घीयता संस्थागत भएको हुनेछ ।

४.३ सार्वजनिक-निजी-सहकारी साझेदारी

१. पृष्ठभूमि

संविधानमा सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिताबाट तीव्र र दिगो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने र प्राप्त उपलब्धिको न्यायोचित वितरण गर्ने उल्लेख छ । प्रदेशको विकासमा समेत सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको साझेदारी आवश्यक देखिन्छ । प्रदेशको विकास र समृद्धिको लागि सार्वजनिक स्रोत परिचालनले मात्र सम्भव नहुने भएकोले निजी र सहकारी क्षेत्रको संयुक्त सहभागितामा दिगो र तीव्र विकास गर्नु आवश्यक छ । सरकारले पूर्वाधार र सामाजिक विकासमा लगानी, नियमन र सहजीकरण गर्ने, निजी क्षेत्रले औद्योगिक उत्पादन, रोजगारी सिर्जना र बस्तु तथा सेवाको आपूर्तिमा लगानी गर्ने र सहकारी क्षेत्रले सामुदायिक क्षेत्रमा बचत र ऋण परिचालन तथा उत्पादनलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने आवश्यकता छ ।

२. प्रमुख समस्या

आर्थिक विकासका प्रमुख क्षेत्र सरकारी, निजी र सहकारी क्षेत्र बीचमा पर्याप्त समन्वयको अभाव हुनु, निजी र सहकारी क्षेत्रलाई प्रदेशको विकास र समृद्धिका लागि सहजीकरण गर्न नसकिनु, निजी क्षेत्रले उत्पादन र रोजगारीमा उल्लेख्य योगदान दिन नसक्नु, सहकारी क्षेत्रले आफ्नो संकलित बचतलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा आवश्यक मात्रामा लगानी गर्न नसक्नु प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

प्रदेशको विकासका मुख्य सम्बाहक सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रलाई समन्वयात्मक रूपमा परिचालन गर्नु, औद्योगिक विकासको लागि आवश्यक न्यूनतम पूर्वाधारको विकास गर्नु, लगानीको उचित वातावरण र सुरक्षाको प्रत्याभूति प्रदान गर्नु, निजी क्षेत्रलाई स्थानीय स्रोत, साधन र कच्चा पदार्थको उपयोग, रोजगारी सिर्जना र सामाजिक उत्तरदायित्वतर्फ उन्मुख गराउनु र सहकारी क्षेत्रलाई सामुदायिक विकास र उत्पादनमा पूँजी परिचालन गर्न सहजीकरण गर्नु प्रमुख चुनौती हुन् ।

उद्योग तथा व्यापारमा लगानीका लागि उपयुक्त वातावरण बन्दै जानु, लगानीको सुरक्षाको प्रत्याभूतिका लागि सरकार तयार हुनु, आवश्यक पूर्वाधार विकासमा सरकार अगाडि बढ्नु, स्थानीय, रैथाने र प्राञ्जारिक उत्पादनको माग बढ्दै जानु, जलविद्युत, पर्यटन, जडिबुटी, कृषि तथा खानी लगायत कर्णाली प्रदेशको

तुलनात्मक लाभका क्षेत्रमा निजी क्षेत्र आकर्षित हुँदै जानु, सहकारी क्षेत्रको माध्यमबाट स्थानीय पूँजी सङ्कलन र उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी बृद्धि गर्ने वातावरण बन्दै जानु अवसर हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

सरकारी, निजी र सहकारी क्षेत्रको साझेदारीबाट प्रदेशको द्रुत आर्थिक विकास ।

४.२ लक्ष्य

सरकारी, निजी र सहकारी क्षेत्रको साझेदारीमा लगानी अभिवृद्धि गरी उत्पादन बृद्धि, रोजगारी सिर्जना, र नागरिकको जीवनस्तरमा सुधार गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- अनुकूल वातावरण सृजना तथा सुरक्षाको प्रत्याभूति दिई निजी र सहकारी क्षेत्रलाई लगानीको लागि उत्प्रेरित गर्नु ।
- निजी क्षेत्रलाई बस्तु तथा सेवाको सहज आपूर्ति र रोजगारी सिर्जनाका लागि प्रोत्साहित गर्नु ।
- सहकारी क्षेत्रलाई स्थानीय बचत संकलन र उत्पादनमूलक क्षेत्रको लगानीमा केन्द्रित गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको साझेदारीका लागि नीति, कानून र संरचनाको व्यवस्था गर्ने ।	क) साझेदारीलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक नीति र कानून निर्माण गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । ख) उच्चस्तरीय सार्वजनिक-निजी-सहकारी साझेदारी समन्वय समिति गठन गरिनेछ । ग) साझेदारीको व्यवस्थापनका लागि आवश्यक संरचना निर्माण गरिनेछ ।
२. सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको भूमिकालाई स्पष्ट गरी लगानीको अनुकूल वातावरण सृजना गर्ने ।	क) सरकारबाट लगानीको लागि उपयुक्त वातावरण निर्माण गरिनेछ । ख) निजी क्षेत्रलाई प्रदेशका तूलनात्मक लाभका क्षेत्रमा लगानी बढाउन प्रोत्साहित गरिनेछ । ग) सहकारी क्षेत्रलाई स्थानीय बचत संकलन, लगानी बृद्धि र सामुदायिक परिचालनमा प्रोत्साहित गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

सार्वजनिक-निजी साझेदारी ऐन र सार्वजनिक-सहकारी साझेदारी ऐन निर्माण र कार्यान्वयन भएको हुनेछ । उच्चस्तरीय सार्वजनिक-निजी-सहकारी साझेदारी समन्वय समिति गठन भै आवश्यक सहजीकरण भएको हुनेछ ।

४.४ वैदेशिक लगानी

१. पृष्ठभूमि

प्राकृतिक स्रोत साधनले सम्पन्न कर्णाली प्रदेशमा आधुनिक विकासका लागि ठूलो पूँजी लगानीको आवश्यकता रहेको छ । आन्तरिक सार्वजनिक तथा निजी लगानीबाट मात्र प्रदेशको द्रुत तथा दिगो आर्थिक विकास कठिन छ । त्यसैले “समृद्ध कर्णाली, सुखारी कर्णालीवासी” को दीर्घकालीन लक्ष्य हासिल गर्न प्रदेश प्राथमिकताका क्षेत्रमा ठूला आयोजनाहरू आधुनिक प्रविधि सहित भित्र्याउनका लागि वैदेशिक लगानीलाई परिचालन गर्न पर्ने देखिन्छ ।

२. प्रमुख समस्या

कर्णाली प्रदेशमा जलविद्युत, पर्यटन तथा जडिबुटी प्रशोधन सम्बन्धी उद्योग लगायतका क्षेत्रमा लगानीका प्रशस्त सम्भावना भए तापनि हालसम्म ठूलो वैदेशिक लगानी आकर्षित नहुनु, लगानीका लागि आवश्यक पूर्वाधारको पर्याप्त विकास हुन नसक्नु, वैदेशिक लगानीसम्बन्धी नीति तथा कानूनको निर्माण नहुनु, विषयसँग सम्बन्धित दक्ष जनशक्तिको अभाव हुनु, आयोजना बैंक तयार भई नसक्नु र अन्तर-मन्त्रालयगत एवम् नीतिगत विषयमा समन्वय हुन नसक्नु प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

आवश्यक नीति तथा कानूनको व्यवस्था गरी प्रदेशका लागि आवश्यक पर्ने ठूलो वैदेशिक लगानी भित्र्याउनु, छोटो समयभित्रै आवश्यक पूर्वाधारको विकास गरी वैदेशिक लगानीलाई आकर्षित गर्नु, वैदेशिक लगानीकर्ताहरूको विश्वास आर्जन गर्ने गरी लगानीका लागि सहज वातावरण निर्माण गर्नु चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

प्रदेशको प्राथमिकता सहितको आयोजना बैंक तयारीको चरणमा रहनु, प्रदेश सरकार प्राथमिकताकासाथ द्रुत पूर्वाधार निर्माणका लागि प्रतिवद्ध रहनु, प्रदेशमा साना, मझौला तथा ठूला सबै प्रकारका उद्योगको सम्भावना रहनु, प्रदेशमा जलविद्युत, खनिज पदार्थहरू, बहुमूल्य जडीबुटी तथा पर्यटन क्षेत्रमा लगानीको प्रचुर सम्भावना रहनु प्रमुख अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

नवीन प्रविधि सहितको पर्याप्त वैदेशिक लगानी ।

४.२ लक्ष्य

वैदेशिक लगानीको उपयोगबाट प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकास गरी समृद्धि हासिल गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- वैदेशिक लगानीको माध्यमबाट पूँजी, प्रविधि, व्यवस्थापकीय र व्यावसायिक सीप तथा कौशल भित्र्याउनु ।
- प्रदेशका भौतिक पूर्वाधार, जलस्रोत, खनिज तथा जडीबुटी लगायतका प्राकृतिक स्रोतको सदुपयोगमा प्राथमिकताका साथ वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. वैदेशिक लगानीमैत्री वातावरण तयार गर्ने ।	क) वैदेशिक लगानीसँग सम्बन्धित प्रकृयाहरूलाई सरलीकृत गर्ने गरी आवश्यक नीति तथा कानून निर्माण गरिनेछ । ख) वैदेशिक लगानीका लागि आवश्यक भौतिक पूर्वाधार सहित विशेष आर्थिक क्षेत्र तथा निर्यात प्रवर्द्धन केन्द्रको स्थापना गरिनेछ । ग) वैदेशिक लगानीको सुरक्षाको प्रत्याभूति र कर छुटको व्यवस्था गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
२. रुपान्तरकारी आयोजनाहरूमा नयाँ प्रविधि समेत आउने गरी वैदेशिक लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्ने ।	क) प्रदेश प्राथमिताका आधारमा भौतिक पूर्वाधार, उत्पादनमूलक तथा रोजगारमूलक क्षेत्रमा वैदेशिक लगानी आकर्षित गरिनेछ । ख) ठूलो परिमाणमा आयात भइरहेका वस्तु तथा सेवा प्रदेशमै उत्पादन गर्न विदेशी ख्याति प्राप्त उत्पादक कम्पनीलाई प्रोत्साहित गरिनेछ । ग) पूँजीका साथै नयाँ प्रविधि पनि भित्रिने गरी हुने लगानीलाई प्राथमिकता दिइनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

आवश्यक नीति तथा कानूनको निर्माण भई वैदेशिक लगानीको वातावरण तयार भएको हुनेछ । वैदेशिक लगानीबाट ठूला पूर्वाधार निर्माण तथा उद्योगहरू सञ्चालन भई प्रदेशमा थप उत्पादन बृद्धि र रोजगारी सिर्जना भएको हुनेछ ।

परिच्छेद-५ पूर्वाधार क्षेत्र

५.१ यातायात पूर्वाधार

५.१.१ सडक

१. पृष्ठभूमि

प्रदेशको समृद्धिका लागि पहिलो प्राथमिकता यातायात पूर्वाधार त्यसमा पनि सडक रहेको छ । प्रदेशका १९ स्थानीय तहका केन्द्रहरू राष्ट्रिय सडक सञ्जालसँग जोड्नु पर्ने आवश्यकता छ । सडक सञ्जालमा राजमार्ग र सहायक राजमार्ग गरी करिब ६६० कि.मी. सडक सञ्चालनमा रहेको र थप ६७२ कि.मी. सडक निर्माणाधीन अवस्थामा रहेको छ । जिल्ला सडक सञ्जाल करिब ३,१३२ कि.मी. भए पनि उक्त सञ्जालको लगभग आधा हिस्सा सुख्खा मौसममा मात्र सञ्चालन योग्य रहेको छ । छरिएका र जोखिममा रहेका वस्तीहरूमा सडक निर्माण गर्नुको सट्टा ती वस्तीहरूलाई एकीकृत र सुरक्षित वस्तीका रूपमा विकास गर्नु पर्नेछ । साविकका सडकहरूको उपयुक्त स्तरमा मर्मत-संभार, सुधार तथा पुनर्स्थापना गरी सडक यातायातलाई भरपर्दो र सुरक्षित बनाउन आवश्यक छ ।

२. प्रमुख समस्या

कठिन भू-बनोटका कारण सडक पूर्वाधार विकासको लागत बढी हुन जानु, आवश्यकता अनुसारको प्राविधिकहरू उपलब्ध नहुनु, नियमित मर्मत सम्भारको कमीका कारण निर्माण भएका सडकहरू टिकाउ हुन नसक्नु, निर्माण व्यसायीहरूको दक्षता तथा क्षमतामा समय सापेक्षित सुधार हुन नसक्नु, सडक यातायातको एकीकृत विकास नभई विभिन्न निकायहरूले आ-आफ्नै तवरबाट सडक विस्तार गर्नु, गुरुयोजना बिना नै सडक विस्तारको कार्य हुनु, निर्माण सामग्रीहरूको सुनिश्चितता नहुनु, राष्ट्रिय, प्रदेश र स्थानीय तहको सडकलाई वर्गीकरण गरी जिम्मेवारी किटान नगरिएकाले योजना तर्जुमा, प्राथमिकीकरण, बजेट व्यवस्थापन र आयोजना सञ्चालनमा कठिनाइ रहनु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

ईन्जिनियरिङ डिजाईनको आधारमा मात्र सडक निर्माण गर्नु, जलवायु अनुकूलित सडक संरचना दिगो र भरपर्दो बनाउनु, सडक पूर्वाधार योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था र परिचालन गर्नु, निर्मित भौतिक संरचनाहरूको मर्मत, सम्भारका लागि पर्याप्त स्रोत साधनको व्यवस्थापन गर्नु, छरिएर रहेका वस्तीहरूमा आधारभूत स्तरको सडक निर्माण तथा विस्तार गर्नु, नयाँ निर्माण हुने सडक बाह्र महिना भरपर्दो एवम् सुरक्षित बनाउनु, अपाङ्गमैत्री सडक पूर्वाधारको निर्माण गर्नु, सडक पूर्वाधारको कारणबाट हुने सडक दुर्घटनाको दर न्युनिकरण गर्नु, सडक पूर्वाधार निर्माण तथा पुनर्स्थापना गर्दा प्राकृतिक प्रकोप जस्तै भुकम्प, बाढी पहिरो आदिबाट न्युन क्षति हुने गरी निर्माण कार्य गर्नु, सडक र पुलहरूको निर्माण गर्दा वातावरणमैत्री सवारी साधन समेत गुड्न सक्ने बनाउनु प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेका छन् ।

संविधानको अनुसूचीमा प्रदेश लोकमार्ग प्रदेशको अधिकारभित्र राखिनु, सडक पूर्वाधार विकास सरकारको प्राथमिकतामा पर्नु, गुणस्तरीय सडक निर्माणको अत्याधिक माग र आवश्यकता रहनु, श्रममा आधारित सडक निर्माण कार्यबाट उल्लेख्य रूपमा रोजगारीको सिर्जना गर्नु, सडक वरिपरि रहेका वस्तीका नागरिकलाई आयआर्जनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकिनु, यातायात पहुँचको विस्तारबाट

उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी बढ्नु, खाद्य र पोषण सुरक्षामा टेवा पुग्नु, जलविद्युत, पर्यटन तथा उद्योग क्षेत्रमा उल्लेख्य विस्तार हुनु, सार्वजनिक सेवाप्रवाह प्रभावकारी हुनु र स्थानीय उत्पादन तथा तुलनात्मक लाभका बस्तुहरूको बजारसम्म सहज पहुँच हुनु जस्ता अवसरहरू विद्यमान छन् ।

४. सौँच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौँच

दिगो, भरपदो र सुरक्षित सडक पूर्वाधार ।

४.२ लक्ष्य

प्राथमिकताका आधारमा गुणस्तरीय सडक सञ्जाल निर्माण गरी विकासको आधार खडा गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- सेवा सुविधा र बजारसम्मको पहुँच सुनिश्चित गर्नु,
- सडकमा आधारित अर्थतन्त्रलाई अभिवृद्धि गर्नु,
- रोजगारीको वृद्धि गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. गुरुयोजना तयार गरी प्राथमिकताका आधारमा सडक पूर्वाधार विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।	क) प्रदेश राजधानीबाट जिल्ला सदरमुकाम र स्थानीय तहका केन्द्रहरूसम्म सडक निर्माण तथा स्तरोन्नती गरिनेछ । ख) सडकको वर्गिकरण र मापदण्ड तय गरी अपाङ्गमैत्री तथा वातावरणमैत्री सडक पूर्वाधारको निर्माण गरिनेछ । ग) अन्तर देशीय, अन्तर प्रदेश र अन्तर जिल्ला जोड्ने प्रदेश रणनीतिक सडक निर्माणका लागि समन्वय, सहकार्य र सहजीकरण गरिनेछ । घ) सडक पूर्वाधारको विकाससँग सम्बन्धित सम्पूर्ण सूचनाहरूको पहुँचमा सहजता ल्याई संस्थागत कार्य प्रभावकारीतालाई आधुनिकस्तरको बनाउनका लागि सूचना प्रविधिको अधिकतम प्रयोग मार्फत पूर्ण स्वचालित विद्युतीय पद्धति विकास गरिनेछ ।
२. सबै मौसममा सञ्चालन हुन सक्ने गरी सडक पूर्वाधारको विकास तथा विस्तार गर्ने ।	क) सडक योजनाअनुसार मर्मत सम्भार र स्तरोन्नती गरिनेछ । ख) वायो ईन्जिनियरिङ्ग जस्ता उपयुक्त प्रविधिको उपयोग मार्फत जलवायु अनुकूलित हुने गरी भू-क्षय नियन्त्रण गरिनेछ । ग) पहिरो तथा विपद्का कारण सिर्जना हुने सडक अवरोधलाई न्युनीकरण गरिनेछ ।
३. सुर्खेतबाट प्रदेश भित्रका आर्थिक केन्द्रहरू जोड्ने सडक निर्माण गर्ने ।	क) संघीय सरकारको समन्वय र साझेदारीमा प्रदेश तथा अन्तर प्रदेश आर्थिक केन्द्रहरूलाई जोड्ने द्रुतमार्ग निर्माण गरिनेछ । ख) सडक निर्माण तथा स्तरोन्नतीमा सार्वजनिक-निजी-साझेदारी, इन्जिनियरिङ्ग प्रोक्योरमेन्ट कन्स्ट्रक्सन फाइनान्सिङ्ग (ई.पी.सि.एफ.) डिजाइन, बिल्ड, ओन, अपरेट एण्ड ट्रान्सफर (बुट) जस्ता आधुनिक करार सम्झौता अवलम्बन गरी गुणस्तरमा सुनिश्चितता कायम गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेश यातायात गुरुयोजना तयार भएको हुनेछ । सबै जिल्ला सदरमुकाम र स्थानीय तहको केन्द्र राष्ट्रिय सडक सञ्जालसँग जोडिएका हुनेछन् । कालोपत्रे सडक कुल ५०० कि.मी.पुगेको हुनेछ । आधाघण्टाको समयभित्र सडक यातायातको पहुँच पुगेको जनसङ्ख्या ६० प्रतिशत पुगेको हुनेछ ।

५.१.२ हवाई यातायात

१. पृष्ठभूमि

कर्णालीको हिमाली र पहाडी अवस्थितिको कारण प्रत्यक्ष सहज पहुँच कायम गर्न हवाई सेवाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । भौगोलिक विकटताले आन्तरिक हवाई सेवालाई अझ अपरिहार्य तुल्याएको अवस्था छ । हालसम्म प्रदेशमा ७ वटा विमानस्थल सञ्चालनमा छन् भने एउटा अझै सञ्चालनमा ल्याउन सकिएको छैन । सुरक्षित, विश्वसनीय र सर्वसुलभ नागरिक उड्डयन सेवाको लागि आधुनिक प्रविधियुक्त पूर्वाधार र नियमित हवाई सेवा कर्णाली प्रदेशमा आवश्यक छ ।

२. प्रमुख समस्या

विमानस्थल पूर्वाधार तथा प्रविधि अपर्याप्त हुनु, बजारको माग र आवश्यकता बमोजिम आन्तरिक तथा बाह्य उडानका लागि पर्याप्त सङ्ख्यामा विमान नहुनु प्रमुख समस्याका रूपमा रहेका छन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

हवाई यातायातलाई सुलभ, कम खर्चिलो तथा सहज यातायातको साधनको रूपमा विकास गर्नु, निजी क्षेत्रलाई प्रदेशको हवाई सेवा विस्तारमा आकर्षित गर्नु, प्रदेशका विमानस्थलहरूलाई आर्थिक रूपले सक्षम हुने गरी सञ्चालन गर्नु प्रमुख चुनौती रहेका छन् ।

सुर्खेत विमानस्थल विस्तार गरी चौबीसै घण्टा सञ्चालनमा ल्याउनु, कालिकोटमा रहेको सुनथराली विमानस्थल सञ्चालनमा ल्याउनु, सिमकोट, ताल्चा, जुम्ला, जुफाल र मुसीकोट विमानस्थलको स्तरोन्नति गर्नु, कर्णाली हवाई सेवा सञ्चालन गर्ने योजनामा रहनु जस्ता अवसर रहेका छन् ।

४. सौँच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौँच

सुरक्षित र सर्वसुलभ हवाई यातायातको सुनिश्चितता ।

४.२ लक्ष्य

हवाई यातायात सेवाको पहुँच विस्तार गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

कर्णाली प्रदेशमा रहेका सबै विमानस्थलहरू बाह्रै महिना सञ्चालनमा ल्याई कर्णालीवासीको हवाई आवागमनलाई सर्वसुलभ र सुरक्षित तुल्याउनु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. सङ्घसँगको सहकार्यमा हवाई यातायातको सेवा विस्तारका लागि पूर्वाधारहरूको विकासलाई प्राथमिकता दिने ।	क) सुर्खेत विमानस्थललाई विस्तार गर्नुका साथै सबै विमानस्थलहरूलाई बाह्रै महिना सञ्चालन योग्य हुने गरी स्तरोन्नति गरिनेछ । ख) नियमित उडान हुन नसकेका विमानस्थलहरूको समस्या समाधान गरी नियमित उडान सञ्चालन गरिनेछ । ग) एक हिमाली अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको सम्भाव्यता अध्ययन गरिनेछ । घ) स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा सबै वडामा एउटा हेलीप्याड निर्माण गरिनेछ ।
२. सङ्घसँगको समन्वयमा हवाई सेवालाई आधुनिक प्रविधियुक्त, सुरक्षित, गुणस्तरीय र विश्वसनीय बनाउने ।	क) विमानहरूको उडान सुरक्षा, अनुगमन र जाँच प्रणाली अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुकूल बनाइनेछ । ख) कर्णाली हवाई सेवा स्थापना गरी सञ्चालनमा ल्याइनेछ । ग) निजी क्षेत्रका हवाई सेवा कम्पनीहरूलाई प्रोत्साहन गरिनेछ ।
३. हवाई सेवालाई सर्वसुलभ बनाउन सेवा प्रदायक निकायहरूलाई प्रतिस्पर्धी र प्रभावकारी बनाउने ।	क) प्रदेश राजधानीबाट काठमाण्डौ लगायत प्रदेशका सबै विमानस्थलहरूमा नियमित हवाई सेवा सञ्चालन गरिनेछ । ख) ठूलो क्षमताका जहाज सञ्चालनमा ल्याउन प्रोत्साहित गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

सुर्खेत विमानस्थल विस्तार तथा स्तर उन्नति भएर रात्रीकालीन उडान भएको हुनेछ । एक हिमाली अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको सम्भाव्यता अध्ययन भएको हुनेछ । सबै स्थानीय तहका वडाहरूमा एउटा हेलीप्याड निर्माण भएको हुनेछ । आन्तरिक उडान गर्ने वायुसेवाहरूको सङ्ख्या बढेको हुनेछ ।

५.१.३ जलमार्ग

१. पृष्ठभूमि

जलमार्गको अवधारणा नेपालकै लागि एक नयाँ अवधारणा हो । यसको लागि आवश्यक पूर्वाधार विकास भइसकेको छैन । तथापि कर्णाली र भेरी जस्ता ठूला नदीहरू रहेको यस प्रदेशमा जलयानाको संभावना रहेको छ । कर्णाली र भेरी कोरीडोरको जल यातायातलाई अन्य यातायात सेवासँग परिपूरक हुने गरी विकास गर्न सकिने देखिन्छ । जलमार्गबाट निर्यात हुने सामानहरूको ढुवानी अझ सुरक्षित, सहज, भरपर्दो र व्यवस्थित हुन सक्ने र ढुवानी मूल्य घट्न जाने थप सम्भावनाहरू देखा परेका छन् । जल यातायातलाई सुरक्षित, सहज र भरपर्दो यातायातको विकल्पका रूपमा विकास गर्न सकिए प्रदेशको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतामा बृद्धि हुने, व्यवसायिक खर्चमा कमी आउने, आन्तरिक पर्यटन बृद्धिमा टेवा पुग्न जाने तथा रोजगारीमा बृद्धि हुने देखिन्छ ।

२. प्रमुख समस्या

जलमार्ग नयाँ क्षेत्र भएकोले आवश्यक नीति नियमको अभाव हुनु, यस सम्बन्धी दक्षता तथा अनुभवको कमी हुनु, जलवायु परिवर्तनका कारण नदीहरूको पानीको मात्रामा घटबढ हुनु र आवश्यक पूर्वाधारको अभाव रहनु प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

जल यातायात सञ्चालनको लागि कानूनी व्यवस्था गरी निजी क्षेत्रसँगको सहकार्यमा जल यातायात सेवा सञ्चालन गर्नु, पूर्वाधार निर्माणको लागि लगानी जुटाउनु आवश्यक प्रविधि र जनशक्तिको उत्पादन तथा व्यवस्थापन गर्नु प्रमुख चुनौती रहेका छन् ।

कर्णाली र भेरी नदीमा जल यातायात विकासको सम्भावना रहनु र पर्यटकीय जलयात्राको सञ्चालनमा निजी क्षेत्रको अभिरुचि रहनु प्रमुख अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

आमोद-प्रमोद तथा वैकल्पिक यातायातको रूपमा जल यातायातको विकास ।

४.२ लक्ष्य

जलयातायात मार्फत पर्यटन प्रवर्द्धन तथा यातायातलाई सहज बनाउने ।

४.३ उद्देश्य

कर्णाली र भेरी नदीलाई जलमार्गको रूपमा प्रयोग गरी उद्योग, व्यापार तथा पर्यटन लगायत प्रदेश अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याउनु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. यातायातलाई सहज बनाउन र पर्यटकहरूलाई आकर्षित गर्न जल यातायातको विकास गर्ने ।	क) सम्भाव्यता अध्ययन गरी सोही आधारमा जल यातायातको विकास गरिनेछ । ख) जल यातायातका लागि चाहिने पूर्वाधार निर्माण गरिनेछ । ग) पर्यटकीय विकाससँग जोडेर सम्भाव्य नदी र तालमा जल यातायात पूर्वाधार तयार गरिनेछ ।
२. जल यातायात सेवा सञ्चालनका लागि निजी क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिने ।	क) जल यातायात सेवा सञ्चालनका लागि निजी क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिइनेछ । ख) सार्वजनिक-निजी साझेदारी अवधारणा अनुसार जल यातायात विकासका लागि आवश्यक पहल गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेशमा जल यातायातको सम्भाव्यता अध्ययन भई जल यातायात मार्गको पहिचान भएको हुनेछ । कर्णाली र भेरी नदी तथा प्रमुख तालहरूमा जल यातायात सञ्चालनका लागि आवश्यक पूर्वाधार विकास भई व्यवस्थित रूपमा जल यातायातको शुरुवात भएको हुनेछ । प्रदेशमा जल यातायातका कारण पर्यटकहरूको अपेक्षित रूपमा वृद्धि भएको हुनेछ ।

५.१.४ विद्युतीय रेलमार्ग, रज्जुमार्ग र केबलकार

१. पृष्ठभूमि

रेल यातायात यात्रु सेवा तथा मालसामान ढुवानीका लागि सहज, सस्तो तथा भरपर्दो माध्यमका रूपमा चिनिन्छ । त्यस्तै स्वच्छ, सुरक्षित, द्रुत र किफायती मालसामान ढुवानी र आवागमनका लागि रज्जुमार्ग र केबलकारहरू पनि लोकप्रिय हुँदै गैरहेको पाइन्छ । निकट भविष्यमा यस प्रदेशमा उत्पादन हुने जलविद्युतको उपयोग गरी छिमेकी प्रदेशहरू तथा मित्रराष्ट्रसँग जोड्ने गरी विद्युतीय रेल यातायात सेवा र प्रदेशभित्रको यातायातका लागि रज्जुमार्ग र केबलकार सञ्चालनहरू विकल्पका रूपमा विकसित गर्न सकिने सम्भावना देखिएको छ । स्वच्छ उर्जामा आधारित यातायातका यी विकल्पहरूबाट प्रदेशमा उत्पादन हुने विद्युत उर्जाको खपत हुने, प्रदेशको प्राकृतिक वातावरणलाई अक्षुण्य राख्न सकिने, पर्यापर्यटनको विकास गर्न सकिने र प्रदेशको समग्र सामाजिक-आर्थिक समुन्नतिको मार्ग खुल्न सक्ने सम्भावनाहरू छन् । यस्तो महत्वपूर्ण संभावनायुक्त क्षेत्रको दीर्घकालीन सौचका साथ प्रारम्भिक चरणका कार्यहरूको थालनी यो योजना अवधिमा गरिने छ ।

२. प्रमुख समस्या

हाल विद्युत उर्जाको अभाव हुनु, विद्युतीय रेल यातायात निर्माण र सञ्चालनको लागि प्रदेशको भूगोल कठिन हुनु, विद्युतीय यातायात देशकै लागि नयाँ भएकोले आवश्यक अनुभव, नीति नियम तथा प्राविधिक दक्षताको अभाव रहनु एवम् विद्युतीय रेल, रज्जुमार्ग र केबलकार विकासका लागि आवश्यक पर्ने ठूलो आर्थिक स्रोतको अभाव रहनु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

विद्युतीय यातायात सञ्चालनका लागि पर्याप्त जलविद्युत उत्पादन गर्नु, आवश्यक लगानीको साथै विकास र सञ्चालनका लागि दक्ष प्राविधिक जनशक्तिको व्यवस्था गर्नु प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

निकट भविष्यमा प्रदेशको आफ्नै जलविद्युत उत्पादनबाट विद्युतीय रेल, रज्जुमार्ग तथा केबलकारहरू सञ्चालन गर्न सकिने हुनु, रज्जुमार्ग तथा केबलकारहरूको विकास र सञ्चालनले लामो दुरीको मालसामान ढुवानी तथा यात्रु सेवा सञ्चालन गर्दा रेल यातायात तुलनात्मक रूपमा किफायती, सुरक्षित, भरपर्दो, द्रुत र वातावरणमैत्री हुनु, स्वच्छ विद्युतीय यातायातलाई कर्णालीको विशिष्ट पहिचानको रूपमा विकास गर्न सकिने सम्भावना हुनु र अन्तर प्रदेशीय एवम् अन्तर देशीय रेलमार्ग सञ्चालनका लागि छिमेकी मुलुकहरूसँग सहकार्य गर्न सकिने अवसरहरू रहेका छन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

वातावरणमैत्री विद्युतीय यातायात प्रणालीको विकास ।

४.२ लक्ष्य

वातावरणमैत्री र सुरक्षित विद्युतीय यातायातलाई भरपर्दो बैकल्पिक यातायातको रूपमा विकास गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

रेल, रज्जुमार्ग तथा केबलकार सहित विद्युतीय यातायात प्रणालीको विकासका लागि आवश्यक आधारशीलाहरू तयार गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. विद्युतीय यातायात प्रणालीको विकासका लागि गुरुयोजना तयार गर्ने ।	क) रेलमार्ग, रज्जुमार्ग तथा केबलकार जस्ता विद्युतीय यातायात प्रणालीको विकासका लागि सम्भाव्यता अध्ययन गरिनेछ । ख) सम्भाव्यता अध्ययनको आधारमा विद्युतीय यातायात प्रणालीको विकास र सञ्चालनको गुरुयोजना तयार गरिनेछ ।
२. विद्युतीय रेल, रज्जुमार्ग तथा केबलकार सेवा सञ्चालनको पूर्वाधार र संस्थागत विकास गर्ने ।	क) रेल, रज्जुमार्ग र केबलकार सेवा सञ्चालन गर्न आवश्यक कानूनी, नीतिगत र संस्थागत व्यवस्था गरिनेछ । ख) विद्युतीय यातायात प्रणालीलाई आवश्यक पर्ने जलविद्युत उत्पादन, प्रसारण र वितरण प्रणालीको विकासमा विशेष जोड दिइनेछ । ग) सार्वजनिक-निजी साझेदारी अवधारणा अनुसार रेल, रज्जुमार्ग तथा केबलकार विकासका लागि आवश्यक पहल गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

उत्तर-दक्षिण विद्युतीय रेलमार्ग, रज्जुमार्ग तथा केबलकारको विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदन र गुरुयोजना तयार भई प्रारम्भिक कार्य सुरु भएको हुनेछ । प्रदेशमा विद्युतीय यातायात प्रणाली विकासका लागि पूर्वाधार र कानूनी, नीतिगत तथा संरचनात्मक व्यवस्था भएको हुनेछ ।

५.१.५ यातायात व्यवस्थापन

१. पृष्ठभूमि

प्रदेशको यातायात व्यवस्थापन अझै पनि प्रारम्भिक अवस्था मै रहेको छ । नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको सुरक्षित, व्यवस्थित, समावेशी र अपाङ्गतामैत्री यातायात सुविधा नागरिकहरूलाई प्रदान गर्न अझै धेरै गर्न बाँकी छ । सार्वजनिक यातायातको क्षेत्रमा होस् वा निजी यातायात, यसको सञ्चालनमा धेरै समस्याहरू आएका छन् । ती समस्याहरूको समाधान गरी कर्णालीवासीहरूको यातायात सेवामा सरल, सहज र समान पहुँच सुनिश्चित गर्न आवश्यक भएको छ । यसका साथै प्रदेशको सडक यातायात सेवालालाई सुरक्षित बनाउनु पर्ने हुन्छ । यस प्रदेशमा सडक, हवाई, जल तथा विद्युतीय यातायातका क्षेत्रमा अपेक्षित पूर्वाधारको विकास गर्न बाँकी छ । यसको समाधान गरी यातायात सेवा दिगो र भरपर्दो बनाउनु यस क्षेत्रको प्रमुख आवश्यकता हो ।

२. प्रमुख समस्या

सार्वजनिक यातायात सेवा पूर्ण रूपमा व्यवस्थित, सर्वसुलभ, सुरक्षित र भरपर्दो नहुनु, उचित मर्मत सम्भार नगरिएका पुराना सवारी साधन पनि यातायात सेवामा प्रयोग भई रहेकोले दुर्घटनाको जोखिम बढ्नुका साथै प्रदूषण बढ्नु, व्यवसायिक लाभका लागि कानुन विपरित एउटै चालकबाट धेरै लामो दुरीका सवारी सञ्चालन गरिनाले दुर्घटना बढ्नु, अत्याधिक भार बहनको कारण सडक छिट्टै बिग्रनु, ट्राफिक नियमको पूर्ण परिपालना नहुनु, सवारी साधनको परीक्षण गरिने आधुनिक साधनहरूको अभाव हुनु, गुणस्तरहीन सडक पूर्वाधारका कारण दुर्घटनाको जोखिम बढ्नु प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

ट्राफिक नियमको पूर्ण परिपालना गराउनु, कमजोर सडकको अवस्था सुधार गर्नु, सडक दुर्घटना न्यूनीकरण गर्नु, अत्याधिक सङ्ख्यामा बढ्दै गएको सवारी साधनहरूको उचित नियमन तथा व्यवस्थापनका लागि जनशक्ति तथा साधन, स्रोतको कमि पुरा गर्नु, दीर्घकालीन यातायात व्यवस्थापन तथा सडक सुरक्षारणनीति मार्फत सडक दुर्घटना न्यूनीकरण गर्नु, सहरी क्षेत्रमा बढ्दो निजी सवारी साधनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्नु प्रमुख चुनौतिका रूपमा रहेका छन्।

सार्वजनिक यातायात सेवा सञ्चालनमा निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित हुनु, यातायात व्यवस्थापनका क्षेत्रमा नयाँ-नयाँ प्रविधिको विकास हुनु, आम यातायातलाई जोड दिदै वृहत बस परिवहन प्रणाली प्राथमिकतामा पर्नु, ट्राफिक नियमवारे नागरिकहरूमा चेतना अभिवृद्धि हुनु अवसरको रूपमा रहेका छन्।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

यात्रु तथा वातावरणमैत्री यातायात सेवा ।

४.२ लक्ष्य

यातायात सेवालार्ई आधुनिक प्रविधिमा आधारित सुरक्षित, सर्वसुलभ र भरपर्दो बनाउने ।

४.३ उद्देश्य

- आवागमन तथा ढुवानीलाई सहज बनाउनु ।
- यातायात सेवालार्ई आधुनिक प्रविधिमा आधारित अपाङ्गमैत्री, लैंगिक तथा जेष्ठ नागरिकमैत्री बनाउनु ।
- यातायात सेवालार्ई नियमित, सुरक्षित, सर्वसुलभ र भरपर्दो बनाउनु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. यातायात व्यवस्थापनका लागि नीतिगत तथा संस्थागत सुधार गर्ने ।	क) यातायात व्यवस्थापन सम्बन्धी कानूनहरूमा समय सापेक्षित सुधार गरिनेछ । ख) यातायात व्यवस्थापनका लागि डिजिटल सर्भिलेन्स, ट्राफिक लाइट लगायतका आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरिनेछ । ग) विद्युतीय सवारी साधनको प्रयोगलाई प्राथमिकता दिइनेछ । घ) यातायात सेवालार्ई अपाङ्गमैत्री, लैंगिक तथा जेष्ठ नागरिकमैत्री बनाइनेछ । ङ) यातायात क्षेत्रमा संलग्न जनशक्तिलाई क्षमता विकास र व्यवहार सुधार तालिम सञ्चालन गरिनेछ । च) सडकको अवस्था एकिन गरेर मात्र सवारी साधन सञ्चालनको रूट अनुमति दिइनेछ ।
२. यातायात क्षेत्रको नियमनलाई प्रभावकारी बनाउने ।	क) दुर्घटनालाई न्यूनीकरण गर्न सवारी साधनहरूको नियमित परिक्षण तथा सडक दुर्घटना सूचना प्रणालीको अवलम्बन गरी यातायात अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाइनेछ । ख) सवारी साधनको परिक्षणको लागि निजी क्षेत्रबाट समेत सवारी जाँचपास केन्द्र तथा सवारी परीक्षण कार्यालय स्थापना गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
	<p>ग) यातायात अनुगमनमा आधुनिक प्रविधिको समेत प्रयोग गरि यातायातबाट उत्सर्जन हुने प्रदुषणलाई कम गर्दै लगिनेछ ।</p> <p>घ) राजधानीको यातायात व्यवस्थालाई व्यवस्थित गर्न स्थानीय नगरपालिकासँग सहकार्य गरिनेछ ।</p> <p>ङ) सार्वजनिक यातायात सञ्चालनमा स्थानीय तह तथा सहकारी क्षेत्रको लगानीलाई प्रोत्साहन गर्दै निजी क्षेत्रलाई प्रभावकारी नियमन गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेशको यातायात व्यवस्थापनमा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग भई यातायात सेवा सहज, सरल र भरपर्दो भएको हुनेछ । सडक दुर्घटनामा अपेक्षित रूपमा कमि आएको हुनेछ । प्रदेशमा सवारी परीक्षण कार्यालय स्थापित भई सञ्चालनमा आएको हुनेछ ।

५.२ ऊर्जा

५.२.१ जलविद्युत

१. पृष्ठभूमि

कर्णाली, तिला र भेरी नदीमा गरिएको सम्भाव्यता अध्ययनअनुसार जलविद्युत उत्पादन क्षमता करिब १८,००० मेगावाट रहे तापनि कर्णाली प्रदेशबाट हालसम्म ८.२५ मेगावाट जलविद्युत मात्र राष्ट्रिय ग्रीडमा आवद्ध छ । जलविद्युत सेवाको पहुँच प्रदेशको २८ प्रतिशत जनतामा मात्र पुगेको छ । अतः प्रदेशको सबै घरधुरीमा विद्युत सेवाको पहुँच पुऱ्याउन, कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रमा बढ्दै गएको मागलाई सम्बोधन गर्न एवम् विद्युतमा आत्मनिर्भर भई निर्यात समेत गर्न प्रदेशको अपार जलविद्युत क्षमतालाई सदुपयोग गर्न आवश्यक छ ।

२. प्रमुख समस्या

जलविद्युत आयोजनाहरूको सम्भावित समग्र योजनाहरूको अध्ययन हुन नसक्नु, अध्ययन भएका योजनाहरू पनि कार्यान्वयनमा ढिलाई हुनु, विद्युतको माग पुरा हुन नसक्नु, विद्युत आपूर्ति भरपर्दो र गुणस्तरीय नहुनु, प्रसारण तथा वितरण लाईन निर्माणका योजनाहरू अपेक्षित रूपमा अगाडि बढ्न नसक्नु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

उच्च दरमा बढ्दै गईरहेको विद्युत माग पुरा गर्न प्रदेशले नेपाल सरकारसँगको समन्वयमा जलविद्युत आयोजनाहरू शुरु गर्नु, सम्पूर्ण कर्णालीवासीको स्वामित्व हुने गरी लगानी सुनिश्चित गर्नु, सहज रूपमा लगानी व्यवस्थापन गर्नु, जलविद्युत एवम् प्रसारण लाईन आयोजनाहरूका निर्माणको लागि आवश्यक पर्ने जग्गा र सडकको क्षेत्राधिकार उपलब्ध गर्नु, आयोजनाहरू समयमै र अपेक्षित लागतमा सम्पन्न गर्नु प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

वर्षैभरि निरन्तर बगिरहने हिम नदीहरूबाट प्रशस्त जलविद्युत उत्पादन गर्न सकिनु, जलविद्युतलाई आर्थिक विकासको मेरुदण्डको रूपमा प्रदेश सरकारद्वारा पहिचान हुनु, ऊर्जा क्षेत्र प्राथमिकतामा परी स्वदेशी तथा विदेशी लगानीको महत्वपूर्ण क्षेत्रको रूपमा चिनिनु, उत्पादित विद्युतका लागि आन्तरिक र बाह्य बजार

उपलब्ध हुनु, स्थानीयवासीको जलविद्युत आयोजनामा शेयर लगानी गर्न रुची बढ्नु र औद्योगिकीकरण एवम् आर्थिक गतिशीलता र कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरणले जलविद्युत क्षेत्र आर्थिक रूपान्तरणको सम्बाहकको रूपमा पहिचान हुनु प्रमुख अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

जल विद्युतको उत्पादनबाट समृद्धि ।

४.२ लक्ष्य

जल विद्युतको उत्पादन गरी तीव्र आर्थिक विकास गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

जल विद्युतको उत्पादन र वितरणबाट कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रको विकास गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. सङ्घसँगको समन्वयमा ठूला जलविद्युत आयोजनाहरू निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने नीति नियम निर्माण गरी लगानी जुटाउन पहल गर्ने ।	क) जलविद्युत आयोजनाहरूका लागि आवश्यक पर्ने नीति, नियम तथा संरचनाहरूको व्यवस्था गरिनेछ । ख) वातावरणीय अध्ययन एवम् विस्तृत आयोजना प्रतिवेदनका आधारमा प्राथमिकता अनुसार कार्यान्वयन गरिनेछ । ग) विद्युत खरिद सम्झौता भई निर्माणमा रहेका जलविद्युत आयोजनाहरूलाई समयमै सम्पन्न गर्नुका साथै नयाँ आयोजनामा लगानीको लागि पहल गरिनेछ । घ) भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, विद्युत प्राधिकरण र अन्य सरोकारवालाहरूको एकिकृत कार्ययोजना बनाइनेछ ।
२. विद्युत उत्पादनलाई राष्ट्रिय प्रसारण ग्रीडमा प्रवाह गर्न प्रसारण लाइनहरू निर्माण गर्ने ।	क) उत्पादित विद्युतलाई वितरण लाइनसँग जोड्न र राष्ट्रिय ग्रीडमा प्रवाह गराउन आन्तरिक प्रसारण लाइन निर्माण गरिनेछ । ख) विद्युत वितरण प्रणालीलाई भरपर्दो र विश्वसनीय बनाउन क्रमिक रूपमा वितरण प्रणाली स्वचालन एवम् स्मार्ट ग्रीड बनाउदै लगिनेछ । ग) एकीकृत जलस्रोत तथा उर्जा विकास योजना तयार गरी कार्यान्वयन र लगानी सुनिश्चित गरिनेछ ।
३. प्रदेश सरकारको अगुवाइमा प्रदेशस्तरीय जलविद्युत आयोजनाहरू सञ्चालन गर्ने ।	क) प्रदेशस्तरीय जलविद्युत आयोजनाहरू निर्माणका लागि स्थानीय तह, निजी क्षेत्र र स्थानीय नागरिक तथा गैरआवासीय नेपाली नागरिकलाई शेयर लगानी गर्ने अवसर उपलब्ध गराइनेछ । ख) आयोजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि प्रदेश तथा जिल्ला उर्जा समन्वय समिति गठन गरिनेछ । ग) विद्युत आयोजनाहरूको उत्पादन समिश्रणका लागि जलप्रवाहमा आधारित आयोजनाको साथै जलाशययुक्त तथा पम्प स्टोरेज सिद्धान्तका आधारमा विद्युत उत्पादनको कार्य गरिनेछ । घ) निजी क्षेत्र समेतको सहभागितामा विद्युतबाट सञ्चालित सवारी साधनको प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक चार्जिङ्ग स्टेशन क्रमशः स्थापना गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

विद्युतीय पहुँच प्राप्त परिवार ९० प्रतिशत पुगेको हुनेछ । विद्युत उत्पादन २०० मेगावाट पुगेको हुनेछ । आवश्यक प्रसारण लाइनहरूको विस्तार भएको हुनेछ ।

५.२.२ वैकल्पिक ऊर्जा

१. पृष्ठभूमि

वैकल्पिक र नवीकरणीय ऊर्जाको क्षेत्रमा भएको नवप्रवर्तन र प्रगतिबाट प्रदेशले फाइदा लिन सकिने देखिएको छ । हाल प्रदेशको कुल ऊर्जा खपतमा वैकल्पिक ऊर्जाको योगदान ३९.५ प्रतिशत रहेको छ जसमा लघु जल विद्युतबाट ४.९८४ मेगावाट र जडित सौर्य ऊर्जाबाट ३.८ मेगावाट हुन आउँछ । वैकल्पिक ऊर्जाको उपयोगबाट छरिएर रहेका गाउँ बस्तीहरूलाई उज्यालो पार्नुका साथै नागरिकहरूको ऊर्जाको आवश्यकता सुपथ र सुलभ रूपमा पूरा गर्न सकिन्छ । प्रदेश सरकारले नेपाल सरकार र स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा वैकल्पिक ऊर्जाको प्रवर्द्धन र विकास गरी प्रदेशको ऊर्जाको आवश्यकतालाई पुरा गर्नेछ ।

२. प्रमुख समस्या

वैकल्पिक ऊर्जामा लगानी गर्न सरकारी स्रोत साधनको अभाव हुनु, लगानीका लागि निजी क्षेत्र दुर्गम, ग्रामिण भेगसम्म पुग्न नसक्नु, वैकल्पिक ऊर्जा प्रविधि प्रवर्द्धन तथा प्रयोग गर्न प्रदेश तथा स्थानीय तहमा क्षमताको कमी हुनु, वैकल्पिक ऊर्जा घरायसी आवश्यकता परिपूर्तिमा मात्र सीमित रहनु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

यस प्रदेशको करिब ९४.५ प्रतिशत घरधुरीमा खाना पकाउने प्रयोजनका लागि प्रयोग हुने परम्परागत ऊर्जाका स्रोतलाई वैकल्पिक ऊर्जाले प्रतिस्थापन गर्नु, वैकल्पिक ऊर्जा विकासका लागि आवश्यक पर्ने ठूलो आर्थिक स्रोत साधनको व्यवस्था गर्नु तथा वैकल्पिक ऊर्जा प्रविधिबाट ऊर्जा उत्पादन, उपयोग र व्यवस्थापनका लागि तीनै तहको आपसी सहकार्य र समन्वय गर्नु चुनौतीहरू हुन् ।

ऊर्जाको माग र उपयोग बढ्दै जानु, कर्णालीको भूगोल तथा छरिएको बस्तीहरूको लागि वैकल्पिक ऊर्जा सहज हुनु, प्रदेशमा वैकल्पिक ऊर्जा विकासको ठूलो सम्भावना रहनु अवसरहरू हुन् ।

४. सौँच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौँच

वैकल्पिक ऊर्जा मार्फत ऊर्जामा पहुँच विस्तार ।

४.२ लक्ष्य

वैकल्पिक ऊर्जाको उत्पादन वढाई स्वच्छ ऊर्जामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

न्युन कार्बन उत्सर्जनको माध्यमले वातावरण संरक्षण तथा दिगो विकासमा टेवा पुर्‍याउनु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. वैकल्पिक ऊर्जाको विकास र बहुउपयोग वृद्धि गर्ने ।	<p>क) वैकल्पिक ऊर्जाको उपयोगको प्रवर्द्धन, विकास एवम् विस्तार गर्न विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।</p> <p>ख) वैकल्पिक ऊर्जालाई अस्पताल, विद्यालय, पर्यटकीय स्थल, पदमार्ग आदिमा आधारभूत ऊर्जाको भरपर्दो स्रोतका रूपमा विकास गरिनेछ ।</p> <p>ग) वैकल्पिक उर्जा कृषि व्यवसाय, उद्योग कलकारखानालाई विकास तथा विस्तार गरिनेछ ।</p> <p>घ) वैकल्पिक उर्जा प्रयोग गरी लघु तथा साना उद्यमहरूको प्रवर्द्धन गरिनेछ ।</p> <p>ङ) सर्भे र निर्माणका लागि लाइसेन्स सम्बन्धी समन्वित ढङ्गले आवश्यक वातावरण सुनिश्चित गरिनेछ ।</p> <p>च) वैकल्पिक उर्जा आयोजनाहरूको दिगो सञ्चालनका लागि आवश्यक व्यवस्था गरिनेछ ।</p>
२. स्थानीयवासीमा वैकल्पिक ऊर्जाको विकास र प्रयोगको लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।	<p>क) स्थानीय तहहरूलाई वैकल्पिक ऊर्जाको विकासका लागि क्षमता अभिवृद्धि एवम् श्रोत परिचालन गर्न सहयोग गरिनेछ ।</p> <p>ख) जैविक श्रोतको उपयोगबाट ऊर्जा उत्पादन गर्नका लागि आवश्यक प्रविधि र प्रणालीहरूको प्रवर्द्धन र विस्तार गरिनेछ ।</p> <p>ग) कृषि तथा पशुपन्छीबाट उत्पादित जैविक पदार्थ/फोहोरको उपयोग गरी ठूला क्षमताका वायोग्याँस प्लान्ट स्थापनाका लागि कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

वैकल्पिक ऊर्जाको माध्यमबाट कृषि व्यवसाय तथा उद्योग कलकारखानाको विकास तथा विस्तार भएको हुनेछ । राष्ट्रिय प्रसारण लाइन सम्भव नभएको सवै गाउँवस्तीमा वैकल्पिक ऊर्जाको विकासबाट उज्यालो पुगेको हुनेछ । वैकल्पिक ऊर्जाको विकासबाट कार्वन उत्सर्जन न्युनिकरण भइ लाभान्वित घरधुरीहरूमा स्वच्छ ऊर्जाको पहुँच पुगेको हुनेछ ।

५.३ गाउँ-सहर, बस्ती विकास

१. पृष्ठभूमि

कर्णाली प्रदेशमा अधिकांश ग्रामीण बस्तीहरू हुनु, केही बस्तीहरू छरिएर रहनु र केही सहर र सहरोन्मुख बस्तीहरू हुनुले गाउँ-सहर तथा बस्तीलाई आधुनिकीकरण गर्दै समृद्ध कर्णाली-सुखारी कर्णालीवाशीको सपनालाई साकार पार्नु छ । एकाइसौं शताब्दीको मौलिक विशेषता सहितको गाउँ, सहर र बस्तीको विकास हुन बाँकी रहेको, आधुनिक आवासका सुविधाहरूको अभाव रहेको तथा एकीकृत बस्तीहरूको पनि विकास प्रारम्भ भई नसकेको हुँदा यस क्षेत्रमा विशेष पहल र लगानीको आवश्यकता रहेको छ । आधुनिक पूर्वाधारयुक्त, व्यवस्थित, सुरम्य, मनोरम गाउँ, सहर र बस्तीको निर्माण गर्नुका साथै आधुनिक आवास तथा एकिकृत बस्तीहरूको विकास गर्नु पर्नेछ । यस्ता शहर एवम् मानव बस्तीको विकास गर्दा भूकम्पीय जोखिम बढी भएकाले भूकम्प प्रतिरोधी प्रविधिको प्रयोग गरी गाउँ, सहर तथा बस्तीलाई सुरक्षित बनाउनु पर्नेछ ।

२. प्रमुख समस्या

बढ्दो जनसङ्ख्यालाई विचार गरी योजनाबद्ध रूपमा गाउँ, सहर तथा बस्तीहरूको विकास हुन नसक्नु, एकीकृत बस्ती विकासको अवधारणाले मूर्तरूप लिन नसक्नु, भएका गाउँ बस्तीमा आधारभूत सेवा सुविधा नहुनु, आधुनिक सुरक्षित आवासको ठूलो अभाव रहनु, मौजुदा शहरी क्षेत्रमा बसाइँसराइको चाप अत्याधिक हुनु र गाउँ, सहर तथा बस्तीको विकास गर्ने निकायहरूबीच आपसी समन्वय हुन नसक्नु प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

बढ्दो जनसङ्ख्या र बसाइँसराइलाई धात्र्न सक्ने गरी द्रुत रूपमा व्यवस्थित गाउँ, सहर तथा बस्तीको विकास गर्नु, सम्बन्धित निकायहरूबीच समन्वय कायम गर्नु, छरिएर रहेका बस्तीहरूलाई आधुनिक एकीकृत बस्तीका रूपमा विकास गर्नु, सबैलाई सुविधा सम्पन्न आवासको व्यवस्था गर्नु चुनौतिका रूपमा रहेका छन् ।

गाउँ, सहर तथा बस्ती विकासका लागि निजी क्षेत्रको लगानीको शुरुआत हुनु, सुरक्षित आवास निर्माणमा नागरिकहरूको सचेतना बढ्नु, सहर तथा एकीकृत बस्ती विकासका लागि विकासका साझेदारहरूको अभिरुची रहनु तथा नयाँ निर्माण गरिने गाउँ, शहर तथा बस्तीहरूमा मौलिक पहिचान र आधारभूत सुविधा सहित योजनाबद्ध विकास गर्न सकिने हुनु अवसर हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

समृद्धि र सुखका लागि आधारभूत सुविधा सहितको गाउँ-सहर तथा बस्तीको विकास ।

४.२ लक्ष्य

मौलिक विशेषता सहितको आधुनिक गाउँ-सहर तथा एकीकृत बस्ती विकास गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

एकीकृत सेवा सुविधा सहित सुरक्षित, वातावरणमैत्री र व्यवस्थित गाउँ, सहर तथा एकीकृत बस्तीको निर्माण गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. नेपाल सरकार र स्थानीय तहसँग समन्वय गरी प्रदेश राजधानी वीरन्द्रनगरका साथै थप नयाँ सहरहरूको विकास गर्ने ।	क) व्यवस्थित सहर तथा बस्तीहरूको विकासका लागि मापदण्डहरू विकास गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । ख) नेपाल सरकार र स्थानीय तहसँग समन्वय गरी सबै जिल्ला सदरमुकाम र नगरपालिकाहरूमा योजनाबद्ध रूपले आधुनिक सेवा सुविधाहरू विस्तार गरी सहरहरूको विकास गरिनेछ । ग) आर्थिक-व्यापारिक केन्द्रको रूपमा प्रत्येक जिल्लामा कम्तीमा एउटा पर्ने गरी थप नयाँ शहर विकास गरिनेछ । घ) प्रदेश राजधानी सुर्खेत सहित छानिएका केही सहरहरूलाई स्मार्ट सहरका रूपमा विकास गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
२. सेवा सुविधा सहितको सुखारी ग्रामीण बस्तीहरू विकास गर्ने ।	क) व्यवस्थित गाउँ तथा बस्तीहरूको विकासका लागि मापदण्डहरू विकास गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । ख) गाउँपालिकाका केन्द्रहरूलाई पूर्वाधार र सेवाहरूको व्यवस्था गरी एकीकृत सुखारी बस्तीको रूपमा विकास गरिनेछ । ग) छरिएका तथा जोखिममा रहेका बस्तीहरूलाई सेवा सुविधा सहित सुखारी एकीकृत बस्तीको रूपमा विकास गरिनेछ । घ) प्रदेश भरी रहेका भौगोलिक रूपमा विकट र विपद्को उच्च जोखिमयुक्त स्थान नजिकको असुरक्षित बस्ती पहिचान गरी स्थानान्तरण गरिनेछ ।
३. सीमान्तकृत जातजाति तथा समुदाय एवम् विपद्को उच्च जोखिममा रहेकाहरूका लागि आवासको व्यवस्था गर्ने ।	क) अति विपन्न, लोपोन्मुख र अति सीमान्तकृत जातजाति, समुदाय र सुकुम्वासीको लागि सुरक्षित र किफायती आवास उपलब्ध गराइनेछ । ख) शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक लगायत विपद्को उच्च जोखिममा रहेका व्यक्तिका लागि विशेष सामाजिक आवासको विकास गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

गाउँ, शहर र एकीकृत बस्ती विकासका लागि मापदण्ड सहितको गुरुयोजना तयार गरी लागू भएको हुनेछ । प्रदेशभित्र विकास गर्न सकिने नयाँ सहरहरूको पहिचान गरी सहरी विकासको कार्य प्रारम्भ भएको हुनेछ । कर्णाली प्रदेशमा कम्तीमा दशओटा एकीकृत बस्ती विकास भएको हुनेछ । आवास भवनहरूको निर्माण गरी आवास विहीनहरूलाई वितरण गरिएको हुनेछ ।

५.४ सिँचाइ

१. पृष्ठभूमि

कर्णाली प्रदेशको खेती योग्य जमीनको १५.५ प्रतिशतमा मात्र वर्षेभरि सिँचाइ सुविधा उपलब्ध छ । हिमाली, उच्च पहाडी तथा केही न्युन मात्रामा भित्री मधेश रहेको यस प्रदेशमा परम्परागत सतह सिँचाइबाट जम्मा ३० हजार ३९६ हेक्टर जमीनमा मात्र सिँचाइ सेवा उपलब्ध हुनसक्ने देखिन्छ भने थप ६९,५९७ हेक्टर जमीनमा लिफ्ट सिँचाइ प्रणाली मार्फत सिँचाइ सेवा उपलब्ध गराउनु पर्ने देखिन्छ । हालका दिनमा परम्परागत सिँचाइ प्रणालीको मर्मत-संभार तथा नयाँ प्रविधिमा आधारित सिँचाइ प्रणालीको माध्यमबाट सिँचित कृषि क्षेत्रको विस्तार हुँदै आइरहेको छ । योजना अवधिमा सिँचाइ हुन बाँकी खेतीयोग्य जमीनलाई हिमाली क्षेत्रको हकमा हिउँ सङ्कलन पोखरी तथा टावर, पहाडी भूमिगत जलश्रोतको उपयोग तथा सबै स्थानमा वर्षातको पानी संकलन पोखरी, मूल सङ्कलन पोखरी जस्ता वैकल्पिक उपायहरू मार्फत सिँचाइ सेवा उपलब्ध गराई कृषि उत्पादनमा बृद्धि गर्नेतर्फ प्रयास केन्द्रित रहनेछ ।

२. प्रमुख समस्या

सिँचाइ सुविधा पुगिसकेका खेतीयोग्य जमीनमा पनि मानव बस्ती विकास हुन थाल्नु, निर्माण सम्पन्न भएर सञ्चालनमा आएका आयोजनाहरू पनि नियमित मर्मत संभारको अभावमा जीर्ण हुँदै जानु, अपेक्षाकृत ठूला

सिँचाइ आयोजनाहरू समय मै सम्पन्न हुन नसक्नु, सिँचाइ प्रणालीको व्यवस्थापनमा प्रभावकारिता नदेखिनु, वैकल्पिक सिँचाइका सम्भावनाहरूको यथेष्ट उपयोग हुन नसक्नु तथा सिँचाइका लागि पानीको किफायती प्रयोग हुन नसक्नु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

माग बमोजिमका आयोजनाहरू समयमै सम्पन्न हुने गरी अघि बढाउनु, जनहसभागिता जुटाई सम्पन्न आयोजनाहरूलाई दिगो रूपमा सञ्चालन गर्नु, सिँचाइमा नयाँ प्रविधिहरूको प्रयोग गर्नु, सिँचाइ सुविधा पुगिसकेका कृषियोग्य भूमिलाई खण्डिकरण हुनबाट रोकी अन्य कार्यमा प्रयोग हुन नदिनु, ठूला सिँचाइ आयोजना सञ्चालन गर्नका लागि आवश्यक लगानी जुटाउनु, आयोजनाहरूमा हुन सक्ने जोखिमको आङ्गलन गरी व्यवस्थापन गर्नु प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

भूमि व्यवस्थापन गर्नेतर्फ तीनै तहका सरकारहरूको ध्यान जानु, सामुहिक सिँचाइ पद्धतिको बलियो परम्परा रहनु, दक्ष जनशक्तिको बृद्धि हुँदै जानु, सिँचाइका नयाँ प्रविधिहरू उपलब्ध हुँदै जानु र लगानीका लागि विकास साझेदारहरूको रुचि बढ्दै जानु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

दिगो सिँचाइ उपलब्धताबाट कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वमा बृद्धि ।

४.२ लक्ष्य

कृषियोग्य भूमिमा बाह्रमास सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउने ।

४.३ उद्देश्य

परम्परागत तथा आधुनिक सिँचाइ प्रविधिको उपयोग गरी अधिकतम् कृषियोग्य भूमिमा सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउनु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. सिँचाइ विकासको नीति तथा गुरुयोजना तयार गर्ने ।	क) सिँचाइ सम्बन्धी विद्यमान नीतिहरूमा आवश्यक परिमार्जन गरी जनशक्ति तथा साङ्गठनिक क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । ख) प्रदेश सिँचाइ विकासको गुरुयोजना तयार गरी सो अनुसार सम्भाव्य साना तथा मझौला सिँचाइ आयोजना प्राथमिकीकरणका आधारमा निर्माण गरिनेछ । ग) स्थानीय तहबाट सम्भव हुने सिँचाइ आयोजनाहरू निर्माण गर्न स्थानीय तहहरूसँग समन्वय गरिनेछ । घ) कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धि गर्न समन्वयात्मक रूपमा एकीकृत बाली तथा जल व्यवस्थापनमा जोड दिइनेछ ।
२. सिँचाइमा नयाँ प्रविधिको प्रयोग गर्ने ।	क) पानीको श्रोत न्यून हुने तथा वर्षैभरि सिँचाइ उपलब्ध हुन नसक्ने क्षेत्रमा सिँचाइ सेवा पुऱ्याउन आकाशे पानी तथा हिमपानी सङ्कलन, भण्डारण गर्नुका साथै ताल तलैया संरक्षण गरी थोपा, फोहोराजस्ता सिँचाइ प्रविधि

रणनीति	कार्यनीति
	समेत उपयोग गरिनेछ । ख) नदी किनारमा रहेका समथर टार तथा ज्युलाहरूमा सोलार तथा इलेक्ट्रिक पावर जस्ता उपयुक्त प्रविधि प्रयोग गरी लिफ्ट सिँचाइ प्रणालीको विकास गरिनेछ । ग) पहाडी भूमिगत सिँचाइ प्रणालीको विकास गरी सिँचाइ सुविधामा विस्तार गरिनेछ । घ) अन्तर जलाधार क्षेत्र पथान्तरण आयोजनाको सम्भाव्यता खोजिनेछ ।
३. सिँचाइ प्रणालीको दिगो व्यवस्थापन एवम् मर्मत सम्भार सुनिश्चित गर्ने ।	क) सिँचाइ प्रणालीलाई टिकाई राख्न नियमित मर्मत सम्भार तथा दिगो व्यवस्थापन र उपयोग सुनिश्चित गर्न उपभोक्ताहरूलाई सहभागी गराइनेछ । ख) परम्परागत स्थानीय, सामुदायिक सिँचाइ व्यवस्थापन प्रणालीलाई सुदृढ गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । ग) सम्पन्न भएका सिँचाइ आयोजना सञ्चालन तथा मर्मत सम्भारको लागि मर्मत सम्भार कोषको सुनिश्चित गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

नयाँ प्रविधिमा आधारित सिँचाइ प्रणालीको विकाससँगै थप २५ हजार हेक्टर भूमिमा भरपर्दो सिँचाइ सेवा उपलब्ध हुनेछ । वर्षेभरि भरपर्दो सिँचाइ सुविधा ४० प्रतिशत सिँचाइयोग्य भूमिमा पुगेको हुनेछ । प्रदेशको खाद्य सुरक्षाको अवस्था सुनिश्चित भएको हुनेछ ।

५.५ खानेपानी तथा सरसफाइ

१. पृष्ठभूमि

मानव जीवनको लागि अत्यावश्यक सेवामा पर्ने खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा मध्ये हालसम्म यस प्रदेशमा आधारभूत खानेपानी सुविधामा ८६.२ प्रतिशत जनसङ्ख्याको पहुँच पुगिसकेको छ । कर्णाली प्रदेशका सबै जिल्ला खुला दिसामुक्त घोषणा भई आधारभूत सरसफाइ सुविधाको उपयोग गरिरहेका छन् । नागरिकलाई नेपालको संविधानले मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको सेवाहरू सुनिश्चित गर्नको लागि खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा दिगो, भरपर्दो, पहुँचयोग्य, सर्वसुलभ हुन जरुरी छ । यसरी दिगो र भरपर्दो आधारभूत खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा पुऱ्याउने राष्ट्रिय लक्ष्यका साथै दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न यस प्रदेशले धेरै प्रयास गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

२. प्रमुख समस्या

पानीको स्रोतको कमीका कारण सहरमा बढ्दै गरेको जनसङ्ख्याको मागअनुसार पर्याप्त आधारभूत खानेपानी सुविधा उपलब्ध गराउन नसकिनु, ग्रामीण बस्तीहरूमा रहेको आधारभूत खानेपानी सुविधाको ठूलो माग पुरा गर्ने गरी पर्याप्त आयोजनाहरू निर्माण हुन नसक्नु, भौगोलिक जटिलता तथा छरिएर रहेका बस्तीका कारण आधारभूत खानेपानी सुविधा पुऱ्याउन कठिनाई हुनु, निर्माण सम्पन्न आयोजनाहरू पनि उचित मर्मत सम्भारको अभावमा जीर्ण बन्दै जानु, न्युन बजेट विनियोजनको कारण आयोजनाको आधार वर्ष लम्बिइ आयोजना सम्पन्न गर्न लामो समय लाग्नु, मानव बस्तीको विस्तारसँगै फोहोरको उचित व्यवस्थापनको अभाव हुनु प्रमुख समस्याका रूपमा रहेका छन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

सीमित स्रोत साधनबाट सबैलाई स्वच्छ र सुरक्षित खानेपानीको आपूर्ति व्यवस्था मिलाउनु, खानेपानीको स्रोत बस्तीबाट टाढा हुनु, धेरै आयोजना सीमित जनशक्तिबाट सञ्चालन गर्नु र बढ्दो फोहोरहरूको व्यवस्थापन गर्नु प्रमुख चुनौती हुन् ।

खानेपानी तथा सरसफाइमा नागरिकहरूको चेतना अभिवृद्धि हुनु, नयाँ प्रविधिको विकासले सेवा उपलब्ध गराउन सहज हुन जानु, खानेपानी तथा सरसफाई प्रदेश र स्थानीय तहको प्राथमिकतामा पर्नु, विकास साझेदारहरूको सहभागिता रहनु अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

स्वच्छ, सुलभ र सुरक्षित खानेपानी, सफा सुगंध वातावरण ।

४.२ लक्ष्य

आधारभूत खानेपानी र सरसफाइ सेवा सबै नागरिकहरूलाई उपलब्ध गराउने ।

४.३ उद्देश्य

सबैका लागि आधारभूत खानेपानी सुविधा उपलब्ध गराउनुका साथै बस्तीहरूलाई सफा सुगंध बनाई पूर्ण सरसफाइतर्फ अग्रसर बनाउनु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. आधारभूत खानेपानी सुविधा उपलब्ध गराउने ।	क) “एक घर एक धारा” नीतिलाई कार्यान्वयन गर्दै सबै गाउँ-सहर तथा बस्तीमा सङ्घ र स्थानीय तहसँग सहकार्य गरी आधारभूत खानेपानी सुविधा उपलब्ध गराइनेछ । ख) खानेपानी सेवा विस्तारका लागि नयाँ प्रविधिहरू (वर्षाति पानी संकलन, लिफ्टिङ्ग, पहाडी भूमिगत बोरिङ्ग) को उपयोग गर्दै मुहानहरूको संरक्षण र सुरक्षित पानीको व्यवस्था गरिनेछ । ग) सञ्चालित आयोजनाहरू दिगो र भरपर्दो बनाउन उचित मर्मत सम्भारको लागि उपभोक्ताहरूलाई सक्षम बनाइनेछ ।
२. सामुदायिक सहभागितामा सरसफाइलाई अभियानको रूपमा सञ्चालन गर्ने ।	क) फोहोरलाई मोहरमा परिणत गर्ने गरी गाउँ-सहर तथा बस्तीबाट निस्कने फोहोरमैलाहरूको उचित व्यवस्थापन गरिनेछ । ख) पूर्ण सरसफाइलाई अभियानकै रूपमा सञ्चालन गरिनेछ । ग) उपयुक्त प्रविधिको प्रयोग गरी मलमुत्र तथा फोहोरलाई अर्गानिक कृषि उत्पादनमा प्रयोग गरिनेछ ।
३. मौजूदा खानेपानी सेवालालाई स्तर बृद्धि गरी क्रमिक रूपमा मध्यम तथा उच्च स्तरको बनाउदै लैजाने ।	क) ठूला तथा सहरी खानेपानी आयोजनाहरूमा पानी प्रशोधन प्रणालीको निर्माण गरिनेछ । ख) खानेपानी सुरक्षा योजनालाई आयोजनाको अभिन्न अङ्गको रूपमा लिई खानेपानी गुणस्तर सुनिश्चित गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

योजनाको अन्त्यसम्ममा ९५ प्रतिशत जनसङ्ख्यालाई आधारभूत खानेपानीको सुविधा पुगेको हुनेछ । पूर्ण सरसफाइका कार्यक्रमहरूले निरन्तरता पाई सुधारिएको सरसफाइ सुविधा प्राप्त गर्ने परिवार ८५ प्रतिशत पुगेको हुनेछ । शहरी फोहोरहरूको उचित व्यवस्थापन भएको हुनेछ ।

५.६ सूचना तथा सञ्चार प्रविधि

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानले सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा अङ्गीकार गरेको छ । सूचना तथा सञ्चारको चमत्कारिक विकास भएको सन्दर्भमा कर्णालीवासीको पहुँच विस्तार हुँदै गए पनि अपर्याप्त छ । कर्णाली समृद्धिको उत्प्रेरकको रूपमा रहेको सूचना तथा सञ्चार प्रविधि क्षेत्रलाई मर्यादित, व्यावसायिक, सक्षम र सबल बनाई विकास गर्न आवश्यक छ । सूचना प्रविधिको महत्त्वलाई आत्मसात गर्दै प्रदेश सरकारले डिजिटल कर्णालीको अवधारणालाई अगाडि सारेकोले यसलाई मुर्तरूप दिनु जरुरी छ ।

२. प्रमुख समस्या

सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा न्यून पहुँच हुनु, दक्ष जनशक्तिको अभाव रहनु, कतिपय सूचनाहरू तथ्यगत रूपमा सम्प्रेषण नहुनु, आम नागरिकलाई सूचना प्रविधिको महत्त्वबोध गराउन नसकिनु, आवश्यकताअनुसार तथ्याङ्क तथा सूचनाहरू अद्यावधिक नहुनु, दुरसञ्चार सेवाको पर्याप्त मात्रामा विकास र विस्तार हुन नसक्नु मुख्य समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

प्रकाशित तथा प्रसारित समाचारहरूलाई तथ्यमा आधारित, मर्यादित र विश्वसनीय बनाउनु, द्रूत रूपमा विकसित हुँदै गरेका नविनतम प्रविधिहरूलाई उपयोग गर्नु, सामाजिक सञ्जालहरूको बढ्दो दुरुपयोगलाई नियन्त्रण गर्नु, हुलाक सेवालालाई समय सापेक्षित बनाउनु प्रमुख चुनौती हुन् ।

डिजिटल प्रदेश बनाउने प्रदेश सरकारको प्रतिवद्धता रहनु, मोबाइल प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या तुलनात्मक हिसाबले बढ्नु, सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको लगानी बढ्दै जानु, सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगमा युवा वर्ग आकर्षित हुनु र रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना हुनु प्रमुख अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

सूचना तथा सञ्चार प्रविधियुक्त कर्णाली ।

४.२ लक्ष्य

नागरिकको सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

नागरिकको सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा पहुँच विस्तार गरी डिजिटल कर्णालीको निर्माण गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. डिजिटल कर्णाली प्रदेश निर्माण गर्ने ।	<p>क) डिजिटल प्रदेश निर्माणको प्रतिवद्धतालाई व्यवहारमा उतार्न कानुनी एवम् नीतिगत व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>ख) डिजिटल प्रदेशका लागि आवश्यक पर्ने डाटा सेन्टर, अनुसन्धान केन्द्र र डिजिटल ग्राम सहितका पूर्वाधारहरूको विकास गरिनेछ ।</p> <p>ग) आधुनिक प्रविधिहरूको उच्चतम प्रयोग गरी डिजिटल प्रदेश कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिनेछ ।</p>
२. सूचना तथा आम सञ्चार प्रविधिको व्यवस्थापन, नियमन तथा अनुगमन गर्ने ।	<p>क) सूचना प्रविधि तथा आम सञ्चार प्रतिष्ठान स्थापना गरिनेछ ।</p> <p>ख) सूचना तथा आम सञ्चार प्रविधिको अनुगमन र नियमनको संस्थागत व्यवस्था मिलाइनेछ ।</p> <p>ग) सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रलाई आधुनिकीकरण गरिनुका साथै प्रदेशस्तरमा सुरक्षित र सुलभ छपाइको व्यवस्था गरिनेछ ।</p>
३. सूचना तथा सञ्चार पूर्वाधारको विकास र विस्तार गर्ने ।	<p>क) सूचना तथा सञ्चारको पहुँच विस्तार गर्न आवश्यक पर्ने टावर निर्माण, अप्टिकल फाइबर विस्तार गरी गुणस्तरीय सञ्चार तथा इन्टरनेट सेवा विस्तार गरिनेछ ।</p> <p>ख) इन्टरनेट सेवामा नागरिकको सुलभ पहुँच स्थापित गरिनेछ ।</p> <p>ग) सरकारी कार्यालयहरूमा आवश्यक, सुरक्षित र भरपर्दो डिजिटल प्रविधि तथा उपकरणहरूको व्यवस्थापन गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

योजनाको अन्त्यसम्ममा कर्णाली प्रदेशका सबै स्थानीय तहमा रेडियो, टेलिभिजन, मोबाइल तथा इन्टरनेट सेवाको विकास तथा विस्तार भएको हुनेछ । सूचना प्रविधि तथा आम सञ्चार प्रतिष्ठान स्थापना भएको हुनेछ । डाटा सेन्टर, अनुसन्धान केन्द्र र डिजिटल ग्राम स्थापना भएका हुनेछन् । कर्णाली प्रदेशमा प्रदेश छापाखानाको स्थापना हुनुका साथै कर्णाली प्रदेश डिजिटल प्रदेशको रूपमा विकास भएको हुनेछ ।

परिच्छेद-६ सामाजिक क्षेत्र

६.१ शिक्षा

१. पृष्ठभूमि

संविधानले शिक्षामा आधारभूत तहसम्म अनिवार्य र माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउने हक प्रत्याभूत गरेको छ । शिक्षा विना दिगो विकास, शान्ति र समृद्धि सम्भव हुँदैन । प्रदेशमा हाल वाल विकास केन्द्रदेखि विश्व विद्यालयसम्म जम्मा ५,७७५ ओटा शैक्षिक संस्थाहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । उच्च शिक्षाको हकमा मध्यपश्चिम विश्वविद्यालय, कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान र कर्णाली प्राविधिक शिक्षालयले पनि प्रदेशमा शैक्षिक जनशक्ति उत्पादनमा योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन् । विद्यमान शैक्षिक अवस्थालाई थप गुणस्तरीय बनाई संविधानले निर्दिष्ट गरेको मुलभूत लक्ष्य पूरा गर्नु छ ।

२. प्रमुख समस्या

सबै बालबालिकालाई विद्यालयमा भर्ना गर्न नसकिनु, विभेद रहित बालमैत्री सिकाइको वातावरण नहुनु, शिक्षाको गुणस्तरमा अपेक्षित सुधार नहुनु, बीचैमा विद्यालय छाड्ने दर घटाउन नसक्नु, आवश्यकता अनुसार योग्य शिक्षकहरूको व्यवस्थापन गर्न नसक्नु, विद्यालयको सक्षमताका सूचकहरू बलियो हुन नसक्नु, व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षाको अभाव रहनु र भएका पाठ्यक्रमहरू पनि समय सापेक्षिक रूपमा सीपमूलक तथा जीवन उपयोगी हुन नसक्नु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

गुणस्तरीय शिक्षामा सबैको पहुँच पुऱ्याउनु, सिकाइ उपलब्धि अपेक्षित रूपमा हासिल गर्नु, आन्तरिक सक्षमता बलियो बनाउनु, विद्यार्थीको अनुपातमा विषय शिक्षकको प्रवन्ध गर्नु, सबै प्रकारका भेदभावरहित शैक्षिक वातावरण सुनिश्चित गर्नु, प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षामा पहुँच अभिवृद्धि गर्नु, विद्यालय तथा विश्वविद्यालय शिक्षालाई काम तथा रोजगारसँग जोड्नु, शिक्षा क्षेत्रमा सुशासन र उत्तरदायित्व अभिवृद्धि गर्नु, अपाङ्गमैत्री शैक्षिक पूर्वाधार निर्माण गर्नु, सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विस्तार गर्नु प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

शिक्षामा पहुँच बृद्धि तथा गुणस्तर सुधारको अवसर प्राप्त हुनु, विद्यालय शिक्षामा खुद भर्ना दर र लैगिक समता सूचकमा प्रगति हुँदै जानु, सामुदायिक विद्यालयप्रति सबै सरोकारवालाहरूको चासो बढ्नु, शिक्षा तीनैतहका सरकारको साझा जिम्मेवारीभिन्न पर्नु, शिक्षामा लगानी बढ्दै जानु र विज्ञान र प्रविधिको माग बढ्दै जानु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

सभ्य, सु-संस्कृत र समृद्ध समाज ।

४.२ लक्ष्य

शिक्षाको विकास र विस्तार गरी समन्यायिक र समावेशी पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- शैक्षिक गुणस्तरमा सुधार गर्दै स्वावलम्बी र प्रतिस्पर्धी मानव संशाधनको विकास तथा परिचालन गर्नु,
- शैक्षिक क्षेत्रमा कुशल व्यवस्थापन मार्फत ज्ञान, विज्ञान, प्रविधि र नवप्रवर्तन अभिवृद्धि गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. माध्यमिक तहसम्मको शिक्षामा सबै बालबालिकाको सहज पहुँच पुऱ्याउने ।	क) सबै स्थानीय तहका वडाहरूमा कम्तिमा एक विद्यालय एक बालविकास केन्द्र विस्तार गर्न सहजीकरण गरिनेछ । ख) जोखिममा रहेका, अपाङ्गता भएका र विपन्न बालबालिकाहरूलाई अध्ययनको अवसर प्रदान गरेर आफ्नो भौगोलिक क्षेत्रभित्र सबै बालबालिकाहरू विद्यार्थी बनाईएको घोषणा गर्न सहजीकरण गरिनेछ । ग) विद्यालय शिक्षामा समतामूलक पहुँचको सुनिश्चितता गर्न हिमाली जिल्लामा आवासीय विद्यालय र सबै स्थानीय तहमा नमुना विद्यालयको स्थापना गर्न सहकार्य गरिनेछ ।
२. शिक्षामा गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने ।	क) गुणस्तरीय शिक्षामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्दै सिकाइ उपलब्धीमा उल्लेख्य सुधार ल्याइनेछ । ख) पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकलाई समयानुकूल बनाउनका लागि सहजीकरण गर्ने र स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा सहयोग गरिनेछ । ग) सबै शिक्षालयहरूमा आवश्यकता अनुसार भौतिक पूर्वाधार, दरवन्दी, तालीम प्राप्त दक्ष शिक्षकका साथै अनलाइन शिक्षाको व्यवस्था गरिनेछ ।
३. प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम उपलब्ध गराउने ।	क) प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक सीप विकासको रणनीतिक योजना तयार गरी उपयुक्त स्थानहरूमा प्राविधिक शिक्षाको विस्तार गरिनेछ । ख) सक्षमतामा आधारित व्यवसायिक सीप विकासका अवसरहरू प्रदान गरिनेछ । ग) आवश्यकता पहिचान गरी बहुप्राविधिक विद्यालय स्थापना गरिनेछ ।
४. विश्व विद्यालय तथा शिक्षण संस्थाहरूलाई प्रविधियुक्त अनुसन्धान केन्द्रको रूपमा विकास गर्ने ।	क) पर्वतीय विज्ञान तथा प्रविधि विश्वविद्यालय स्थापना गरिनेछ । ख) मापदण्ड निर्माण गरी सोही आधारमा उच्च शिक्षा प्रदायक संस्थाहरूको गुणस्तर मापन तथा सुधार गरिनेछ । ग) विश्व विद्यालयहरूलाई ज्ञान र अनुसन्धान केन्द्रका रूपमा विकास गरिनेछ ।
५. परम्परागत ज्ञान सीप तथा वैकल्पिक सिकाइलाई सीपमूलक तथा आयमूलक कार्यक्रमसँग आवद्ध गर्ने ।	क) अनौपचारिक र वैकल्पिक माध्यमबाट सिकाई सुनिश्चित गर्ने गरी सीपहरूको अभिलेखीकरण, परीक्षण तथा प्रमाणीकरणका लागि कार्यविधि र संयन्त्र तयार गरिनेछ । ख) परम्परागत ज्ञान र सिपलाई प्रयोग गरी आयमूलक रोजगार प्रवर्द्धन गरिनेछ । ग) पठन संस्कृतिको विकास गर्न सार्वजनिक पुस्तकालय प्रणालीको विकास गरी प्रदेश र स्थानीय तहमा ई-पुस्तकालयको स्थापना गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
६. अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली सुदृढ गर्दै शैक्षिक क्षेत्रमा सुशासन कायम गर्ने ।	क) शैक्षिक प्रशासनमा समसामयिक सुधार गर्दै पारदर्शिता, जवाफदेहिता र सामुदायिक सहभागिता प्रवर्द्धन गरिनेछ । ख) शिक्षकहरूको कार्यसम्पादनलाई विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धिसँग आवद्ध गरी प्रोत्साहनको व्यवस्था गरिनेछ । ग) विद्युतीय प्रणालीबाट अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

योजना अवधिमा प्रदेशको साक्षरता दर ९५ प्रतिशत पुगेको हुनेछ । आधारभूत तहको खुद भर्ना दर ९८ प्रतिशत पुगेको हुनेछ । माध्यमिक तहको खुद भर्ना दर ६५ प्रतिशत पुगेको हुनेछ । उच्च शिक्षामा कुल भर्ना दर १५ प्रतिशत पुगेको हुनेछ । अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको पर्वतीय विज्ञान तथा प्रविधि विश्वविद्यालय स्थापना भएको हुनेछ ।

६.२ स्वास्थ्य

१. पृष्ठभूमि

स्वास्थ्य क्षेत्रमा गरिएका लगानी र व्यवस्थापनबाट उल्लेख्य सफलता हासिल भएता पनि भौगोलिक विकटताको कारणले बहुसङ्ख्यक जनता अझै पनि आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा पुग्न सकेका छैनन् । प्रतिहजार जीवित जन्ममा शिशु मृत्युदर ४७, नवजात शिशु मृत्युदर २९, पाँच वर्ष मुनिको बाल मृत्युदर ५८ तथा प्रतिलाख जीवित जन्ममा मातृ मृत्युदर २३९ (राष्ट्रिय सूचक) मा झरेको छ भने कूल प्रजनन दर २.८ प्रति महिला रहेको छ । पाँच वर्ष मुनिका पुङ्कोपना भएका बालबालिका ५४.५ प्रतिशत रहेका छन् । आधारभूत तथा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रदेशभित्रै उपलब्ध हुने गरी स्वास्थ्य क्षेत्रका पूर्वाधार, प्रविधि तथा जनशक्तिको उपलब्धता सुनिश्चित गर्नेतर्फ योजना केन्द्रित हुनेछ ।

२. प्रमुख समस्या

स्वास्थ्य संस्थाहरू आवश्यकता अनुसार सवै स्थानमा नहुनु, स्वास्थ्य सम्बन्धी चेतनाको कमी हुनु, जन स्वास्थ्य सम्बन्धी कार्यक्रमहरू पर्याप्त नहुनु, दरवन्दी अनुसारका चिकित्सक र अन्य स्वास्थ्यकर्मीहरू पूर्ति नहुनु, निःशुल्क वितरण गर्ने औषधिहरू आवश्यकताअनुसार उपलब्ध गराउन नसक्नु, सेवा प्रवाहको नियमित अनुगमन हुन नसक्नु, सवैलाई स्वास्थ्य विमामा समेट्न नसक्नु, सन् रोगको प्रकोप निरन्तर रहिरहनु, बढ्दै गएका नसर्ने रोगहरूको उपचार सुविधाहरू अपर्याप्त हुनु, प्रदेशभित्र उच्च प्रविधियुक्त ट्रमा सेन्टर नहुनु, मातृ तथा नवजात शिशु र पाँच वर्ष मुनीका बालबालिकाको मृत्युदर तुलनात्मक रूपमा बढी रहनु प्रमुख समस्याका रूपमा रहेका छन् ।

३. चुनौती तथा अवसरहरू

प्रदेशको स्वास्थ्य सेवाका सवै आवश्यकताहरू स्थानीय रूपमै परिपूर्ति हुने गरी स्वास्थ्य क्षेत्रको क्षमतामा अभिवृद्धि गर्नु, दरवन्दी अनुसारका चिकित्सक र स्वास्थ्यकर्मीको व्यवस्था मिलाउनु, प्रदेशस्तरमा सुविधा सम्पन्न अस्पतालहरूको निर्माण गर्नु, स्वास्थ्य क्षेत्रका प्रमुख सूचकहरूमा राष्ट्रिय लक्ष्य तथा दिगो विकास लक्ष्यलाई हासिल गर्ने गरी प्रगति गर्नु चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

स्वास्थ्य क्षेत्रमा नागरिकहरूको सचेतना बढ्दै जानु, स्वास्थ्य क्षेत्र सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको समेत प्राथमिकतामा पर्नु, यस क्षेत्रमा लगानी बढ्दै जानु, दक्ष चिकित्सक तथा अन्य प्राविधिकहरूको उपलब्धतामा बृद्धि हुँदै जानु, विकास साझेदारहरूको स्वास्थ्य क्षेत्रमा सहकार्य र जनताको माग बढ्दै जानु, औषधीको लागि चाहिने जडिवुटीहरू प्रचुर मात्रामा उपलब्ध हुनु, सुविधा सम्पन्न कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानको स्थापना हुनु प्रमुख अवसरहरूका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौँच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौँच

स्वस्थ र सुखी कर्णालीवासी ।

४.२ लक्ष्य

गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको पहुँच अभिवृद्धि गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- स्वास्थ्य सेवा प्रदायक निकायहरूबाट गुणस्तरीय सेवा प्रवाह गर्नु ।
- स्वास्थ्य प्रणालीमा सुधार गर्न प्रविधियुक्त स्वास्थ्य सेवा स्थानीयस्तरमै उपलब्ध गराउनु ।
- आधुनिक तथा बैकल्पिक स्वास्थ्य सेवाहरूमा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।	<p>क) स्वास्थ्य सेवाका लागि आवश्यक भौतिक पूर्वाधार तथा दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>ख) दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रमा आधारभूत स्वास्थ्य सेवा पहुँच विस्तार गर्न सहकार्य गरिनेछ ।</p> <p>ग) टेलीमेडिसिन तथा घुम्ती सेवा कार्यक्रम मार्फत स्वास्थ्य सेवा नियमित व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>घ) लक्षित समूहका लागि खोप, पोषण, सुरक्षित मातृत्व, परिवार नियोजन र रोग व्यवस्थापन सेवालाई नियमित तथा अनिवार्य हुने गरी विस्तार गरिनेछ ।</p> <p>ङ) स्वास्थ्य स्वयंसेवकहरूको सेवालाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।</p> <p>च) अस्पताल नभएका स्थानीय तहमा एउटा १५ शैयाको अस्पताल तथा सबै वडाहरूमा आधा घण्टाको दूरीभित्र आधारभूत स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध हुने गरी स्वास्थ्य केन्द्र, उपकेन्द्रहरूको विस्तार गर्न सहकार्य गरिनेछ ।</p>
२. स्वास्थ्य प्रणालीमा सुधार गर्दै विशिष्टीकृत स्वास्थ्य सेवा प्रदेशभित्रै उपलब्ध हुने व्यवस्था गर्ने ।	<p>क) प्रदेश अस्पतालको स्तरोन्नति गरी आधुनिक चिकित्सा प्रविधि र विशिष्टीकृत स्वास्थ्य सेवा सहितको मेडिकल कलेजको रूपमा विकास गरिनेछ ।</p> <p>ख) कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानलाई स्वास्थ्य अनुसन्धान केन्द्रको रूपमा विकास गर्न सहजीकरण गरिनेछ ।</p> <p>ग) सेवा प्रदायक, सेवाग्राही लगायत सबै पक्षको समन्वयात्मक सहकार्यको सुनिश्चत गरिनेछ ।</p>

रणनीति	कार्यनीति
	घ) मानसिक स्वास्थ्य सेवालार्ई विस्तार र सुदृढ गरिनेछ । ङ) उपयुक्त स्थानमा ट्रमा सेन्टर स्थापना गरिनेछ ।
३. वैकल्पिक चिकित्सा पद्धतिहरूको विकास गर्ने ।	क) आयुर्वेद लगायतका प्रचलित वैकल्पिक चिकित्सा पद्धतिहरूलाई निश्चित मापदण्डका आधारमा विकास र विस्तार गरिनेछ । ख) प्रदेशमा उपलब्ध औषधिजन्य जडीबुटी एवम् खनिजहरूको पहिचान, सङ्कलन, प्रशोधन, संरक्षण र विकास गरिनेछ । ग) आयुर्वेदिक अनुसन्धान केन्द्र, प्रयोगशाला र औषधालयको व्यवस्था गरिनेछ ।
४. विपद् व्यवस्थापन तथा स्वास्थ्य जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने ।	क) विपद् तथा महामारीका बेला तत्काल आवश्यक स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध हुन सक्ने गरी पूर्व तयारीका व्यवस्थाहरू गरिनेछ । ख) विपद्को समयमा स्वास्थ्य सेवा सुनिश्चित गर्न द्रुत प्रतिकार्य टोलीको व्यवस्था गरी परिचालन गरिनेछ । ग) समुदायमा स्वास्थ्य सचेतना अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सहजीकरण गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धिहरू

सबै नागरिकले आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गरेका हुनेछन् । प्रदेश अस्पतालमा आधुनिक चिकित्सा प्रविधि र विशिष्टिकृत स्वास्थ्य सेवा सहितको मेडिकल कलेज स्थापना भएको हुनेछ । आयुर्वेद अनुसन्धान केन्द्र तथा प्रयोगशाला स्थापना भएको हुनेछ । कर्णालीवासीको अपेक्षित आयु ७० वर्ष पुगेको हुनेछ । प्रतिलाख जीवित जन्ममा मातृमृत्यु अनुपात १२५ भएको हुनेछ । पाँचवर्षमुनिको बाल मृत्युदर ३५ मा झरेको हुनेछ । स्वास्थ्य वीमामा आबद्ध भएको जनसङ्ख्या ६३ प्रतिशत पुगेको हुनेछ । आधा घण्टाको दूरीमा स्वास्थ्य सेवामा पहुँच भएका घरपरिवार ६० प्रतिशत पुगेको हुनेछ । पाँचवर्षमुनिका बालबालिकाको पुङ्कोपना ४० प्रतिशतमा झरेको हुनेछ । पाँचवर्ष मुनिका कम तौल भएका बच्चाहरू २० प्रतिशतमा झरेको हुनेछ । गर्भवती तथा बालबालिकामा भएको रक्तअल्पतामा क्रमशः १७ प्रतिशत र २४ प्रतिशतमा झरेको हुनेछ ।

६.३ जनसङ्ख्या तथा बसाइँसराइ

१. पृष्ठभूमि

२०६८ सालको राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्क अनुसार कर्णाली प्रदेशको कुल जनसङ्ख्या १५,७०,४१८ रहेको छ जसमा पुरुषको सङ्ख्या ७,६७,९२३ र महिलाको सङ्ख्या ८,०२,४९५ रहेको छ । प्रदेशमा कुल २९८१७४ घर परिवार रहेको पाइन्छ र जनघनत्व प्रति वर्ग कि.मी. ५६ रहेको छ । लैंगिक अनुपात ९५.६९, परिवारको औषत आकार ५.४ र जनसङ्ख्या बृद्धि दर १.८ प्रतिशत रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ को प्रक्षेपित जनसङ्ख्या १७,८०,००० र घर परिवारको सङ्ख्या ३२९६२९ रहेको छ । यस प्रदेशमा उच्च हिमाली तथा ग्रामीण बस्तीहरूबाट शहरी बस्तीहरूमा बसाइँसराइको चाप अत्याधिक रहेको छ । रोजगारीका लागि पनि मौसमी बसाइँसराइ हुने गरेको पाइन्छ । प्रदेशभित्रै उत्पादनशील रोजगारीका पर्याप्त अवसरहरूको सिर्जना गर्नुका साथै गाउँबस्तीहरूमा आधुनिक आधारभूत सेवा सुविधाहरूलाई एकीकृत रूपमा प्रवाहित गर्दै जनसङ्ख्याको उचित व्यवस्थापन गर्नेतर्फ योजनाको जोड रहने छ ।

२. प्रमुख समस्या

सहरी क्षेत्रहरूमा बसाइँसराइको कारणले बढेको जनसङ्ख्याको प्रभावकारी व्यवस्थापन हुन नसक्नु, जनसङ्ख्यालाई केन्द्रविन्दु मानी विकास योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन हुन नसक्नु, अव्यवस्थित बसाइँसराइ बढ्दै जानु, उच्च पहाडी क्षेत्रमा छरिएर रहेका बस्तीहरूमा जनसङ्ख्या तथा विकासबीच सन्तुलन कायम गर्न नसकिनु, उमेर नपुग्दै विवाह तथा गर्भधारण हुनु, प्रजनन् तथा मातृ स्वास्थ्यमा अपेक्षा गरिएअनुसार सुधार हुन नसक्नु, जनशक्ति विदेशिएको कारणले कृषि तथा अन्य क्षेत्रको उत्पादनमा नकारात्मक असर पर्नु प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

उत्पादनशील जनशक्तिलाई प्रदेशभित्रै रोजगारीको अवसरहरू उपलब्ध गराउने, बदलिदो उमेर संरचना र लैंगिक अनुपातले पार्ने नकारात्मक प्रभावको व्यवस्थापन गर्ने, बाल विवाह अन्त गर्ने, प्रजनन् तथा प्रजनन् स्वास्थ्यलाई अधिकारका रूपमा प्रचलनमा ल्याउने, सन्तुलित बसाइँसराइको समुचित व्यवस्थापन गर्ने, आधारभूत सुविधा सहितको एकीकृत बस्ती विकास गर्ने र विकास तथा जनसङ्ख्या व्यवस्थापनबीच सन्तुलन कायम गर्ने चुनौतीहरू रहेका छन् ।

प्रदेशमा सक्रिय जनसङ्ख्याको प्रतिशत उच्च रहेकोले जनसांख्यिक लाभांश लिन सकिने अवस्था हुनु, जनसङ्ख्या तथा बसाइँसराइको व्यवस्थापन सङ्घीय तथा प्रदेश सरकारको प्राथमिकतामा पर्नु, बैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका युवाहरूले आर्जन गरेको सीप र आयबाट उद्यमशीलता विकासमा योगदान पुग्न सक्ने स्थिति हुनु, जनसङ्ख्या र बसाइँसराइ व्यवस्थापनमा सरोकारवालाहरूको चासो बढ्दै जानु अवसरको रूपमा रहेका छन् ।

४. सौँच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौँच

सक्षम नागरिक र व्यवस्थित बसाइँसराइ ।

४.२ लक्ष्य

जनसङ्ख्या तथा बसाइँसराइको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

जनसङ्ख्या व्यवस्थापनबाट स्वस्थ, उत्पादनशील र स्तरीय जीवनयापनको वातावरण तयार पार्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. जनसङ्ख्या व्यवस्थापनलाई समग्र विकासको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्थापित गर्ने ।	क) प्रदेशको सन्दर्भमा विद्यमान क्षेत्रगत नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूको जनसाङ्ख्यिक दृष्टिकोणबाट पुनरावलोकन गरिनेछ । ख) प्रदेशभित्र विभिन्न विषयगत क्षेत्रमा आवश्यक पर्ने दक्ष र प्राविधिक जनशक्तिको प्रक्षेपण गरी सोहीअनुसार जनशक्ति उत्पादन एवम् आपूर्तिको व्यवस्था मिलाइनेछ । ग) जनसङ्ख्याका विविध पक्षहरूलाई सामाजिक, आर्थिक तथा भू-राजनीतिक आयामहरूमा एकीकृत गर्दै प्रभावकारी व्यवस्थापन गरिनेछ ।

	घ) जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका लागि साझेदारी र सहकार्यलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । ङ) व्यक्तिगत घटना दर्तालाई व्यवस्थित गर्न सहजीकरण गरिनेछ ।
२. स्वस्थ जीवनयापनका लागि उपयुक्त जीवनशैली एवम् वातावरणको निर्माण गर्ने ।	क) जनसङ्ख्याको कोरा मृत्युदर घटाई अपेक्षित आयु बृद्धि गरिनेछ । ख) धुम्रपान, मद्यपान जस्ता स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर पार्ने वस्तुको उत्पादन तथा विक्री वितरणलाई निरुत्साहित गरिनेछ । ग) स्वस्थ खानपान, आहार, व्यवहार तथा व्यायामयुक्त स्वस्थ जीवनशैली अपनाउन सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । घ) प्रदुषण विहीन वैकल्पिक ऊर्जा विकासमा जोड दिई, ग्रामीण क्षेत्रमा धुवाँ रहित चुलोको प्रवर्धन गर्न स्थानीय तहहरूसँग समन्वय गरिनेछ ।
३. बाह्य तथा आन्तरिक बसाइँसराइको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्ने ।	क) प्रदेशभित्रै उद्योगधन्दाको विकास र आय आर्जनका क्रियाकलापद्वारा, रोजगारीका अवसर बृद्धि गर्दै बैदेशिक रोजगारीमा जाने दर घटाउन कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । ख) आन्तरिक बसाइँसराइबाट रैथानेहरूको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक विकासमा विचलन हुन नदिन कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । ग) ग्रामीण बस्तीहरूमै आधारभूत भौतिक पूर्वाधार र सेवा सुविधाहरू उपलब्ध गराई आन्तरिक बसाइँसराइको चापलाई कम गर्दै लगिनेछ । घ) आन्तरिक र बाह्य बसाइँसराइ सम्बन्धी अभिलेखन र तथ्याङ्क प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न स्थानीय तहहरूलाई सहजीकरण गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

सीपयुक्त र उच्चमी जनसङ्ख्याको अनुपात बृद्धि भएको हुनेछ । कोरा मृत्युदर घट्नुका साथै अपेक्षित आयु बृद्धि भएको हुनेछ । सुरक्षित बसाइँसराइ तथा जनसङ्ख्याको व्यवस्थापन उचित तरिकाले भएको हुनेछ ।

६.४ युवा

१. पृष्ठभूमि

युवाहरू आर्थिक र सामाजिक परिवर्तनको संवाहक शक्ति हुन् । युवाबाट नै समृद्ध कर्णाली सुखारी कर्णालीको परिकल्पना साकार हुन सक्दछ । युवाहरूमा ज्ञान, सिप, प्रविधि, सिर्जनशीलता र उद्दमशीलताको विकास एवम् पर्याप्त रोजगारीका अवसरहरू उपलब्ध गराउनु अहिलेको प्रमुख आवश्यकता हो । युवाहरूका लागि सर्वाङ्गीण विकासका अवसरहरू सिर्जना गर्दै प्रदेश विकासको अभियानमा सकारात्मक सौँचका साथ एकिकृत र समर्पित हुने वातावरण बनाउने तर्फ योजनाको प्रयास लक्षित हुनेछ ।

२. प्रमुख समस्या

प्रदेशका सिर्जनशील, उर्जावान युवालाई विदेशिनबाट रोक्न नसक्नु, युवालाई विकास निर्माणमा लगाउन विश्वशनीय र भरपर्दो आधार नहुनु, युवा सम्बन्धी कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नु, युवाको यथार्थ अवस्थाको सम्बन्धमा विश्वशनीय अभिलेख नहुनु, युवालाई प्रदेशको विकास निर्माणमा

परिचालन गर्नको लागि भरपर्दो आधार नहुनु, स्थानीय तहमा रोजगारीका सम्भावनाहरू कम हुनु, समाजमा विद्यमान कुरीति, अन्धविश्वास, सामाजिक विभेद जस्ता कुरालाई हटाउन नसक्नु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

प्रदेशको आवश्यकता अनुसारको सीप र सीप अनुसारको रोजगारी सुनिश्चित गर्ने, उर्जावान युवाहरूलाई सिप र उद्यमशीलतायुक्त बनाउने, प्रदेशभित्रै उत्पादनशील रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गरी प्रतिभाहरूको पलायन रोक्ने, युवा उद्यमशीलताका लागि लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने, युवाहरूका लागि वित्तीय र सामाजिक आर्थिक सेवाहरूमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने, सामाजिक विभेद, अन्धविश्वासलाई हटाउने जस्ता चुनौतीहरू छन् ।

युवाको विकासका लागि संवैधानिक नीतिगत, कानुनी र संरचनागत व्यवस्था हुनु, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाका अवसर विस्तार हुँदै जानु, उद्यमशीलता र रोजगारीका अवसरहरू बृद्धि हुँदै जानु, युवालाई विकास निर्माणको मूल प्रवाहमा समाहित गर्ने कार्यमा सरकारको उच्च प्राथमिकतामा पर्नु अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

स्वावलम्बी र नैतिकवान युवा ।

४.२ लक्ष्य

युवालाई आत्मोन्नतिका अवसरहरू प्रदान गरी समग्र विकास प्रक्रियामा परिचालन गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

युवालाई ज्ञान, सीप, प्रविधियुक्त, उद्यमशील र स्वावलम्बी बनाउदै विकासको सम्वाहक शक्तिको रूपमा स्थापित गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. व्यावसायिक सीप विकास, उद्यमशीलता र स्वरोजगारीका कार्यक्रमहरूको विस्तार गर्ने ।	क) व्यावसायिक सीप र तालिमका अवसरहरू बढाई युवा उद्यमशीलताका लागि सङ्घ र स्थानीय तहसँग सहकार्य गरिनेछ । ख) बजारको माग अनुरूप उद्यमशीलता विकासका लागि आवश्यक परामर्श सेवाका साथै प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराइनेछ । ग) अन्य मुलुकबाट आर्जित ज्ञान, सीप, प्रविधि, पूँजी र अनुभवलाई स्वदेशमा उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगाउन प्रोत्साहन गरिनेछ । घ) परम्परागत सिप, पेशा र व्यवसायलाई प्रवर्द्धन र व्यवसायीकरण गर्न सहयोग गरिनेछ । ङ) उद्योग व्यवसाय सञ्चालन गर्ने युवाको लागि सहुलीयत दरमा कर्जा र बीमाको व्यवस्था गरिनेछ । च) रोजगार विनिमय सेवालालाई प्रभावकारी बनाईनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
२. विकास निर्माणमा युवाको सक्रिय सहभागिता गराउने ।	क) सबै जिल्लामा युवा सञ्जालको संस्थागत विकास गरिनेछ । ख) युवाहरूलाई सामुदायिक विकासका कार्यहरूमा सहभागी गराइनेछ । ग) अनुसन्धान केन्द्र मार्फत युवालाई अनुसन्धान कार्यमा परिचालन गरिनेछ ।
३. कृषिमा युवाको आकर्षण बढाउने ।	क) पूँजी, प्रविधि र सीप उपलब्ध गराइ प्राङ्गारिक कृषिमा युवाहरूलाई संलग्न गरिनेछ । ख) तुलनात्मक लाभ र रैथाने कृषि उपजका लागि पूर्वाधारहरूको विकास र लगानीमा सहजीकरण गरिनेछ । ग) नमुना फार्महरू र उत्पादनमा आधारित मूल्य श्रृङ्खलाहरूको विकास गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

व्यवसाय, रोजगारी र सामुदायिक विकासमा युवाको संलग्नता बढेको हुनेछ । वैदेशिक रोजगारीमा जाने युवाहरूको सङ्ख्यामा कमी आएको हुनेछ । वैदेशिक रोजगारबाट फर्केका युवाहरूलाई लक्षित उद्यमशीलता विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएको हुनेछ । युवा स्वरोजगारका कार्यक्रमहरूमा युवाहरूको सहभागिता बृद्धि भएको हुनेछ । कृषि क्षेत्रमा युवाहरूको संलग्नता बढेको हुनेछ ।

६.५ महिला सशक्तीकरण तथा लैंगिक समानता

१. पृष्ठभूमि

संविधानले असहाय अवस्थामा रहेका एकल महिला र जोखिममा परेका तथा पारिवारिक बहिष्करणमा परेका, हिंसा पीडित महिलाहरूलाई रोजगारीमा प्राथमिकता दिई संरक्षण, सशक्तीकरण र पुर्नस्थापना गर्ने व्यवस्था गरेको छ । विकासका हरेक क्षेत्रमा महिलाको समानुपातिक, सन्तुलित, समन्यायिक र अर्थपूर्ण सहभागिता हुन सकेमात्र प्रदेशको दिगो शान्ति र उन्नती सम्भव हुन्छ । सरकारी, गैरसरकारी र निजी क्षेत्रबाट हालसम्म भएका विभिन्न प्रयासहरूबाट महिलाहरूको सामाजिक-आर्थिक अवस्थामा केही सुधार देखिएता पनि सारभूत परिवर्तन अझै आउन सकेको छैन । यस पृष्ठभूमिमा महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक तथा समग्र मानव अधिकारहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्दै प्रदेशलाई लैङ्गिक दृष्टिले समतामूलक प्रदेशमा रूपान्तरण गर्नुपर्नेछ ।

२. प्रमुख समस्या

लैङ्गिक हिंसा, घरेलु तथा यौनजन्य हिंसा, हानिकारक सामाजिक अभ्यासहरूले निरन्तरता पाइरहनु, लैङ्गिक विभेद कायमै रहनु, लैङ्गिक खण्डिकृत तथ्याङ्कको अभाव हुनु, सामाजिक तथा पारिवारिक बहिष्करणमा परेका तथा हिंसा प्रभावित महिला लक्षित कार्यक्रमहरूमा समन्वय तथा सहकार्य हुन नसक्नु, महिलाहरू माथि हुने गरेको विभेद, छुइ प्रथा तथा बालविवाह जस्ता कुराहरूको अन्त्य हुन नसक्नु प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती र अवसर

लैङ्गिक समानता सम्बन्धी नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूमा समन्वय कायम गर्नु, महिला सशक्तीकरण र विकास सम्बद्ध सबै सरकारी गैरसरकारी निकायहरूलाई प्रभावकारी रूपमा परिचालन गर्नु, कर्णालीवासी महिलाको जीवनमा सारभूत समानता कायम गर्दै गलत परम्परा र अभ्यासहरूको निराकरण गर्नु, महिलामाथि हुने हिंसा र विभेदको अन्त्य गर्नु प्रमुख चुनौती हुन् ।

सकारात्मक कानुनी प्रावधानहरू विद्यमान रहनु, महिलाको राजनीतिक सहभागिता उत्साहजनक रहनु, सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा लैङ्गिक सशक्तीकरणका लागि तत्परता देखिनु, शिक्षा तथा चेतना स्तरमा अभिवृद्धि हुनु, सामाजिक मूल्य मान्यतामा क्रमसः सकारात्मक परिवर्तन देखा पर्नु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

लैङ्गिक समतायुक्त कर्णाली ।

४.२ लक्ष्य

महिलालाई समन्यायिक ढङ्गले विकासका अवसरहरू प्रदान गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

सबै प्रकारका लैङ्गिक विभेद, हिंसा र शोषणको अन्त्य गरी विकासमा महिलाको समान र सार्थक सहभागिता सुनिश्चित गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. लैङ्गिक समानतामैत्री नीति तथा बजेट विनियोजन पद्धति अवलम्बन गर्ने ।	क) लैङ्गिक तथा घरेलु हिंसासम्बन्धी विद्यमान कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनेछ । ख) लैङ्गिक तथा घरेलु हिंसाका कारण पर्न जाने सामाजिक, आर्थिक तथा स्वास्थ्य एवम् व्यक्तित्व विकास सम्बन्धी नकारात्मक असर र कानुनी प्रावधानवारे सामाजिक जागरण अभियान सञ्चालन गरिनेछ । ग) घरेलु तथा महिला हिंसाको विषयलाई सम्बोधन गर्न हेल्पलाईन, सुरक्षा गृह, कानुनी सहायता र पुनर्स्थापनाको व्यवस्था गरिनेछ । घ) लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट विनियोजन प्रणालीलाई प्रदेश तथा सबै स्थानीय तहसम्म संस्थागत गरिनेछ ।
२. आर्थिक र सामाजिक रूपमा पछाडि परेका महिलाको आर्थिक-सामाजिक-राजनैतिक सशक्तीकरण गर्ने ।	क) राउटे, बादी, दलित, सीमान्तकृत लगायत सबै विपन्न र अवसरबाट बञ्चित महिलाहरूको क्षमता विकास र सशक्तीकरणका लागि स्थानीय तहसँग समन्वय गरी लक्षित कार्यक्रम ल्याइनेछ । ख) महिलाहरूलाई उद्यमशीलता, उन्नत प्राङ्गरीक कृषि उत्पादन, सीप तथा व्यावसायिक क्षमता अभिवृद्धि र वित्तीय तथा डिजिटल साक्षरता सम्बन्धी प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
	ग) सुरक्षित महिनावारी र प्रजनन् अधिकार सुनिश्चित गर्नुका साथै छुई प्रथालाई निरुत्साहित गरिनेछ । घ) महिलाहरूको बहुआयामिक विकासका लागि महिला विकास कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

सबै किसिमका हानिकारक सामाजिक अभ्यासमा कमी आएको हुनेछ । महिलामाथि हुने हिंसामा अपेक्षाकृत रूपमा कमी आएको हुनेछ । प्रदेशको हरेक तह, तप्का र क्षेत्रमा महिलाको पहुँच तथा उपस्थिति जानसाङ्ख्यिक अनुपातमा कायम भएको हुनेछ ।

६.६ बालबालिका तथा किशोरकिशोरी

१. पृष्ठभूमि

संविधानमा बालबालिकाको विकास, संरक्षण, सहभागिता लगायतको हकको प्रत्याभूति गरिएको छ । बालबालिका तथा किशोरकिशोरी आवाजविहीन र समाजका अत्यन्त संवेदनशील समूह भएकोले तुलनात्मक रूपमा उनीहरूलाई विशेष संरक्षण सहित विकास र सहभागिताका अवसरहरू आवश्यक पर्दछ । विगतमा बालबालिकाको स्वास्थ्य, शिक्षा, पोषण लगायत विकासका सूचकहरूमा धेरै सुधार भएता पनि कर्णाली प्रदेशमा बालबालिकाका संरक्षण, विकास र सहभागिताका लागि थप प्रयासको आवश्यकता महसूस गरिएको छ ।

२. प्रमुख समस्या

भौगोलिक विकटताका कारण बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको शिक्षा, स्वास्थ्यमा पहुँच कम हुनु, बालश्रम, मानव ओसार पसार, बालविवाह, बाल यौनदुर्व्यवहार, बलात्कार, लागु पदार्थको दुर्व्यसन जस्ता विकृति विसंगतिहरू विद्यमान रहनु, अनाथ, अभिभावकविहीन, द्वन्द्व प्रभावित तथा सडक बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको विकासका लागि लक्षित कार्यक्रमको अभाव हुनु प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

सहज रूपमा बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको शिक्षा स्वास्थ्यमा पहुँच पुऱ्याउनु, बालश्रम, मानव ओसार पसार, बालविवाह, बाल यौन दुर्व्यवहार, बलात्कार, लागु औषध दुर्व्यसन लगायतका समस्याहरूको निराकरण गर्नु साथै बालअधिकारबाट बन्चित बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको उचित संरक्षण र व्यवस्थापन गर्नु चुनौती हुन् ।

संविधानमा नै बालबालिकाको हक र अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिनु, दिगो विकास लक्ष्यले बालबालिकाको संरक्षण र विकासका लागि जोड दिनु, स्थानीय तहदेखि नै बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको अर्थपूर्ण सहभागितालाई सुनिश्चित गर्न बालक्लव तथा बालअधिकार समितिहरूको गठन गरिनु र प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको शिक्षा स्वास्थ्यमा विशेष जोड दिइनु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

बालबालिका तथा किशोरकिशोरीमैत्री समाज निर्माण ।

४.२ लक्ष्य

बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूको उचित संरक्षण, विकास र अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूको समग्र विकासका लागि उपयुक्त पूर्वाधारहरू सहित अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्ने ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. बालबालिका तथा किशोर किशोरीको शिक्षा र स्वास्थ्य सेवामा पहुँच बढाउने ।	क) बालविकास कार्यक्रमलाई विस्तार गरी सबै बालबालिकाको पहुँच सुनिश्चित गरिनेछ । ख) बालबालिका तथा किशोर किशोरीहरूको उमेर र कक्षा अनुसार सबै विद्यालयहरूमा अतिरिक्त क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरिनेछ । ग) अनाथ, अभिभावकविहीन, द्वन्द्व प्रभावित तथा सडक बालबालिकाहरूको बालविकास केन्द्रमा पहुँच सुनिश्चित गर्न विशेष प्रवन्ध गरिनेछ । घ) बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूको आधारभूत स्वास्थ्य र पोषण सम्बन्धी सेवामा पहुँच सुनिश्चित गरिनेछ । ङ) किशोर किशोरीहरूलाई लक्षित गरी प्रजनन स्वास्थ्य सञ्चालन गरिनेछ ।
२. बालबालिकाका तथा किशोरकिशोरी, असहाय, अनाथ, अशक्त तथा बेवारिसे बालबालिका विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसाको अन्त्य गर्ने ।	क) बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धन सम्बन्धी नीति, कानून, योजना तथा कार्यक्रम र मापदण्डहरूको निर्माण तथा प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनेछ । ख) बालबालिका तथा किशोरकिशोरी विरुद्ध हुने हिंसा, यौन दुर्व्यवहार, बालश्रम, बलात्कार, लागुऔषध दुर्व्यसन, बेचबिखन तथा ओसारपसार, बालविवाह विरुद्धका विभिन्न अभियानहरू सञ्चालन गरिनेछ । ग) प्रदेशमा आपतकालीन बालउद्धार कोष स्थापना गरी सञ्चालन गरिनुका साथै स्थानीय तहमा सहजीकरण गरिनेछ । घ) बालबालिका खोजतलास नं.१०४ र बाल हेल्पलाइन नं.१०९८ को सेवालालाई सुदृढ र प्रभावकारी बनाइनेछ । ङ) असहाय, अनाथ, अशक्त, अपाङ्गता भएका, बेवारिसे, द्वन्द्व प्रभावित, सडक बालबालिका लगायत विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाको उद्धार, संरक्षण र पुनर्स्थापनाका लागि बालगृह तथा पुनर्स्थापना केन्द्रको स्थापना तथा सञ्चालनका लागि सहजीकरण गरिनेछ । च) बालविकासका विभिन्न आयामहरूमा बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको सहभागिता सुनिश्चित गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
३. सबै प्रकारको बालश्रमको अन्त्य गर्ने ।	क) प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट सबै प्रकारका बालश्रमको अन्त्य गर्न आवश्यक कानुनी, नीतिगत तथा कार्यक्रमगत व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । ख) प्रदेश तथा स्थानीय तहमा सबै प्रकारका बालश्रम विरुद्धका अभियानहरू सञ्चालन गरिनेछ ।
४. बालगृह, पुनर्स्थापना केन्द्रमा रहेका बालबालिकालाई संरक्षण गर्ने ।	क) विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकालाई वैकल्पिक हेरचाह र स्याहार प्रणाली स्थापना गरिनेछ । ख) बालबालिकालाई सामाजिक जीवनमा सहभागी हुने वातावरण सिर्जना गर्ने । ग) बाल क्लव, बाल समूह, किशोरी समूह जस्ता संस्थाको गठन तथा सञ्चालनलाई विस्तार गरी बालबालिकाको संरक्षण गरिनेछ ।
५. बालबालिकाको पहुँचयुक्त पूर्वाधार निर्माण गरी बालमैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने ।	क) बालमैत्री स्थानीय शासनको आवश्यक पूर्वाधार तथा बाल अधिकार सुनिश्चित गरिनेछ । ख) सार्वजनिक स्थल तथा विद्यालयका भौतिक संरचना र अन्य संरचनालाई बालमैत्री बनाइनेछ । ग) बाल अधिकारमैत्री पाठ्यक्रम समावेश गरी अभिमुखीकरण तथा क्षमता अभिवृद्धि तालिम प्रदान गरिनेछ । घ) कर्णाली प्रदेशलाई बालमैत्री प्रदेश निर्माणका लागि बालअधिकार संरक्षण प्रणाली स्थापना गरी सुदृढीकरण समेत गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धन सम्बन्धी नीति, कानुन, योजना तथा कार्यक्रम र मापदण्ड कार्यान्वयन भएको हुनेछ । बालबालिका तथा किशोरकिशोरी विरुद्ध हुने सबै प्रकारका शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य हिंसा, दुर्व्यवहार तथा लागु औषध दुर्व्यसनको न्यूनीकरण भएको हुनेछ । बालश्रम घटेको हुनेछ । बाल खोजतलास १०४ र बाल हेल्पलाईन १०९८ को प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन भएको हुनेछ । असहाय, अनाथ, अशक्त, अपाङ्गता भएका, बेवारिसे, द्वन्द्व प्रभावित, सडक बालबालिकालाई विशेष संरक्षण प्राप्त भएको हुनेछ ।

६.७ जेष्ठ नागरिक

१. पृष्ठभूमि

संविधानको धारा ४१ ले जेष्ठ नागरिकको विशेष संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा पाउने अधिकारलाई प्रत्याभूत गरेको छ । हाल कर्णालीमा कुल जनसङ्ख्याको करिब १० प्रतिशत जेष्ठ नागरिकहरू रहेका छन् । निःशुल्क स्वास्थ्य उपचार, यातायातमा सहूलियत तथा आरक्षणको सुविधा प्रदान गर्नुका साथै जेष्ठ नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता उपलब्ध गराउँदै आइएको छ । जेष्ठ नागरिकका लागि आधारभूत सेवा सुविधाहरू उपलब्ध गराउनुका साथै सुरक्षित, मर्यादित र सम्मानजनक बनाउन आवश्यक छ । जेष्ठ नागरिकको अमूल्य अनुभव, ज्ञान र सिपलाई अनुभव बैंकको रूपमा लिई प्रदेश विकासमा उनीहरूको योगदान सुनिश्चित गरिनेछ ।

२. प्रमुख समस्या

जेष्ठ नागरिकमैत्री पूर्वाधारको अभाव हुनु, उपलब्ध सेवा र सुविधाको पहुँचमा कठिनाइ हुनु, परिवार विखण्डनका कारणले निराश्रितहरूको सङ्ख्या बढ्दै जानु, रोजगारको सिलसिलामा परिवारका सक्रिय सदस्यहरू घर बाहिर रहँदा जेष्ठ नागरिकको उचित रेखदेख नहुनु, उपलब्ध सामाजिक सुरक्षाका प्रावधानहरू अपर्याप्त हुनु, उनीहरूको ज्ञान, सीप, अनुभवको प्रयोग हुन नसक्नु, अशक्त र असहाय जेष्ठ नागरिकको समुचित संरक्षण हुन नसक्नु प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

जेष्ठ नागरिकमैत्री पूर्वाधारहरूको विकास गर्ने, उनीहरूको ज्ञान, सीप र अनुभवको सामयिक प्रयोग तथा पुस्तान्तरण गर्ने, जेष्ठ नागरिकप्रति हुने उपेक्षा, विभेद, हिंसा र दुर्व्यवहार अन्त्य गर्ने जस्ता चुनौती रहेका छन् ।

जेष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा संविधानबाटै सुनिश्चित हुनु, जेष्ठ नागरिकको हक अधिकार रक्षाका लागि प्रदेश सरकार प्रतिबद्ध रहनु, जेष्ठ नागरिक आफ्ना हक अधिकारप्रति जागरूक हुँदै जानु अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौँच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौँच

सुरक्षित, सम्मानित, सक्रिय र सुखी जेष्ठ नागरिक ।

४.२ लक्ष्य

जेष्ठ नागरिकमैत्री समाज र संस्कृतिको विकास गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- जेष्ठ नागरिकमैत्री सेवा र सुविधाहरूको विस्तार गर्नु ।
- जेष्ठ नागरिकको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई सदुपयोग गर्नु ।

४.४ रणनीति र कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. जेष्ठ नागरिकको पहिचान र जीवनयापन सहज बनाउनका लागि आवश्यक पूर्वाधार विकास गर्ने ।	क) स्थानीय तहको समन्वयमा जेष्ठ नागरिकको तथ्याङ्क अद्यावधिक गरिनेछ । ख) परिवारमा आधारित हेरचाह प्रणालीलाई प्रवर्द्धन गर्नुका साथै हिंसा तथा दुर्व्यवहारमा परेका जेष्ठ नागरिकको संरक्षण सुनिश्चित गरिनेछ । ग) स्थानीय तहसँगको समन्वय र सहकार्यमा जेष्ठ नागरिक सेवा सुदृढीकरण गरिनेछ ।
२. जेष्ठ नागरिकको सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्दै उनीहरूको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई विविध क्षेत्रमा उपयोग गर्ने ।	क) सामाजिक सुरक्षा भत्ता तथा स्वास्थ्य सेवामा जेष्ठ नागरिकलाई दिदै आएका छुटलाई समयानुकूल बनाइनुका साथै पहुँचका लागि स्थानीय तह र सम्बद्ध निकायहरूसँग समन्वय गरिनेछ । ख) ज्येष्ठ नागरिकका ज्ञान, सीप र अनुभवलाई विकासको विविध क्षेत्रमा उपयोग गरिनेछ । ग) जेष्ठ नागरिकको मानसिक, शारीरिक तथा संवेगात्मक पक्षलाई सक्रिय बनाउन विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

समाजमा जेष्ठ नागरिकप्रति हुने हिंसा, विभेद र दुर्व्यबहारमा कमी आइ सामाजिक प्रतिष्ठामा बृद्धि भएको हुनेछ । जेष्ठ नागरिकको सेवा सुविधामा बृद्धि भई जीवनयापनमा सहजता आएको हुनेछ । जेष्ठ नागरिकमैत्री पूर्वाधारहरूको निर्माण भएको हुनेछ । जेष्ठ नागरिकको ज्ञान, सीप र अनुभवको उपयोग मार्फत आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक विकासमा टेवा पुगेको हुनेछ ।

६.८ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू

१. पृष्ठभूमि

कर्णाली प्रदेशमा शारीरिक, बौद्धिक, अटिज्म र बहुअपाङ्गता सहित १० प्रकारका अपाङ्गता भएका करिब ५० हजार जनसङ्ख्या रहेको अनुमान छ । संविधानले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई संविधानप्रदत्त मौलिक हकको रूपमा सामाजिक सुरक्षा, समानता, शिक्षा र राज्यका सबै निकायमा सहभागिताको सुनिश्चितता गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धी, दिगो विकास लक्ष्यहरू र नेपाल सरकारको पन्ध्रौं योजनाले पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि विभिन्न नीतिगत र कार्यक्रमगत व्यवस्था गरेको छ । संविधान, नीति र कानूनमा भएका व्यवस्थालाई थप प्रयासका साथ प्रदेशमा प्रचलनमा ल्याउनेतर्फ यो योजना लक्षित रहेको छ ।

२. प्रमुख समस्या

कठिन भौगोलिक अवस्था समेतका कारणले अपाङ्गतामैत्री पूर्वाधारहरूको अभाव हुनु, रोजगारी, सामाजिक सहभागिता र आय-आर्जनका अवसरमा समान पहुँच नहुनु, समावेशी प्रणालीहरूको अभावमा शिक्षा, स्वास्थ्य, सञ्चार सेवाहरूमा सीमित पहुँच हुनु, सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि सहायक सामग्री, पुनर्स्थापना सेवा उपलब्ध गराउन नसिकनु, वर्गीकरण बैज्ञानिक नहुँदा पहिचान र परिचयपत्र प्राप्त गर्ने प्रक्रिया झन्झटिलो हुनु, राजनैतिक सहभागिताको सुनिश्चितता नहुनु प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

विभिन्न प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पूर्वाधार निर्माण गर्ने, हिमाली तथा पहाडी दुर्गम क्षेत्रमा सहज सेवा सुविधाको व्यवस्थापन गर्ने, सबै भौतिक संरचनाहरू अपाङ्गतामैत्री बनाउने, अति अशक्त र बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पुनर्स्थापना गर्ने र सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी उपलब्ध गराउने चुनौती रहेका छन् ।

नेपाल अपाङ्गतासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको पक्ष राष्ट्र हुनु, संविधान, राष्ट्रिय योजना आयोग, दिगो विकासको लक्ष्यहरूमा विभिन्न सेवा सुविधा एवम् सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था हुनु, अपाङ्गताको विषयलाई सम्बोधन गर्नका लागि संघीय संरचना बमोजिम तीनै तहका सरकार र सरोकारवाला सङ्घ, संस्थाको सहकार्य, साझेदारी, अपनत्व र लगानीमा बृद्धि हुनु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

अपाङ्गता भएका नागरिकको सम्मानित जीवनयापन ।

४.२ लक्ष्य

अपाङ्गमैत्री संरचना र वातावरणको सिर्जना गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

भौतिक संरचना, ज्ञान, प्रविधि, सूचना र सेवा सुविधामा सहज पहुँचको सुनिश्चितता गर्दै विकास निर्माण कार्यमा अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको सहभागिता सुनिश्चितता गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. सबैखाले भौतिक संरचना अपाङ्गतामैत्री बनाउँदै उनीहरूको पहुँच र आवागमनलाई सहज बनाउने ।	क) सडक, भवन, कार्यस्थल, सञ्चारप्रणाली लगायतका सार्वजनिक भौतिक संरचनालाई सबैको पहुँच सहज हुने गरी डिजाइन र निर्माण गरिनेछ । ख) भइरहेका पूर्वाधारहरूलाई सम्भव भएसम्म अपाङ्गतामैत्री बनाउने गरी मर्मत र पुनर्स्थापन गरिनेछ ।
२. अपाङ्गता भएका व्यक्तिको स्वतन्त्र जीवनयापनका लागि अनुकूल र टेवामूलक वातावरण निर्माण गर्ने ।	क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शीघ्र पहिचान गर्ने र सहजरूपमा परिचयपत्र प्राप्त हुने व्यवस्था मिलाइनेछ । ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई आत्मनिर्भर बनाइनेछ । ग) शारीरिक र पेसागत पुनर्स्थापनका लागि प्रस्थेटिक उपकरण, विशिष्ट सेवा सुविधा, उपचार तथा हिल चियर, स्ट्याण्डिड फ्रेम लगायतका सहयोगी सामाग्रीहरूको व्यवस्था गर्दै लगिनेछ । घ) अपाङ्गतासम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गर्नुका साथै यस क्षेत्रमा उपलब्ध सबै स्रोतहरू सङ्कलन गरी राख्ने एक स्रोत केन्द्रको स्थापना गरिनेछ ।
३. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्रदेशको राजनैतिक, आर्थिक र सामाजिक जीवनमा एकीकरण र मूलप्रवाहीकरण गर्ने ।	क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सबै प्रकारका विभेद र हिंसाको अन्त्यका लागि सचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई शिक्षा, सीप र उद्यमशीलताले युक्त बनाउँदै उत्पादनशील रोजगारी र स्वरोजगारीमा सङ्कलन गराइनेछ । ग) अपाङ्गतासम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरूको तर्जुमा, कार्यान्वयन एवम् मूल्याङ्कन गर्दा उनीहरूका संस्थाका प्रतिनिधिहरूको सहभागिता अनिवार्य गरिनेछ । घ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक जीवनमा एकीकरण गर्न लक्षित कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

सार्वजनिक भौतिक संरचना अपाङ्गतामैत्री भएको हुनेछ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको लागि आवश्यक पर्ने सेवा सुविधा सहजरूपमा सबैले प्राप्त गरेका हुनेछन् । सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि विशिष्ट प्रकारको सेवा सुविधा सहितको पुनर्स्थापना सेवा उपलब्ध भएको हुनेछ ।

६.९ खेलकुद

१. पृष्ठभूमि

नागरिकहरूको बहुआयामिक विकास र प्रदेशको सङ्घ तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत पहिचान बनाउन खेलकुदको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । विगतमा प्रदेश खेलकुदको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण प्रयासहरू हुन सकेका छैनन् । समय सापेक्ष विकासको लागि सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी सङ्घ संस्थाहरूको समन्वय र सहकार्यमा खेलकुदमा व्यवसायिकताको विकास गरी पर्यटन, दिगो विकास, शिक्षा, स्वास्थ्य, लैङ्गिक समानता, आर्थिक बृद्धि लगायतका विषयहरूमा समेत उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ । प्रदेशका सबै विद्यालय तथा स्थानीय तह, खेलकुद सम्बन्धी सङ्घ संस्थाहरूले खेलकुदको विकास र पूर्वाधारमा लगानी गरी सबैका लागि खेलकुद भन्ने अभियानलाई साकार पार्न आवश्यक छ ।

२. प्रमुख समस्या

प्रदेशमा खेलकुदका पूर्वाधार र सामग्रीहरूको अभाव हुनु, भएका पूर्वाधार र सामग्रीहरू पनि गुणस्तरहीन र जीर्ण अवस्थामा हुनु, प्रशिक्षकहरूको अभाव हुनु र भएका प्रशिक्षकहरूलाई पनि उपयुक्त सेवा सुविधा र प्रशिक्षणको कमी हुनु, खेलकुदलाई जीवनयापनको माध्यमको रूपमा विकास गर्न नसक्नु, प्रदेश खेलकुद परिषद् गठन भइ नसक्नु, पर्यटकीय साहसिक तथा मनोरञ्जनात्मक खेलकुद कार्यक्रम सञ्चालनका लागि संस्थागत क्षमता विकास भइनसक्नु, खेलकुद क्षेत्रलाई विविधतापूर्ण र समावेशी बनाउन नसकिनु प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

विद्यालय, स्थानीय तह, निर्वाचन क्षेत्र, जिल्ला र प्रदेश स्तरमा उपयुक्त खेल मैदान, रंगशाला जस्ता खेलकुद पूर्वाधारहरूको निर्माण गर्ने, क्षमतावान प्रशिक्षक र खेलाडी उत्पादन गर्ने, नियमित रूपमा खेलकुद प्रतियोगिताहरू सञ्चालन गर्ने, गैरसरकारी, निजी सङ्घ संगठन र खेलकुदसँग सरोकारवाला सङ्घसंस्थालाई खेलकुद क्षेत्रको लगानीमा आकर्षित गर्ने, व्यवसायिकता विकास गरी खेलकुदलाई जीवनयापनको आधार बनाउने, मापदण्ड बनाई खेलकुदका संस्थाहरूलाई व्यवस्थापन तथा नियमन गर्ने चुनौतीहरू रहेका छन् ।

खेलकुदप्रति सबैको रुचि बढ्नु, विद्यालय, स्थानीय तह, जिल्ला तथा प्रदेश स्तरमा खेलकुदका कार्यक्रम सञ्चालन हुनु, तीनै तहका सरकारले खेलकुदको लागि रकम विनियोजन गर्नु, खेलकुदलाई रोजगार र व्यवसायमूलक बनाई जीवनयापनको अभिन्न अङ्ग बनाउनु पर्दछ भन्ने विषयमा सरोकारवाला सचेत हुनु, साहसिक, पर्यटकीय र मनोरञ्जनात्मक खेलहरूको प्रयास सम्भावना हुनु आदि अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

समग्र खेलकुद क्षेत्रको विकासमार्फत स्वस्थ, प्रतिस्पर्धी र अनुशासित नागरिक निर्माण ।

४.२ लक्ष्य

स्वस्थ जीवन र सकारात्मक सामाजिक परिवर्तनका लागि खेलकुद क्षेत्रका सम्भावनाहरूको उच्चतम उपयोग गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- खेलकुदलाई सबै नागरिकको सरोकार र पहुँचको विषय बनाउनु ।

- स्तरीय पूर्वाधार र व्यावसायिक खेलाडीहरू तयार गरी खेलकुद क्षेत्रलाई उद्योगका रूपमा विकास गर्नु।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. खेलकुद, व्यायाम र स्वास्थ्यसम्बन्धी व्यापक सचेतना कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।	<p>क) विद्यालय तहदेखि नै बालबालिकालाई सन्तुलित खेलकुद तथा स्वस्थ र सिर्जनशील जीवनको सम्बन्ध बारे शिक्षा प्रदान गरिनेछ ।</p> <p>ख) अभिभावक र वयस्कहरूमा योग, शारीरिक व्यायाम र खेलकुदसम्बन्धी साक्षरता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।</p> <p>ग) जनसङ्ख्याको विशेषताहरू र आवश्यकता अनुरूप खेलकुदलाई विविधतापूर्ण र समावेशी बनाइनेछ ।</p> <p>घ) बालबालिका, युवा र वयस्कहरूलाई विभिन्न क्लब वा सामुदायिक संस्थाहरू मार्फत व्यायाम र खेलकुदसँग आवद्ध गरिनेछ ।</p>
२. सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको समन्वय र सहकार्यमा पूर्वाधारको निर्माण गर्ने ।	<p>क) प्रत्येक विद्यालयहरूमा खेल मैदानहरू र पर्याप्त खेल सामग्रीहरूको व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>ख) प्रदेशमा सुविधा सम्पन्न खेल मैदान र अत्याधुनिक प्रविधियुक्त रङ्गशाला निर्माण गरिनेछ ।</p> <p>ग) प्रदेशलाई भविष्यमा हाई अल्टिच्युट खेलको हवको रूपमा विकास गर्न सुविधा सम्पन्न रंगशालाहरू र प्रशिक्षण केन्द्र स्थापना गरिनेछ ।</p> <p>घ) सामुदायिक र गैरसरकारी क्षेत्रको सहकार्यमा समुदाय तहका खेलकुदका पूर्वाधार निर्माण र व्यवस्थापन गरिनेछ ।</p>
३. खेलकुदलाई उद्योगको रूपमा विकास गर्न गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रसँग साझेदारी र सहकार्य गर्ने ।	<p>क) खेलकुदलाई व्यवसायिकरण र बजारिकरण गर्दै निजी क्लबहरू, रङ्गशालाहरू, स्वीमिङ पूल, जिमखानाहरूजस्ता प्रतिष्ठानहरूको स्थापनाका लागि निजी क्षेत्र र सहकारी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।</p> <p>ख) सामुदायिक र गैरसरकारी संस्थाहरूबाट समुदायिक स्तरमा ससाना खेलकुदका पूर्वाधार निर्माण र व्यवस्थापन गरिनेछ ।</p> <p>ग) व्यावसायिक रूपमा विभिन्न प्रतियोगिताहरू आयोजना, सञ्चालन र व्यवस्थापनमा निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।</p> <p>घ) खेलकुदलाई रोजगारी र जीवनयापनको माध्यमको रूपमा विकास गरिनेछ ।</p>
४. खेलाडीहरू र खेलकुदसँग सम्बन्धित सङ्घ संस्थाहरूको क्षमता विकास र सुशासन कायम गर्ने ।	<p>क) सबैका लागि खेलकुद भन्ने नारालाई सफल बनाउन प्रदेश खेलकुद परिषद्को गठन गरिनेछ ।</p> <p>ख) खेलकुदसँग सम्बन्धित संस्थाहरूलाई सबल, व्यावसायिक तथा प्रभावकारी बनाइनेछ ।</p> <p>ग) विद्यालय तथा स्थानीय तहदेखि नै प्रतिभाको पहिचान र खोजी गर्दै सम्भावना भएका खेलाडीहरूको क्षमता अभिवृद्धिमा लगानी गरिनेछ ।</p> <p>घ) खेलकुदको क्षेत्रमा उत्कृष्टता प्रदर्शन गर्ने खेलाडी तथा प्रशिक्षकहरूलाई विशेष पुरस्कारको व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>ङ) खेलकुद क्षेत्रमा सुशासन सुनिश्चित गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेश राजधानीमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारको सुविधा सम्पन्न रङ्गशाला र विभिन्न स्थानहरूमा साना ठूला पूर्वाधारहरू निर्माण भएको हुनेछ । खेलाडीहरूका लागि आवश्यक प्रशिक्षणको व्यवस्था भएको हुनेछ । यथेष्ट खेलकुद कार्यक्रमहरूको आयोजना भएको हुनेछ । प्रदेश खेलकुद परिषद् गठन भएको हुनेछ ।

६.१० भाषा, कला, साहित्य र संस्कृति

१. पृष्ठभूमि

साँस्कृतिक विरासत हरेक समाज र राष्ट्र पहिचानको प्रमुख मानक हो । नेपाली भाषाको उद्गमस्थल कर्णाली प्रदेशलाई यहाँको मौलिक संस्कृति, ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाहरूले विशिष्ट पहिचान दिएको छ । असल साँस्कृतिक अभ्यास, साँस्कृतिक सहिष्णुता र सह-अस्तित्वमार्फत सामाजिक सद्भाव सुदृढ गरी भाषा, कला, साहित्य र संस्कृतिको संरक्षण र विकास गर्न आवश्यक छ ।

२. प्रमुख समस्या

विद्यमान ऐतिहासिक साँस्कृतिक सम्पदाहरूको अभिलेखीकरण हुन नसक्नु, साँस्कृतिक सम्पदाको व्यवस्थापन सम्बन्धी नीति तथा कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न श्रोत-साधन अपर्याप्त हुनु, सम्पदाको संरक्षणका लागि स्थानीयस्तरमा जागरुकताको कमी हुनु, भाषा, कला, साहित्य र संस्कृतिको संरक्षण र प्रवर्द्धन प्राथमिकतामा नपर्नु र पर्याप्त अध्ययन, अनुसन्धान तथा अन्वेषण हुन नसक्नु प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

विश्वव्यापीकरणको नकारात्मक प्रभावबाट मौलिक संस्कृतिलाई बचाउने, भाषा, कला, साहित्य र संस्कृतिको जगेर्ना गर्दै सामाजिक एकता कायम गर्ने र कर्णालीको संस्कृतिलाई संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्न यथेष्ट स्रोत-साधनको प्रबन्ध मिलाउने चुनौती रहेका छन् ।

भाषा र संस्कृतिको हकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरिनु, नेपाली भाषा, खस तथा वोन सभ्यता र अधिकांश नेपाली जातथरको उद्गमस्थल हुनु, साँस्कृतिक एवम् धार्मिक विविधता र आपसी सद्भाव रहनु र धार्मिक पर्यटकलाई समेत आकर्षण गर्न सकिनु अवसर हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

साँस्कृतिक सद्भाव सहित विविधतामा एकता ।

४.२ लक्ष्य

सबै मौलिक सामाजिक-संस्कृतिको संरक्षण, विकास र सम्बर्द्धन गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

साँस्कृतिक सम्पदा, भाषा, साहित्य, कला र संस्कृतिको उचित संरक्षण गर्दै सामाजिक-साँस्कृतिक एकता अभिवृद्धि गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. सामाजिक, साँस्कृतिक र धार्मिक धरोहरहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने ।	<p>क) सबै धार्मिक, साँस्कृतिक धरोहरहरूको संरक्षणका लागि गुरुयोजना तयार गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।</p> <p>ख) सबै समुदायका साँस्कृतिक मूल्य-मान्यताहरूको सम्मान गर्दै लोपोन्मुख संस्कृतिहरूको अभिलेखीकरण गरी संरक्षण गरिनेछ ।</p> <p>ग) सबै प्रकारका साँस्कृतिक, संस्थागत विकास र प्रवर्द्धनमा सामुदायिक संलग्नतालाई जोड दिइनेछ ।</p> <p>घ) धार्मिक, साँस्कृतिक, पारम्परिक, चाडपर्व, जात्रा, मेलाहरूलाई थप व्यवस्थित गरी सभ्यताको प्रवर्द्धन गर्दै लगिनेछ ।</p> <p>ङ) प्रदेश राजधानीमा बहुसाँस्कृतिक सङ्ग्रहालयको स्तरोन्नति गरिनेछ ।</p> <p>च) सामाजिक, साँस्कृतिक र धार्मिक धरोहरहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धन गरिनेछ ।</p>
२. खस भाषा, कला, साहित्य र सङ्गीत आदि क्षेत्रसँग सम्बद्ध संस्थाहरूको सबलीकरण गर्ने ।	<p>क) भाषा, साहित्य, कला र संस्कृतिको उत्थानका लागि संस्थागत संरचना निर्माण गरिनेछ ।</p> <p>ख) कर्णालीको मौलिक सभ्यताको प्रवर्द्धन र संरक्षण गरिनेछ ।</p> <p>ग) परम्परागत देउडा लोकसङ्गीत, नृत्य, नाट्य लगायतका श्रव्य तथा प्रदर्शनजन्य लोक कलाहरूको अनुसन्धान र संरक्षणको उचित व्यवस्था मिलाइने छ ।</p>
३. पुरातात्विक सम्पदाहरूको पहिचान, उत्खनन् र संरक्षण गर्ने ।	<p>क) महत्त्वपूर्ण पुरातात्विक सम्पदाहरूको निरन्तरता र विकासमा योगदान पुग्ने गरी अनुसन्धान गरिनेछ ।</p> <p>ख) स्थानीय सम्पदाहरूको अभिलेखीकरण, संरक्षण र उपयोग गर्न सङ्घ तथा स्थानीय तहसँग समन्वय गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेश भित्रका सबै समुदायहरूको संस्कृतिको अभिलेखीकरण एवम् लोपोन्मुख साँस्कृतिक सम्पदाहरूको जगेर्ना भएको हुनेछ । पुरातात्विक, धार्मिक र साँस्कृतिक सम्पदा संरक्षणमा स्थानीय तह तथा समुदायको सहभागिता बृद्धि भएको हुनेछ । पुरातात्विक एवम् ऐतिहासिक महत्त्वका सम्पदाहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धन भएको हुनेछ । प्रदेश राजधानीमा बहुसाँस्कृतिक संग्रहालय स्थापना र स्तरोन्नती भएको हुनेछ ।

६.११ सामाजिक समावेशीकरण

१. पृष्ठभूमि

कर्णाली प्रदेशमा लोपोन्मुख, सीमान्तकृत तथा सुविधा बञ्चित राउटे, राजी, माझी, थारु, भोटे, लामा, डोल्पो, थपाल्या व्यासी लगायतका आदिवासी जनजातीहरू रहेका छन् । यस्तै महिला, दलित, मुस्लिम समुदाय, पिछडिएका वर्ग, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, आर्थिक रूपले विपन्न खस समेत जनसङ्ख्याको महत्त्वपूर्ण हिस्सा

आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक र प्रशासनिक रूपमा वञ्चितीकरणमा परेका छन् । विभिन्न संवैधानिक, कानुनी, नीतिगत व्यवस्थाहरू अन्तर्गत विकासको प्रक्रियामा यी समुदायहरूको समावेशीकरणका लागि लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् । तथापि कार्यक्रमहरूको अपर्याप्तता, विकासको मन्द गति र विभिन्न जाति, वर्ग एवम् क्षेत्रबीच देखिएको असमानताको कारण अपेक्षित सुधार हुन सकेको छैन । यस सन्दर्भमा, योजना अवधिमा कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन र प्रतिफलमा प्रत्यक्ष सहभागिता र थप लक्षित कार्यक्रम मार्फत उल्लेखित समुदायहरूको अर्थपूर्ण समावेशीकरणलाई सुनिश्चित गरिनेछ ।

२. प्रमुख समस्या

छरिएर रहेका बस्तीहरूमा सेवा सुविधाहरूको प्रवाहमा कठिनाइ हुनु, लक्षित समुदाय र वर्गका बीच सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको पूर्ण उपयोगमा अवरोध रहनु, लक्षित विकासका कार्यक्रम प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नु, अन्धविश्वास, छुवाछुत, गरिबी, अशिक्षा कायमै रहनु, स्रोत, साधन तथा सेवा सुविधामा न्यायोचित पहुँच नहुनु, समाजमा धनी र गरिब बीचको असमानता कायम रहनु सार्थक समावेशीकरणका प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

विभिन्न वर्ग तथा समुदायबीच रहेको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक अन्तर कम गर्ने, उपलब्ध स्रोत साधन तथा सेवा सुविधामा सबै क्षेत्र, वर्ग, लिङ्ग र समुदायको समन्यायिक पहुँच स्थापित गर्ने, योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा लक्षित समुदायको समावेशी सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, विपन्न समुदायमा व्याप्त गरिबी घटाउने, लक्षित समुदायलाई प्रदेशको राजनीतिक-आर्थिक-सामाजिक-साँस्कृतिक जीवनको मूलप्रवाहमा ल्याउने चुनौतीहरू रहेका छन् ।

समावेशीकरण सबैका लागि संवैधानिक दायित्वको रूपमा स्थापित हुनु, प्रदेशका नागरिकको समानता तथा समावेशिताको हक संरक्षण र सम्बर्द्धनमा प्रदेश सरकार प्रतिबद्ध रहनु, भाषा, धर्म, संस्कृतिको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि सचेतना तथा स्थानीय तह र सङ्घ संस्थाहरू मार्फत विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुनु, नागरिकहरूमा सचेतना बृद्धि हुँदै जानु, राज्यको तीनै तहमा जातीय, लैङ्गिक निश्चित प्रतिनिधित्वको व्यवस्था हुनु अवसरहरू हुन् ।

४. सौँच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौँच

समावेशी विकासद्वारा सामाजिक न्यायको सुनिश्चितता ।

४.२ लक्ष्य

विपन्न र पछाडि परेका व्यक्ति र समुदायलाई प्रदेशको राजनैतिक-आर्थिक-सामाजिक-साँस्कृतिक विकासको मूलप्रवाहमा ल्याउने ।

४.३ उद्देश्य

सबै वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग र समुदायको न्यायोचित पहुँच तथा सार्थक सहभागितामा समावेशी विकास गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. प्रदेशका सबै स्रोत साधन तथा सेवा सुविधामा सबै नागरिकको पहुँच बृद्धि गर्ने ।	क) समावेशी लक्षित विद्यमान कार्यक्रमहरूको पर्याप्तता, प्रभावकारीता तथा कमी कमजोरीहरूको मूल्याङ्कन गरी सबैको पहुँच विस्तार गरिनेछ । ख) सबै विषयगत क्षेत्रहरूलाई समेट्ने एक व्यवस्थित समावेशीकरण रणनीति तयार गरी प्रवाहित सेवा सुविधाहरू र स्रोत साधनहरूमा महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, सीमान्तकृत, लोपोन्मुख, दुर्गम हिमाली क्षेत्रका बासिन्दा, अल्पसंख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, पिछडिएका वर्गका नागरिकहरूको पहुँच बृद्धि गरिनेछ । ग) आर्थिक सशक्तिकरणका लागि समुदाय लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।
२. सकारात्मक कार्यका माध्यमबाट सबै क्षेत्रमा लक्षित वर्गको सार्थक सहभागितालाई सुनिश्चित गर्ने ।	क) विभिन्न कारणहरूबाट पछाडी परेका व्यक्ति तथा समुदायलाई सकारात्मक विभेद र आरक्षणको माध्यमबाट राजनैतिक, सामाजिक र प्रशासनिक क्षेत्रमा सहभागिताको सुनिश्चितता गरिनेछ । ख) सामान्य र लक्षित कार्यक्रमका प्रतिफलमा बञ्चितकरणमा परेका समुदायको पहुँच बढाउनुका साथै आवश्यकता अनुसार थप लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।
३. सबै समुदायको परम्परागत सीप, भाषा र संस्कृतिको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा विकासमा जोड दिने ।	क) सीमान्तकृत समुदाय लगायतका सबै समुदायहरूको परम्परागत सीप र भाषाका सम्बन्धमा अनुसन्धान गरी अभिलेखीकरण गरिनेछ । ख) परम्परागत सीप, भाषा र संस्कृतिको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा विकासका लागि सम्बन्धित समुदायकै अग्रसरतामा विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सहयोग गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

विभिन्न लक्षित वर्ग र समुदाय बीचको असमानता न्यूनीकरण भएको हुनेछ । पिछडिएका क्षेत्र र वर्गको समानुपातिक तवरले उपलब्ध स्रोत साधनमा पहुँच बृद्धि भएको हुनेछ । निर्णय, योजना तर्जुमा प्रक्रियामा हरेक क्षेत्र, लिङ्ग, समुदाय र वर्गको सार्थक सहभागिता भएको हुनेछ । परम्परागत सीप, भाषा र संस्कृतिको संरक्षण भएको हुनेछ ।

६.१२ दलित मूलप्रवाहीकरण

१. पृष्ठभूमि

प्रदेशमा कुल जनसङ्ख्याको झण्डै २९ प्रतिशत दलित रहेका छन् । जातीय विभेद र संरचनात्मक समस्याले दलित समुदाय शताब्दियौं देखि शोषण, उत्पीडन र पछ्यौटेपनको पर्यायवाचीको रूपमा रहनु परेको छ । विभिन्न चरणका राजनीतिक परिवर्तनको फलस्वरूप दलित समुदायलाई संवैधानिक, नीतिगत र कानुनी संरक्षण प्राप्त भएता पनि व्यवहारमा उतार्न बाँकी नै छ । राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक सशक्तिकरणका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र राजनीतिक प्रतिनिधित्वसम्बन्धी नीतिगत र कानूनी प्रावधानहरूमा केही हदसम्म सुधार भएको छ । यस कारणले दलित समुदायलाई विशेष सम्बोधन हुने गरी यो विषयलाई महत्त्व दिई योजनामा समावेश गरिएको छ ।

२. प्रमुख समस्या

जातीय विभेद, राजनैतिक, आर्थिक-सामाजिक अधिकार माथि पहुँच नहुनु, दलित समुदायबीच विभाजन र छुवाछुत प्रचलित रहनु, दलित समुदाय तथा समस्त समाजमा अन्धविश्वास रहिरहनु, मौजुदा संवैधानिक, कानुनी र नीतिगत प्रावधानहरूको कार्यान्वयन कमजोर हुनु, दलित लक्षित कार्यक्रमहरूका लक्ष्य उद्देश्य अनुरूप पर्याप्त स्रोत, साधन परिचालन हुन नसक्नु र विनियोजित कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन प्रभावकारी नहुनु जस्ता प्रमुख समस्याहरू रहेका छन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

मौजुदा कानुनी व्यवस्थालाई व्यवहारमा उतार्ने, विभेद र अन्धविश्वास हटाउने, सेवा प्रवाह तथा विकास कार्यहरूमा दलितमैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने, कानुन र नीतिको कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूलाई जिम्मेवार बनाउने, दलित लक्षित कार्यक्रमहरूमा लगानी बढाउने जस्ता चुनौतीहरू विद्यमान रहेका छन् ।

दलितलाई संवैधानिक र कानुनी संरक्षण प्राप्त हुनु, क्षेत्रगत नीति र कार्यक्रमहरूमा दलित लक्षित कार्यक्रमहरूको व्यवस्था हुनु, दलित समुदायमा आफ्नो हक अधिकारप्रति जागरुकता बढ्नु, संघीय प्रणालीमा राजनैतिक र आर्थिक अवसरहरूमा पहुँच बृद्धि हुँदै जानु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

विभेदरहित समाज निर्माण ।

४.२ लक्ष्य

सबै प्रकारका असमानता, विभेद र उत्पीडनको अन्त्य गर्दै दलित समुदायको संविधानप्रदत्त हक अधिकार सुनिश्चित गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

प्रदेशको राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक जीवनमा दलित समुदायको समान पहुँच स्थापित गरी विभेदरहित समाज निर्माण गर्नु ।

४.४ रणनीति र कार्यनीति

रणनीतिहरू	कार्यनीतिहरू
१. दलित मूलप्रवाहीकरणका बाधा अवरोधहरूको पहिचान गरी सम्बोधन गर्ने ।	क) दलित समुदायको वास्तविक तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुका साथै कार्यान्वयन भइरहेका दलित लक्षित नीति तथा कार्यक्रमको विविध पक्षहरूको अध्ययन अनुसन्धान गरी विद्यमान समस्याहरूको समाधान गरिनेछ । ख) दलित अधिकार, मानव अधिकार, र संवैधानिक कानुनी सचेतनासम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुका साथै सेवा प्रवाह गर्ने निकायहरूलाई दलितमैत्री बनाइनेछ । ग) दलितसमुदाय लक्षित नीति, कानुन, कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै सम्बद्ध संस्थाहरूको कार्यसम्पादन अवस्थाको सघन अनुगमन गरिनेछ ।
२. मर्यादित जीवनयापनको	क) सीप तथा उद्यमशीलता विकास, वित्तीय सहयोग र लघुवित्त

रणनीतिहरू	कार्यनीतिहरू
लागि सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक सशक्तिकरणमा जोड दिने ।	कार्यक्रमहरू सहित रोजगारी र जीविकोपार्जन सम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । ख) ठोस दलित लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी लगानीको सुनिश्चित गरिनेछ । ग) दलित लक्षित सामाजिक सुरक्षाका प्रावधानहरूलाई सुदृढ र सार्थक बनाइनेछ ।
३. दलित महिला तथा बालबालिकाको लागि विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।	क) दलित महिलाहरूको सशक्तिकरण, जनजीविका एवम् नेतृत्व विकासका लागि दलित महिला विकास कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । ख) दलित महिलाहरूले विभिन्न क्षेत्रमा भोग्नु परेको विभेद, बञ्चितकरण तथा जातीय र लैंगिक हिंसालाई अन्त गर्न सुरक्षित आश्रय गृह, कानुनी सहयोग र पुनरस्थापन लगायतका प्रावधानहरू विकास गरिनेछ । ग) दलित बालबालिकाको शिक्षाको लागि विशेष व्यवस्था गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

दलित समुदायको संविधानप्रदत्त हक अधिकारहरू प्रयोगमा आएका हुनेछन् । राजनीतिक प्रतिनिधित्व, सामाजिक विकास र आर्थिक स्रोत साधनमा पहुँच बृद्धि भएको हुनेछ । छुवाछुत रहित समाजको निर्माण भएको हुनेछ । विकासमा मूल प्रवाहीकरणद्वारा दलित समुदायको मर्यादित जीवन स्थापित भएको हुनेछ ।

६.१३ मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण

१. पृष्ठभूमि

मानव बेचबिखन एउटा जघन्य अपराध हो । ओसारपसारमा संलग्न अपराधीहरूले प्रायः समाजका सबैभन्दा निर्दोष, कमजोर र उत्पीडित समुदायलाई लक्षित गर्छन् । ललाइफकाई, झुठ, लालच वा धम्कीबाट विशेष गरी महिला तथा बालबालिकालाई ओसारपसार र बेचबिखन गरेका घटनाहरू देखा परिरहेका छन् भने अर्कोतर्फ पीडितहरूले देश बाहिर र भित्र नारकीय जीवन विताउन बाध्य भएका छन् । यो स्थितिको निरन्तरता कुनै पनि सभ्य समाजका लागि नसुहाउने कुरा हो । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार बहुआयामिक, बहुक्षेत्रगत समस्या भएको हुँदा निगरानी, रोकथाम, पीडितको पहिचान तथा संरक्षण, पुनर्स्थापन र कानुनी उपचारका लागि थुप्रै निकायहरू र बृहत्तर समाजको प्रतिबद्धता, संलग्नता र प्रयास जरुरी छ । यस्तै साझा र समन्वित प्रयासबाट प्रदेशभित्रै सुरक्षित जीवनयापनका अवसरहरू बृद्धि गरी समस्यामुक्त कर्णाली बनाउनु छ ।

२. प्रमुख समस्या

शिक्षा र चेतनाको कमी हुनु, रोजगारी तथा सुरक्षित जीवनयापनका पर्याप्त विकल्पहरू नहुनु, छरिएका दुर्गम बस्तीहरूमा सूचना प्रवाह र सम्प्रेषण गर्न कठिन हुनु, आवतजावत हुने प्रमुख नाकाहरूमा निगरानी प्रणाली स्थापना गर्न नसकिनु, नजिकका आफन्त र चिनजानका व्यक्ति नै यस प्रकारको अपराध कर्ममा सरिक रहनु प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

मानव बेचबिखनका सम्बन्धमा एकिकृत तथ्याङ्क तथा सूचना प्रणालीको विकास गर्ने, रोजगारी स्वरोजगारी र जीवनयापनका बैकल्पिक अवसरहरूको सिर्जना गर्ने, मानव बेचबिखन विरुद्ध व्यापक सचेतना फैलाउने, प्रभावकारी सामुदायिक निगरानी प्रणालीहरूको विकास गर्ने, शून्य सहनशीलताको विद्यमान नीति र कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै अपराधीहरूले उन्मुक्ति पाउन नसक्ने व्यवस्था मिलाउने र पीडितहरूको संरक्षण, शारीरिक एवम् कानुनी उपचार र पुनस्थापनका व्यवस्था गर्ने चुनौतीहरू रहेका छन् ।

शोषण विरुद्धको हक संविधानमा उल्लेख गरिनु, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार समस्याको निराकरणका लागि तीन तहको सरकारहरू प्रयत्नशील रहनु, मानव बेचबिखन नियन्त्रणका लागि अन्य विभिन्न क्षेत्रबाट प्रयासहरू जारी रहनु र जनमानसमा समस्याप्रति जागरूकता बढ्दै जानु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारमुक्त प्रदेश ।

४.२ लक्ष्य

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको अन्त्य गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- जीवनयापनका बैकल्पिक अवसर सिर्जना र जोखिममा रहेका समुदाय एवम् क्षेत्रको पहिचान गरी मानव बेचबिखन रोकथाम गर्नु ।
- पीडितको उद्धार, संरक्षण, न्यायमा पहुँच र पुनर्स्थापनाको सेवालार्ई प्रभावकारी बनाउनु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. सघन निगरानी प्रणालीको विकास गरी मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारलाई नियन्त्रण गर्ने ।	क) सबै सरोकारवालाहरूसँग समन्वय र सहकार्य गरी मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणको लागि प्रभावकारी निगरानी एवम् एकीकृत सूचना तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गरिनेछ । ख) बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणको लागि भएका कानूनी, नीतिगत र संस्थागत व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन र नयाँ व्यवस्थाहरू समेत थप गरी अपराधीहरूले उन्मुक्ति नपाउने अवस्था सिर्जना गरिनेछ
२. प्रदेशभित्रै सुरक्षित जीवनयापनका बैकल्पिक अवसरहरू सिर्जना गर्ने ।	क) जोखिममा रहेका क्षेत्र, समूह र समुदायको पहिचान गरी रोजगारी, स्वरोजगारी र आयआर्जनका अवसरहरूको विस्तार गरिनेछ । ख) विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिका र किशोरकिशोरीका लागि साक्षरता, सीप विकास र सामुदायिक विकासका गतिविधिमा सहभागी गराइनेछ
३. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारबाट	क) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारबाट पीडितको लागि प्रदान गरिने भौतिक, स्वास्थ्य सम्बन्धी, मनोसामाजिक, कानुनी र पुनस्थापना सेवा सुविधाहरूका लागि कार्यविधि तयार गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
प्रभावित पीडितको उद्धार, संरक्षण र पुनर्स्थापना गर्ने ।	ख) समाजमा रहेका पीडित एवम् प्रभावित व्यक्तिलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन गर्ने तथा पीडितलाई समाजको मूलधारमा फर्काउने व्यवस्था गरिनेछ । ग) पीडितहरूलाई उचित क्षतिपूर्ति सुनिश्चित गर्नुका साथै पुनर्मिलन तथा पुर्नस्थापना केन्द्र स्थापना गरी अल्पकालीन वा दीर्घकालीन संरक्षणको व्यवस्था गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको अन्त भएको हुनेछ । पीडितले क्षतिपूर्ति सहज रूपमा प्राप्त गरेका हुनेछन् । पीडित तथा प्रभावितका लागि सुविधा सम्पन्न पुनर्स्थापना केन्द्र सञ्चालन भएको हुनेछ ।

६.१४ सामाजिक सुरक्षा

१. पृष्ठभूमि

प्रदेशको विशिष्ट भौगोलिक बनोट, जीवन चक्रका विभिन्न चरणमा भोग्नु परेका जोखिम, असुरक्षा, गरिबी र असमानताको सन्दर्भमा सामाजिक सुरक्षाको उचित व्यवस्थापन आवश्यक छ । खासगरी बहुआयामिक गरिबी र जोखिमहरू कम गर्न, रोजगारी मार्फत जनजीविकालाई सुनिश्चित गर्न, सेवा सुविधाहरूमा पहुँच बढाउन, मानव अधिकार र संविधानप्रदत्त मौलिक अधिकारहरूलाई व्यवहारमा उतार्न, समन्यायिक आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न, दिगो विकासका लक्ष्यहरू पूरा गरी सामाजिक-आर्थिक सन्तुलित विकास गर्न सामाजिक सुरक्षा प्रणालीको योजनावद्ध कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न जरुरी छ ।

२. समस्याहरू

झण्डै आधाभन्दा बढी जनसङ्ख्या बहुआयामिक गरिबीको चपेटामा रहनु, स्थानीय तहमा उत्पादनशील रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना हुन नसक्नु, विद्यमान सामाजिक सुरक्षाका प्रावधानहरू एकीकृत रूपमा नभई छरिएर सञ्चालनमा आउनु, भएका प्रावधानहरू पनि अपर्याप्त र प्रभावकारी नहुनु, भौगोलिक अवस्थाले कतिपय स्थानमा वर्षैभरि आय आर्जनका काम गर्न नसकिनु, नागरिकहरूमा सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी सचेतनाको कमी हुनु आदि प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसरहरू

सबैलाई समेट्ने गरी सार्थक सामाजिक सुरक्षा प्रदान गरी सवल कार्यक्रम सञ्चालन गर्न, सामाजिक सुरक्षाका लागि यथेष्ट लगानी जुटाउन, स्थानीयस्तरमा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न, जोखिममा रहेका समूहहरूलाई नियमित, प्रत्यक्ष र भरपर्दो सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्न, एकीकृत, समन्वित र समावेशी प्रणाली विकास गर्न, प्रभावहीन देखिएका कार्यक्रमहरूलाई हटाउन, सम्बद्ध निकाय तथा जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गरी सेवा प्रवाहलाई दक्ष, प्रभावकारी र जनउत्तरदायी बनाउनु प्रमुख चुनौती रहेका छन् ।

सामाजिक सुरक्षाको माग बढ्दै जानु, सामाजिक सुरक्षाको क्षेत्र व्यापक हुनु, युवा रोजगारीका कार्यक्रमको माग बढ्नु, राजनीतिक तहमा सामाजिक सुरक्षाको विस्तारका लागि अभिरुचि र प्रतिबद्धता देखिनु, जोखिमहरू न्युनीकरण गर्ने र सामना गर्न सक्ने क्षमता विकास गर्ने प्रकृतिका कार्यक्रमहरूको विस्तार हुँदै

जानु र विभिन्न क्षेत्रगत लक्ष्यहरू तथा दिगो विकास लक्ष्यहरू हासिल गर्नेतर्फ सामाजिक सुरक्षाबाट महत्त्वपूर्ण योगदान हुन सक्ने अवस्था रहनु प्रमुख अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

सामाजिक सुरक्षा प्रणालीबाट संरक्षित कर्णालीवासी ।

४.२ लक्ष्य

जीवनचक्रमा आधारित अभाव र जोखिमको सामना गर्न सक्ने सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

आफ्नो जीवनयापन आफै गर्न नसक्ने सबै उमेर, लिङ्ग, वर्ग, जातजाति, समुदाय र क्षेत्रका व्यक्ति तथा घरपरिवारलाई सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीतिहरू	कार्यनीतिहरू
१. सङ्घ र स्थानीय तहसँग सहकार्य, समन्वय र साझेदारीमा सामाजिक सुरक्षाको प्रावधान विस्तार गर्ने ।	क) विद्युतीय सूचना प्रणाली तयार गरी सामाजिक असुरक्षामा रहेका व्यक्ति, वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग र समुदायको अध्यावधिक गरिनेछ । ख) विभिन्न निकाय र तहबाट संचालित कार्यक्रमहरूलाई एकीकृत र परस्पर आवद्ध गर्दै सामाजिक सुरक्षा प्रदान गरिनेछ । ग) सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू मार्फत महिला, बालबालिका, युवा, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, जेष्ठ नागरिक, सडक मानव, दलित तथा आरक्षित समूहहरूको पहुँच सुनिश्चित गरिनेछ ।
२. सामाजिक सुरक्षाको प्रभावमा अभिवृद्धि हुने गरी बहुक्षेत्रीय पूरक सेवाहरू विस्तार गर्ने ।	क) दिगो स्थानीय पूर्वाधारहरूको निर्माण र सामुदायिक विकास कार्यक्रमहरू मार्फत स्थानीय रोजगारीका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । ख) शिक्षा, सिप विकास, खाद्य सुरक्षा, रोजगार, निःशुल्क स्वास्थ्य उपचार जस्ता सेवाहरूको पहुँच र प्रभावकारीतामा सुधार गरिनेछ । ग) सामाजिक सुरक्षालाई वित्तीय समावेशीकरणको माध्यमका रूपमा उपयोग गरिनेछ ।
३. सामाजिक सुरक्षा प्रणालीलाई चुस्त, सहज र दक्ष बनाउने ।	क) सामाजिक सुरक्षा सेवाहरूको व्यवस्थापन संयन्त्रलाई चुस्त, पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउन सम्बद्ध जनशक्तिलाई जनउत्तरदायी बनाइनेछ । ख) सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूको अनुगमन प्रणालीको विकास गरी नियमित रूपमा अनुगमन गरिनेछ । ग) भरपर्दो सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको विकास गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

सबै कर्णालीवासीलाई आधारभूत सामाजिक सुरक्षा उपलब्ध भएको हुनेछ । सामाजिक सुरक्षालाई सहयोग पुग्ने गरी विभिन्न क्षेत्रगत पूरक सेवाहरू प्रवाहित भएका हुनेछन् ।

परिच्छेद-७ आर्थिक क्षेत्र

७.१ कृषि तथा प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन

७.१.१ प्राङ्गारिक तथा व्यावसायिक कृषि

१. पृष्ठभूमि

कर्णाली प्रदेशको कुल जनसङ्ख्याको दुई तिहाई भन्दा बढी कृषिमा आश्रित छ । कृषि तथा वन उपक्षेत्रले प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा करिब एक तिहाई योगदान दिएको छ । कृषिमा आधुनिकीकरण तथा यान्त्रिकीकरणका माध्यमबाट प्रतिस्पर्धी बनाई प्राङ्गारिकका साथै उच्च मूल्यका कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन सकिएमा कृषकहरूको आयमा बृद्धि हुन गई यसबाट प्रदेशको गरिबी निवारणका साथै खाद्य तथा पोषण सुरक्षालाई प्रत्याभूत गर्न पनि ठोस योगदान पुग्न जानेछ । एकातर्फ कृषिमा आश्रित जनसङ्ख्यालाई र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान समेतलाई कम गर्दै लैजानु पर्नेछ भने अर्कोतर्फ कृषिमा मूल्य अभिवृद्धि, विविधिकरण र औद्योगिकीकरण गर्न पनि आवश्यक छ ।

२. प्रमुख समस्या

व्यवसायिक कृषिका लागि गुणस्तरीय उत्पादन सामग्रीहरूको उपलब्धता नहुनु, पर्याप्त सिँचाइ सुविधा नहुनु, उन्नत बीउ विजन लगायतका कृषि सामग्रीहरूको समयमा सहज उपलब्ध नहुनु, कृषिमा नवपर्वतन र सिर्जनशिलताको अभाव हुनु, कृषिमा यान्त्रिकीकरण हुन नसक्नु, प्राङ्गारिक खेती प्रणालीको लागि जैविक प्रविधिको ज्ञान तथा उत्पादन सामग्रीहरूको उपलब्धता नहुनु, प्राङ्गारिक कृषि उन्मुख अनुसन्धान, शिक्षण तथा तालिम नहुनु, विषादि प्रयोगको नियमनमा कमी, उत्पादनम जोखिम, भूमिको खण्डीकरण, जलवायु तथा वातावरण अनुकूलित स्थानीय तथा रैथाने वालीको संरक्षण र सम्बर्द्धन हुन नसक्नु, बजारसम्मको सहज पहुँचको अभाव हुनु, कृषि उत्पादनलाई उद्योगसँग जोड्न नसकिनु, स्थानीय तथा रैथाने वालीको उचित प्रोत्साहन, बौद्धिक अधिकार प्माणिकरण हुन नसक्दा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा पहुँच नहुनु, युवाहरूको वैदेशिक रोजगारीमा जाने क्रम बढिरहेका कारण श्रम शक्तिको अभावमा पहाडी भू-भागका जग्गाहरू बाँझो रहनु, कृषि तथा पशुजन्य बस्तुहरूको उचित भण्डारण व्यवस्था नहुनु, कृषि पेसालाई सम्मानित बनाउन नसकिनु, कृषि तथा पशु विज्ञान अध्ययन गरेका नयाँ युवा पुस्ताहरूमा कृषिमा आधारित व्यवसाय सञ्चालन गर्ने सोच भन्दा जागिर खाने वा विदेशमा श्रम गर्ने मनस्थिति हुनु जस्ता समस्याहरू विद्यमान छन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

कृषि पेसाबाट पलायन हुने प्रवृत्तिको निराकरण गर्नु, जमिनको खण्डीकरणलाई रोक्नु, कृषिका लागि आवश्यक श्रमशक्तिको उपलब्धता, रासायनिक एवम् किटनाशक विषादीको अनियन्त्रित आयात तथा खुला वितरणको नियन्त्रण, दक्ष प्राविधिक जनशक्तिको सहज आपूर्तिको व्यवस्था मिलाउनु, पर्याप्त सिँचाइको प्रवन्ध मिलाउनु, प्राङ्गारिक कृषि प्रधान प्रदेश बनाउनु प्रमुख चुनौतीहरू रहेका छन् ।

प्राङ्गारिक तथा उच्च मूल्यका कृषि उपजहरू उत्पादन गरी आन्तरिक तथा बाह्य बजारमा विक्री गर्न सकिने अवस्था विद्यमान रहनु, कर्णाली प्रदेशको हिमाली क्षेत्र प्राङ्गारिक अवस्था मै रहनु र अन्य भागमा रासायनिक मलको कम उपलब्धता तथा प्रयोग (मलको आपूर्ति वार्षिक करिब ४ हजार मे.टन मात्र) का

कारण प्राङ्गारिक खेती गर्न सहज देखिनु, सिंचित क्षेत्र विस्तार गरी उत्पादन बढाउन सकिने हुनु, कृषिमा व्यवसायिकता तथा उद्यमशीलता विकास गर्न कृषकहरूको रुचि बढ्दै जानु, कृषि र पशु विज्ञान अध्ययन गराउने प्राविधिक शिक्षण संस्था तथा अध्ययन गर्ने युवाको सङ्ख्यामा बृद्धि हुँदै जानु, भौगोलिक तथा जैविक विविधता आदि अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

प्राङ्गारिक कृषि उत्पादनमा बृद्धि, हरित अर्थतन्त्रमा आधारित समृद्धि ।

४.२ लक्ष्य

प्राङ्गारिक कृषि प्रणालीको माध्यमबाट कृषि पेशालाई व्यावसायिक र प्रतिस्पर्धी बनाई कृषकहरूको जीवनस्तरमा सुधार गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धि गरी कृषकको आय बढाउनु ।
- तुलनात्मक लाभका कृषि उपज प्रवर्द्धन गरी कृषि क्षेत्रलाई प्रतिस्पर्धी बनाउनु ।
- रैथाने बाली र जैविक विविधताको संरक्षण र सम्बर्द्धन गरी वातावरणमैत्री कृषि प्रवर्द्धन गर्नु ।
- पुष्प खेती, रेशम खेती, नगदे बाली, मसला बाली तथा उच्च मूल्यका जडिवुटी खेतीको थालनी तथा विस्तार गर्ने ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. कृषि उत्पादन बृद्धिका लागि उत्पादन सामग्री, पूर्वाधार, प्राविधिक तथा उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने ।	क) गुणस्तरीय कृषि उत्पादन सामग्री (जस्तै बीउ, बीजन, बेर्ना आदि) उत्पादनका लागि सरकारी स्रोत केन्द्रहरूको सुदृढीकरण तथा निजी स्रोतकेन्द्रलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । ख) स्थानीय तहसँगको साझेदारीमा सिँचाई कार्यक्रमलाई अभियानको रूपमा लगिनेछ । ग) प्राविधिक सेवा विस्तारको लागि प्रदेश, स्थानीय तहका प्राविधिकहरू तथा निजी प्राविधिक सेवा प्रदायक/एग्रीभेट/पाराभेटहरूको क्षमता विकास गर्दै एक वडा एक कृषि प्राविधिक तथा नमुना कृषि फार्म स्थापना गरिनेछ । घ) भौचर प्रणाली मार्फत साना तथा विपन्न वर्गका कृषकहरूलाई उत्पादन सामग्री तथा प्राविधिक सेवा विस्तार गर्दै मझौला किसानमा स्तर उन्नति गरिनेछ ।
२. व्यवसायिक कृषि उत्पादनका लागि आवश्यक कृषि ऋणको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने ।	क) व्यवसायिक कृषि उत्पादनका लागि कृषि ऋण उपलब्ध गराउने विस्तीय सङ्घ संस्थाहरूलाई ऋण लगानीका लागि सहजीकरण र परिचालन गरिनेछ । ख) मध्यम तथा उच्च व्यावसायिक कृषक समुह, सहकारी, निजी फर्म, कम्पनि तथा उद्योग एव उद्यमीहरूलाई प्रतिस्पर्धी बनाउन सहूलियत दरको ऋण, विमा र व्याज अनुदानको व्यवस्था गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
	ग) व्यवसायिक कृषि उत्पादनका लागि आवश्यक ज्ञान, सिप, प्रविधि र तालिम प्राप्त व्यवसायीहरूलाई कृषि ऋण उपलब्ध गराउन प्राथमिकता दिइनेछ ।
३. कृषि उत्पादनमा हुने जोखिमलाई न्यूनिकरण गर्ने ।	क) प्राकृतिक प्रकोप तथा आकस्मिक रोग किराबाट पशुपन्छी तथा बालीनालीमा हुने क्षतिलाइ सम्बोधन गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । ख) बीमा अनिवार्य गरिनेछ र सबैखाले उत्पादनको बीमा गराउन प्रोत्साहन गरिनेछ । ग) कृषकहरूको उत्पादनको न्युनतम समर्थन मूल्य समायोजन कार्यक्रमको सुरुआत गरिनेछ ।
४. कृषकलाई सम्मान र कृषि पेसालाई मर्यादित बनाउँदै लैजाने ।	क) कृषकहरूको विमाका साथै विमामा आधारित पेन्सन कार्यक्रमको शुरुवात गरिनेछ । ख) उत्कृष्ट व्यावसायिक कृषक, कृषि समूह र सहकारीहरूलाई पुरस्कृत गरिनेछ । ग) कृषि पेसालाई सम्मानित र श्रमलाई मर्यादित बनाउने कार्यको थालनी गरिनेछ ।
५. तुलनात्मक लाभका कृषि उपजको गुणस्तरीय उत्पादन, प्रशोधन र बजार प्रवर्द्धन गरी प्रतिस्पर्धी बनाउने ।	क) छनौट भएका उच्च मूल्यका कृषि वस्तुको उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण, विविधीकरण ब्राण्डिङ तथा बजारीकरणमा प्रोत्साहन, दिइनेछ । ख) कृषिमा आधारित उद्योग स्थापना, सञ्चालन र सुदृढीकरण गर्दै निर्यात प्रवर्द्धन गरिनेछ । ग) कृषि र पशुजन्य वस्तुहरूको गुणस्तरीय उत्पादन बृद्धिका लागि एक वडा एक पकेट क्षेत्र, एक सहकारी एक नमुना कृषि व्यवसाय, एक पालिका एक कृषि र पशुजन्य उद्योग, एक जिल्ला एक चिस्यान केन्द्र सञ्जाल जस्ता कार्यहरूको थालनी गरिनेछ ।
६. रैथाने कृषि उत्पादनहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्दै प्राङ्गारिक उत्पादनमा बृद्धि गरी आन्तरिक र बाह्य बजारमा निर्यात गर्ने ।	क) रैथाने प्रजातिका कृषि बालीवस्तुहरूको प्राङ्गारिक उत्पादनका लागि कृषि प्रविधिहरूको विकास तथा विस्तार गरिनेछ । ख) रैथाने प्रजातिका कृषि बालीवस्तुहरूको प्राङ्गारिक उत्पादनमा प्रोत्साहन गरिनेछ । ग) निर्यातजन्य रैथाने वाली तथा वस्तुको विविधीकरण, प्रशोधन, ब्राण्डिङमा सहयोग, प्रोत्साहन तथा सहजीकरण गरी आन्तरिक तथा बाह्य बजारमा बजारीकरण तथा निर्यात गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ ।
७. प्राङ्गारिक उत्पादनका लागि प्राङ्गारिक मल एवम् जैविक विषादी उत्पादन तथा बजार प्रवर्द्धन गर्ने ।	क) प्राङ्गारिक मल, गोठे मल, जैविक विषादी उत्पादन तथा बजारीकरणमा प्रोत्साहन गरिनेछ । ख) सार्वजनिक निजी/सहकारी साझेदारीमा प्राङ्गारिक मल, जैविक विषादी, कृषि उपकरण आदिका उद्योग स्थापनामा सहयोग तथा सहजीकरण गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
८. कृत्रिम रसायन तथा विषादीहरूबाट कृषि क्षेत्र लगायत मानव स्वास्थ्यमा हुने जोखिम न्युनिकरण गर्ने ।	क) कृत्रिम रसायन तथा रसायनमा आधारित विषादी उत्पादनलाई निरुत्साहित गरिनेछ । ख) कृत्रिम रसायन तथा रसायनमा आधारित विषादी आयात, उत्पादन तथा बिक्रि वितरणमा नियमन् गरिनेछ । ग) कृषक तथा उपभोक्ताहरूलाई कृत्रिम रसायन तथा विषादीहरूबाट कृषि क्षेत्र लगायत मानव स्वास्थ्यमा हुने जोखिम तथा हानी बारे जनचेतना जगाइनेछ । घ) प्रदेशलाई चरणबद्ध रूपमा रासायनिक मल तथा विषादी आयातलाई निषेध गर्दै जोनिङ्ग गरी प्राङ्गारिकीकरण गरिनेछ ।
९. प्राङ्गारिक कृषि अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना गरी प्राङ्गारिक कृषि प्रविधिको विकास गर्ने ।	क) प्राङ्गारिक कृषि सम्बन्धी अनुसन्धान र विकासका लागि एक अनुसन्धान केन्द्रको स्थापनाका साथै प्राङ्गारिक उत्पादनलाई प्रमाणीकरण गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । ख) प्राङ्गारिक कृषि उत्पादनहरूको कर्णाली ब्राण्डको नामबाट ब्राण्डिंग गरिनेछ । ग) स्थानीय माटो तथा हावापानी सुहाउँदो वातावरणमैत्री प्रविधिको विकास, प्रवर्द्धन तथा प्रसारणका लागि नमुना कार्य थालनी गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रमुख अन्न बालीहरूको उत्पादनमा १० प्रतिशत, फलफूल तथा तरकारीको उत्पादनमा २५ प्रतिशत र पुष्पखेतीमा उलेख्य बृद्धि भएको हुनेछ । प्राङ्गारिक कृषि उत्पादनहरूको व्यवसायिकरण भएको हुनेछ । फलफूल तथा तरकारी उत्पादनको निर्यातमा अपेक्षित रूपमा बृद्धि भई कृषकहरूको आय बृद्धि भएको हुने तथा रासायनिक मल तथा विषादीहरूको प्रयोगलाई निषेध भई हिमाली जोन पूर्ण प्राङ्गारिक र बाँकी प्राङ्गारिकउन्मुख क्षेत्र घोषणा भएको हुनेछ । प्राङ्गारिक कृषि उत्पादनहरू कर्णाली ब्राण्ड नामबाट बजारीकरण भइ स्थापित भएको हुनेछ ।

७.१.२ पशुपन्छी, मत्स्य तथा मौरी पालन

१. पृष्ठभूमि

पशुपन्छी, मत्स्य तथा मौरी पालन प्रदेशको कृषि विकासको महत्त्वपूर्ण अङ्ग मानिन्छ । दुध, दही, माछा, मासु, अण्डा, मह आदिको उत्पादनमा प्रदेशलाई आत्मनिर्भर बनाउनु पर्ने भएको छ भने प्राङ्गारिक रूपमा यिनीहरूको उत्पादन गर्न सकिने नै ठूलो बजार लिन सक्ने देखिन्छ । उच्च हिमाली भूभागमा पशुपन्छी र स्थानीय मौरी पालन व्यवसायको विकास गर्ने हो भने प्रदेशले झनै ठूलो लाभ प्राप्त गर्न सक्नेछ । त्यसैले व्यवसायिक पशुपन्छी, मौरी तथा मत्स्य पालनको विस्तारबाट थप रोजगारी सिर्जना र कृषकहरूको आय बृद्धि गर्दै समृद्ध कर्णालीको निर्माणमा योगदान रहनेछ ।

२. प्रमुख समस्या

पशुपन्छी तथा मत्स्य पालनको व्यावसायिक उत्पादनका लागि आवश्यक पर्ने उन्नत नशलका पशुपन्छीहरू र पशु स्वास्थ्य प्रविधि तथा गुणस्तरीय आहाराको अभाव हुनु, उन्नत नशलका पशुपन्छीहरूको श्रोतकेन्द्र तथा उन्नत पशुपन्छी पालन प्रविधि कृषकको घरदैलोमा उपलब्ध नहुनु, प्राङ्गारिक पशुपालन प्रणालीको

लागि प्रविधि उपलब्ध नहुनु, प्रति जैविकी पदार्थहरू तथा अन्य रसायन तथा विषादीको प्रयोगको नियमनमा कमी, उत्पादनमा रहेका जोखिमहरूको न्युनीकरण हुन नसक्नु, रैथाने पशुपन्छीहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धन हुन नसक्नु, मौरी पालनमा कम ध्यान पुग्नु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

पशुपन्छी, मत्स्य तथा मौरी पालन व्यवसायको प्रदेशभिन्न यथेष्ट विकास गर्नु, यी व्यवसायका लागि श्रोत केन्द्रहरूको स्थापना तथा विकास गर्नु, प्राङ्गारिक उत्पादनका लागि आवश्यक प्रविधि र थप स्रोत साधनको व्यवस्था गर्नु, कृषकहरूलाई यी व्यवसायमा आकर्षित गर्नु, बजारको प्रवर्द्धन गर्नु प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेका छन् ।

यस प्रदेशको उच्च हिमाली भूभागमा प्राङ्गारिक रूपमा पशुपन्छी, मत्स्य तथा मौरी पालन व्यवसायको प्रयाप्त सम्भावनाहरू रहनु, माछा मासु उत्पादनको प्रदेशभिन्नै र बाहिर पनि ठूलो बजार उपलब्ध हुनु, कृषकहरूको यस व्यवसायतर्फ विस्तारै अभिरुचि बढ्दै जानु अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

स्वच्छ, स्वस्थ, प्राङ्गारिक तथा व्यावसायिक पशुपन्छी, मत्स्य तथा मौरी पालन ।

४.२ लक्ष्य

प्राङ्गारिक प्रणाली तथा प्रविधिलाई प्राथमिकता दिई पशुपन्छी, मत्स्य तथा मौरी पालन व्यवसायलाई व्यवसायिक र प्रतिष्पर्धी बनाउने ।

४.३ उद्देश्य

- तुलानात्मक लाभका उपजहरू प्रवर्द्धन गरी पशुपन्छी, मत्स्य तथा मौरी पालन क्षेत्रलाई प्रतिष्पर्धी बनाउनु ।
- पशुपन्छी, मत्स्य तथा मौरीजन्य उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धि गरी कृषकहरूको आय बढाउनु ।
- रैथाने पशुपन्छी, मत्स्य तथा मौरीको संरक्षण र सम्बर्द्धन र जैविक उत्पादनलाई प्रवर्द्धन गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. गुणस्तरीय उत्पादन सामग्री, प्रविधि तथा विज्ञ प्राविधिक सेवाको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने ।	क) गुणस्तरीय पशुपन्छी, मत्स्य मौरी उत्पादन सामग्री जस्तै उन्नत नश्लका व्याडे पशु, उन्नत घाँसको वीउ, विजन, बेर्ना, मौरीको उन्नत घर आदिको उत्पादन गर्ने सरकारी तथा निजी स्रोतकेन्द्रको विकास तथा प्रोत्साहन गरिनेछ । ख) उन्नत घाँसखेती, मत्स्य तथा मौरी पालनको लागि स्थानीय तहसँगको साझेदारीमा अभियान सञ्चालन गरिनेछ । ग) प्राविधिक सेवा विस्तारको लागि सरकारी तथा निजी प्राविधिक सेवा प्रदायकको क्षमता विकास गर्दै एक वडा एक पशु प्राविधिक तथा नमुना पशु फार्म स्थापना गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
२. व्यावसायिक उत्पादनका लागि आवश्यक सहूलियत ऋणको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने ।	क) व्यवसायिक पशुपन्छी तथा पशुजन्य उत्पादन, मत्स्य तथा मौरी पालनका लागि कृषि ऋण उपलब्ध गराउने वित्तीय सङ्घ संस्थाहरूलाई ऋण लगानीका लागि सहजीकरण र परिचालन गरिनेछ । ख) साना तथा गरिब किसानहरूलाई अनिवार्य न्युनतम आयआर्जनका माध्यमबाट व्यवसायी कृषकमा रूपान्तरण गरिनेछ । ग) मझौला तथा ठूला कृषक, समूह, सहकारी, निजी कम्पनी र फार्महरूलाई ब्याज अनुदानको व्यवस्था गरिनेछ ।
३. उत्पादनमा हुने जोखिमलाई न्युनीकरण गर्ने ।	क) प्राकृतिक विपद् तथा महामारी रोगबाट हुने आकस्मिक क्षतिको सम्बोधन गरिनेछ । ख) अनुदानका कार्यक्रममा बीमा अनिवार्य गरी सबैखाले उत्पादनको बिमा गराउन प्रोत्साहन गरिनेछ ।
४. कृषकलाई सम्मान र व्यवसायलाई मर्यादित बनाउँदै लैजाने ।	क) पशुजन्य पदार्थको गुणस्तरीय उत्पादनका लागि मापदण्ड तयार गरिनेछ । ख) कृषकहरूको बीमाका साथै बिमामा आधारित पेन्सन कार्यक्रमको लागि कार्यनीति तय गरिनेछ । ग) व्यावसायिक कृषक समूह र सहकारीहरूलाई प्रोत्साहनका साथै पुरस्कृत गरिनेछ ।
५. तुलानात्मक लाभका उपजको गुणस्तरीय उत्पादन, प्रशोधन, बजार प्रवर्द्धन गरी प्रतिस्पर्धी बनाउने ।	क) छनौट भएका उच्च मूल्य जाने वस्तुको उत्पादन, प्रशोधन, विविधिकरण र बजारीकरणमा प्रोत्साहन, ब्राण्डिंग, सहजीकरण एवम् नियमन गरिनेछ । ख) पशुपन्छीपालन व्यवसायमा आधारित उद्योग स्थापना, सञ्चालन र सुदृढीकरणका लागि स्थानीय तहसँग समन्वय गरिनेछ ।
६. पशुपालन व्यवसायमा आधारित उत्पादन वृद्धि गरी आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने ।	क) निर्यातजन्य उत्पादन विविधीकरण, प्रशोधन, ब्राण्डिंगमा सहयोग, प्रोत्साहन तथा सहजिकरण गरिनेछ । ख) उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउनका लागि सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई सहभागी गराइनेछ । ग) पशुपन्छीमा प्रयोग गर्न सकिने प्रतिजैविकी पदार्थ, तथा विषादीहरूको पहिचान र नियमन गरी प्राङ्गारिक प्रणालीलाई सुदृढ गरिनेछ । घ) स्थानीय तहको समन्वयमा सञ्चालन गरिने पशुपन्छी, मत्स्य तथा मौरी पालन कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ ।
७. प्राङ्गारिक पशुपालन प्रविधि अनुसन्धान तथा स्रोत केन्द्र मार्फत बस्तु तथा सेवा विकास र विस्तार गर्ने ।	क) प्राङ्गारिक पशुपन्छी पालन अनुसन्धान तथा स्रोत केन्द्रहरूको स्थापना गरिनेछ । ख) स्थानीय माटो तथा हावापानी सुहाउँदो वातावरणमैत्री नवप्रवर्तनलाई प्राथमिकता दिइनेछ । ग) पशुपन्छी, मत्स्य तथा मौरीका स्रोतव्यक्ति एवम् विशेषज्ञ जनशक्ति तयार गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

पशुपन्छी, मत्स्य तथा मौरीजन्य वस्तुहरूको जैविक उत्पादन बृद्धि भएको हुनेछ । माछा, मासु तथा अण्डाको उत्पादनमा प्रदेश आत्मनिर्भर भई निर्यातमा समेत बृद्धि भएको हुनेछ ।

७.१.३ खाद्य सुरक्षा तथा पोषण

१. पृष्ठभूमि

खाद्य सुरक्षा तथा पोषणमा सुधार ल्याउन सके मानव विकासमा गुणात्मक परिवर्तन ल्याउन सकिनेछ । खाद्य सुरक्षा तथा पोषणको अवस्था हेर्दा कर्णाली प्रदेश अन्य प्रदेशका तुलनामा बढी जोखिममा रहेको देखिन्छ । नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०७२ अनुसार कर्णाली प्रदेशमा २८ प्रतिशत घरपरिवार खाद्य जोखिममा रहेका छन् भने ७ प्रतिशत परिवार गम्भीर खाद्य असुरक्षामा रहेको पाइन्छ । यस्तै पोषणको हिसाबले पनि बच्चाहरूको पुङ्कोपन, ख्याउटेपन, कम तौल लगायत रक्त अल्पता हुने सख्या क्रमश ५५, ७.५, ३५.५ र ४८ प्रतिशत भएको तथ्याङ्क छ । त्यसैले खाद्य सुरक्षाका साथसाथै मानव स्वास्थ्यका लागि आवश्यक पर्ने पोषणको सुनिश्चितताको आवश्यकता रहेको छ । पोषणको हिसाबले प्रागारिक कृषि तथा स्थानीय रैथाने बालीहरूकै उत्पादन तथा उपभोगमा जोड दिनु पर्नेछ भने कर्णाली प्रदेशको लागि उपयुक्त खाद्य सुरक्षा तथा पोषण सम्बन्धी रणनीति र कार्यनीतिहरू बनाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै हालको खाद्य तथा पोषणको अवस्थामा सुधार गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

२. प्रमुख समस्या

खाद्य उत्पादनमा अपेक्षित बृद्धि हुन नसक्नु, यातायातको पर्याप्त सुविधाको अभावका कारण खाद्यवस्तुको सर्वसुलभ पहुँच र उपलब्धतामा कमी भएकोले गरिब घरपरिवारहरूको खाद्यमा पहुँच कमजोर रहनु, प्रदेशमा अझै २१ हजार ४ सय ४१ मेट्रिक टन खाद्यान्न अपुग रहनु, कुपोषण कै कारण हालसम्म पनि पाँच वर्षमुनिका तौल नपुगेका बालबालिकाहरू ३० प्रतिशत हुनु, यस्तै नवजात शिशु र शिशु मृत्युदर तथा पुङ्कोपनाको अवस्था नेपालको औषत दर भन्दा निकै उच्च रहनु, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा खाद्य सुरक्षा अवस्थाको तथ्याङ्कको अभावले गर्दा लक्षित समूह वा क्षेत्र पहिचान गर्न कठिन हुनु, समुदायमा खाद्यको सन्तुलित उपभोगप्रति जनचेतनाको कमी र खाद्यको अनुचित प्रयोगले खाद्य सुरक्षा र पोषणका क्षेत्रको अवस्था कमजोर हुनु साथै स्थानीय रैथाने बालीको विस्तारै लोप र उपभोगमा कमी हुँदै जानु, बाहिरी आयातित खाद्यवस्तुमा निर्भर हुनाले खाद्य सुरक्षा र पोषणका क्षेत्रमा थप जटिलता बढ्दै जानु यस क्षेत्रको प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

स्थानीय स्तरमा पर्याप्त खाद्यान्नहरूको उत्पादन गरी खाद्यान्नको उपलब्धतालाई सुनिश्चितता गर्नु, सडक सञ्जालको कमीका कारण भौगोलिक विकटता भएका दुर्गम स्थानहरूमा खाद्यान्न उपलब्ध गराउनु, उपभोगका लागि आवश्यक पर्ने खाद्यान्न चरम गरिबीमा रहेका ठूलो सङ्ख्याका नागरिकहरूलाई उपलब्ध गराउनु, स्थानीय नागरिकहरूको पोषण सम्बन्धी चेतना अभिवृद्धि गर्नु प्रमुख चुनौती हुन् ।

संविधानले खाद्य अधिकार, खाद्य सम्प्रभुता र खाद्य असुरक्षाबाट मुक्त हुन पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्नु, खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन २०७५ जारी हुनु, दिगो विकासको भोकमरीको अन्त्य, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य कार्यान्वयनमा प्रतिबद्धता रहनु, दोश्रो बहुक्षेत्रीय पोषण

योजना विभिन्न स्थानीय तहमा कार्यान्वयन हुनु, कृषि विकास रणनीति (सन् २०१५-२०३५) ले खाद्य र पोषण सुरक्षालाई जोडदिनु अवसर हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

खाद्य तथा पोषण सुरक्षायुक्त प्रदेश ।

४.२ लक्ष्य

गुणस्तरीय तथा पोषणयुक्त खाद्यको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- गुणस्तरयुक्त र पोषणयुक्त खाद्यवस्तुको सर्वसुलभ आपूर्ति, वितरण प्रणाली र उपभोगमा सुधार गर्नु ।
- दिगो कृषि प्रणालीको प्रवर्द्धन र बजारिकरण गरी आन्तरिक खाद्य उपलब्धता तथा पहुँचको अवस्था सुदृढ गर्नु ।
- जोखिममा रहेका क्षेत्र र समूहको नियमित पहिचान गरी आवश्यक खाद्यको उपलब्धता र पोषण सुनिश्चित गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. खाद्य अधिकार, खाद्य सुरक्षा तथा खाद्य सम्प्रभुता र पोषण सम्बन्धी नीति तथा योजना तर्जुमा गर्ने ।	क) खाद्य सुरक्षा तथा पोषण, खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनेछ । ख) सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहका खाद्य सुरक्षा तथा पोषणका कार्यक्रमहरू बीच समन्वय गरी भोकमरी रोकथाम तथा नियन्त्रणको लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन उपाय अवलम्बन गरिनेछ ।
२. खाद्य तथा पोषण असुरक्षित क्षेत्रका घर परिवारलाई परिचयपत्र जारी गरी आवश्यक खाद्यको व्यवस्था मिलाउने ।	क) स्थानीय तहसँग सहकार्य गरेर खाद्य तथा पोषण असुरक्षित क्षेत्र र समूहको पहिचान गरी सूचना व्यवस्थापन प्रणालीमा तथ्याङ्क संकलन गरिनेछ । ख) खाद्य असुरक्षाबाट प्रभावित घरधुरीलाई लक्षित गरी खाद्य संकटको सामनाका लागि उत्थानशील कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।
३. जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बर्द्धन र सदुपयोग गरी खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान गर्ने ।	क) कृषियोग्य जमिन खण्डीकरण र उर्वरा जमिन बाँझो राख्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गरी कृषि उत्पादन र खाद्य उपलब्धतामा बृद्धि गरिनेछ । ख) कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा उपयोगको लागि अध्ययन, अनुसन्धान र प्रसार गरिनेछ । ग) बायो-फोर्टीफाईड बाली र वस्तुको विकास तथा उपयोगमा विस्तार गरिनेछ । घ) सबै स्थानीय तहहरूमा प्रभावकारी बहुक्षेत्रीय पोषणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछन् ।

रणनीति	कार्यनीति
५. रैथाने प्रजातिका कृषिबाली, पशुपन्क्षी र जलचरको उचित संरक्षण, प्रवर्द्धन र प्रचारप्रसार गर्ने ।	क) स्थानीयस्तरमा हुने रैथाने बालीको संरक्षण, उत्पादन र उपभोगमा बृद्धि गरिनेछ । ख) रैथाने बालीको पोषणयुक्त खाद्य वस्तुको विभिन्न परिकारको विकास र प्रवर्द्धन गरिनेछ । ग) पोषण सेवाहरूको पहुँच र उपभोग बढाउन जनचेतना अभिवृद्धि गरिनेछ ।
६. सुरक्षित तथा पोषणयुक्त खाद्यवस्तुको उपलब्धता सुनिश्चित गर्न स्थानीय तहसँग समन्वय गरी खाद्यान्न भण्डारणको व्यवस्था गर्ने ।	क) खाद्य जोखिमका क्षेत्रहरूमा खाद्यान्न आपूर्ति सुनिश्चित गर्न खाद्यवस्तु ढुवानी, सञ्चय र वितरणमा स्थानीय तहसँग समन्वय गरी सञ्चालको विकास गरिनेछ । ख) खाद्यवस्तुको बजार अनुगमन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाई मूल्य उतार चढावलाई व्यवस्थित गरिनेछ ।
७. प्रदेश तथा स्थानीय तहले खाद्यवस्तुको गुणस्तर र स्वच्छता सुनिश्चित गर्न नियमन प्रणाली विकास तथा संस्थागत गर्ने ।	क) खाद्य पदार्थको गुणस्तरको परीक्षण, प्रमाणीकरण एवम् नियमन प्रकृत्यालाई प्रभावकारी बनाउन प्रयोगशाला स्थापना गरिनेछ । ख) खाद्यवस्तुको स्वच्छता तथा गुणस्तर बारे जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । ग) खाद्य तथा पोषण स्थितिको नियमित अनुगमनको व्यवस्था मिलाइनेछ । घ) प्रदेश र स्थानीयतहमा खाद्य सुरक्षा सूचना केन्द्र स्थापना गरी सूचना सङ्कलन, विश्लेषण तथा व्यवस्थापन गरिनेछ ।
८. आपतकालिन अवस्थामा खाद्य तथा पोषण सम्बन्धी सेवाहरूको लागि पूर्व तयारी गर्ने ।	क) विपद्का बेला संकट सामना गर्न खाद्य तथा पोषण क्षेत्रमा कार्यरत निकाय एवम् सङ्घ संस्थाको समन्वयमा आवश्यक सेवा सञ्चालन गरिनेछ । ख) आपतकालीन अवस्थामा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको पूर्व तयारीका लागि स्थानीय तहसँगको समन्वयमा प्रतिकार्य योजना तयार गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

योजनाको अन्तमा आधारभूत खाद्य सुरक्षाको स्थितिमा रहेका परिवार हालको २२.५ प्रतिशतबाट बढेर ५० प्रतिशत र गम्भीर खाद्य असुरक्षित (खाद्य असुरक्षा अनुभव मापन अनुसार) जनसङ्ख्या १७.५९ प्रतिशतबाट घटेर ७ प्रतिशत भएको हुनेछ । पाँच वर्ष मुनिका बच्चाहरूको पुङ्कोपना ३० बाट १५ प्रतिशतमा र ख्याउटेपना ५ प्रतिशतमा झरेको हुनेछ । भोकमरीका जोखिम नियन्त्रणको लागि आवश्यक खाद्यान्न सञ्चित र वितरणको व्यवस्था भएको हुनेछ ।

७.१.४ भूमि व्यवस्थापन

१. पृष्ठभूमि

कुल ३०२११ वर्ग कि.मि. मा फैलिएको कर्णाली प्रदेशको समग्र भूमिको उचित व्यवस्थापन, नक्शाङ्कन र वर्गीकरण गरी दिगो भू-उपयोगको नीति, नियम बनाउन आवश्यक छ । यसरी नै भूमिको वर्गीकरण, भू-

उपयोग नक्सा तथा तथ्याङ्क तयार गर्ने कार्य गर्न बाँकी रहेको छ । बढ्दो अव्यवस्थित सहरीकरण, प्रदुषण, सार्वजनिक जग्गा, मठ मन्दिर लगायतका सामाजिक, धार्मिक तथा साँस्कृतिक महत्त्व बोकेका भूमिको उचित व्यवस्थापन गरी समग्र कर्णालीको विकासमा भूमि व्यवस्थापन गर्नु अपरिहार्य भएको छ । यसैगरी कृषि योग्य भूमिमा हुँदै गरेको अतिक्रमणलाई नियन्त्रण गर्नु तथा प्रदेशका वनजङ्गल क्षेत्रको संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि समयमा नै आवश्यक ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने देखिन्छ ।

२. प्रमुख समस्या

भौगोलिक विकटत हुनु, खेतियोग्य जमिनको कम उपलब्धता, बढ्दो अव्यवस्थित सहरीकरण, जग्गाको खण्डीकरण दिनानुदिन बढ्दै जानु, भू-उपयोग गुरुयोजना विना नै जथाभावी जमीनको प्रयोग हुनु, कृषि योग्य भूमि गैह्र कृषि क्षेत्रमा प्रयोग हुनु, समथल जग्गाको तुलनामा भिरालो जमिनको क्षेत्रफल अधिक हुनु, भिरालोको कारण भइरहेको खेतीपातीमा पनि भुक्षय बढ्दै जानु, सरकारी र वन क्षेत्रका जग्गाहरू पनि अतिक्रमणको चपेटामा पर्नु, छरिएर रहेको बस्ती हुनु, कृषकहरूको स्वामित्वमा खेतियोग्य जमिन नहुनु, सुकुम्बासी, मुक्त कर्मैया र हलिया तथा बाढीपीडितहरूको जग्गा तथा पुनर्वास व्यवस्था नहुनु समस्याहरू विद्यमान छन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

भूमिको स्रोत एवम् जलवायु परिवर्तनबाट सिर्जित असरहरू मानव सिर्जित एवम् प्राकृतिक प्रकोपबाट भएको जोखिम वैज्ञानिक बर्गिकरण गर्ने, आर्थिक र सामाजिक परिवेशलाई मध्यनजर गरी भूमिको उपयोग तथा दिगो व्यवस्थापन पद्धतिको विकास गर्ने र भूमिको वर्गीकरण विषयमा बहुसरोकारवालाको क्षमता अभिवृद्धि र समन्वय गर्ने चुनौती रहेका छन् ।

भूमि व्यवस्थापन सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकारमा पर्नु, सबै राजनैतिक दलहरू वैज्ञानिक भूमि व्यवस्थापनमा प्रतिबद्ध रहनु, सूचना तथा प्रविधिको विकासले भूमि व्यवस्थापन तथा वर्गीकरण गर्न सहज हुनु अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

दिगो र वैज्ञानिक भू-व्यवस्थापन ।

४.२ लक्ष्य

उपलब्ध भूमि स्रोतको उचित उपयोग तथा दिगो व्यवस्थापन मार्फत कर्णाली प्रदेशको समृद्धि हासिल गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- जोखिम संवेदनशील भू-उपयोगको गुरुयोजना तयार गरी योजनाबद्ध उपयोग गर्नु ।
- कृषि योग्य भूमिको दिगो भू-व्यवस्थापन मार्फत उर्वराशक्ति बृद्धि गर्नु ।
- भूमिहीन वर्गहरूको भूमिमा पहुँच र स्वामित्व स्थापित गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. उपलब्ध भूमिको वैज्ञानिक वर्गीकरण तथा दिगो उपयोग गर्ने ।	क) प्रदेशको जोखिम संवेदनशिल भू-उपयोग नीति तथा गुरुयोजना तयार गरिनेछ । ख) कृषि योग्य भूमिलाई गैर कृषि क्षेत्रमा प्रयोग गर्न निरुत्साहित गरिनुका साथै बाँझो जग्गामा खेती गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ । ग) भूमि बैंक स्थापना गरि बाँझो जग्गा लगायत अन्य उपयोगमा नआएका जग्गालाई प्रयोगमा ल्याइनेछ । घ) कृषि प्रयोजनको लागि कम उपयोगी र जोखिम रहित जग्गालाई मात्र आवासीय र व्यवसायिक प्रयोजनका लागि उपयोग गर्न पाइने व्यवस्था गरिनेछ । ङ) प्रदेशको तीव्र आर्थिक विकास सहितको दिगो विकासलाई मध्यनजर राखी भू-उपयोग गरिनेछ ।
२. भूमिहीन तथा सीमान्तकृत वर्गको भूमि माथिको अधिकार र पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।	क) भूमिको विस्तृत अभिलेख तयार गरी भूमिहीन सुकुम्बासी र सीमान्तकृत वर्गको भूमिमा पहुँच बृद्धि गरी जीविकोर्पजन सुनिश्चित गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

समग्र कर्णाली प्रदेशको भू-उपयोग नीति तथा गुरु योजना तयार गरी कार्यान्वयनमा आएको हुनेछ । प्रदेशमा उपलब्ध भूमि स्रोतको वैज्ञानिक आधारमा वर्गीकरण गरी दिगो भू-व्यवस्थापनको प्रक्रिया सुरु भएको हुनेछ । भूमिहीन तथा गरिब सीमान्तकृत वर्गको भूमिमा पहुँच सुनिश्चित भएको हुनेछ । एकीकृत बस्ती विकासको माध्यमबाट कर्णाली जोखिमबाट मुक्त भएको हुनेछ ।

७.१.५ वन तथा जैविक विविधता

१. पृष्ठभूमि

कर्णाली प्रदेशमा कुल वनले ढाकेको क्षेत्र ११ लाख ८३ हजार ४ सय हेक्टर रहेको छ जुन समग्र भू-भागको ३८.५७ प्रतिशत हो । वन क्षेत्र मध्ये सामुदायिक वनले सबैभन्दा धेरै ३४.५३ प्रतिशत ओगटेको छ । हालसम्म यस प्रदेशमा ४ हजार ४ सय ८३ वटा सामुदायिक वन ८ सय ६१ कबुलियती वन १० वटा धार्मिक वन र १ वटा वन संरक्षण क्षेत्र रहेको देखिन्छ । डोल्पा जिल्लाको शे फोक्सुण्डो राष्ट्रिय निकुञ्जमा मात्र २ सय २४ भन्दा बढी सुगन्धित वनस्पती र जडिबुटी पाइन्छ भने २ सय ७० प्रजातीको पन्छी र १ सय ७५ प्रजातीका वन्यजन्तुहरू पाइन्छन् । कस्तुरी मृग, हिमाली कालो भालु, ब्वाँसो, हाब्रे, हिँऊ, चितुवा, हिमाली भेडा-च्याङ्ग्रा, निलभेडा आदी यस प्रदेशका प्रमुख वन्यजन्तुहरू हुन् । विश्वका प्रमुख रामसार क्षेत्र मध्ये दुईओटा क्षेत्र शे-फोक्सुण्डो र रारा ताल यसै प्रदेशमा पर्दछन् । नेपालको सबै भन्दा ठूलो राष्ट्रिय निकुञ्ज शे फोक्सुण्डो र सबैभन्दा सानो राष्ट्रिय निकुञ्ज रारा यसै प्रदेशमा पर्दछन्, साथै बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज र बाँके राष्ट्रिय निकुञ्जको केही अंश समेत यस प्रदेशको क्षेत्रभित्र पर्दछ ।

२. प्रमुख समस्या

वन अतिक्रमण तथा वन क्षेत्रको जग्गा अन्य प्रयोजनको लागि हुने बढ्दो प्रयोगका कारण वन क्षेत्र घटन जानु, पूर्वाधार विकास र पर्यावरणबीच सन्तुलन कायम गर्न नसक्नु लाभ उठाउन नसक्नु वन्यजन्तुको चोरी शिकार तथा अवैध व्यापार हुनु वन्यजन्तु र वनपैदावारहरूको प्रभावकारी संरक्षणका लागि वन्यजन्तु तथा दुर्लभ वनस्पतिहरूको स्पष्ट पहिचान र अवस्था एकीन हुन नसक्नु यसका प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

वन तथा जैविक विविधता संरक्षण र यसको उपयोगमा सरकारी, निजी र सामुदायिक क्षेत्रबीच प्रभावकारी समन्वय र सहकार्यको वातावरण सिर्जना गर्ने, वन, वन्यजन्तु लगायत जैविक विविधताहरूको संरक्षणका लागि पर्याप्त जनशक्तिको व्यवस्था मिलाउने प्रमुख चुनौती हुन् ।

वन र वातावरणबीच प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहने भएकोले यसको संरक्षण र विकासका लागि नेपाल सरकार सहित विकासका साझेदारहरूको विशेष सरोकार रहनु, स्थानीय नागरिकहरूको पनि वन, जैविक विविधता तथा वन्यजन्तु संरक्षण सम्बन्धी चेतना बढ्दै जानु, वैज्ञानिक तथा दिगो वन व्यवस्थापन मार्फत वनक्षेत्रको व्यवस्थापन हुनु यसका प्रमुख अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

कर्णालीको समृद्धिका लागि वन क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापन ।

४.२ लक्ष्य

वन क्षेत्रको व्यवस्थापन तथा जैविक विविधताको प्रवर्द्धनद्वारा समृद्धिमा योगदान पुऱ्याउने ।

४.३ उद्देश्य

- वन, वन्यजन्तु तथा जैविक विविधताको संरक्षण र प्रवर्द्धन गरी सामाजिक, आर्थिक तथा वातावरणीय लाभ हासिल गर्नु ।
- वन पैदावारमा आधारित उद्यमहरूको विकास गर्नुका साथै वन सम्पदाबाट प्राप्त लाभको न्यायोचित वितरण गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. वन, वनस्पति, वन्यजन्तु तथा जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने ।	क) वन स्रोतको संरक्षण र विकासका लागि सर्वेक्षण गरी वन, वनस्पति, वन्यजन्तु तथा जैविक विविधताको संरक्षण कार्यलाई समन्वित ढङ्गले सञ्चालन गरिनेछ । ख) संरक्षित प्रजाती तथा सम्पदा संरक्षणको लागि संरक्षित भूपरिधिहरूको स्थापना गरिनेछ । ग) प्रदेशको समग्र वन क्षेत्रको विकासका लागि नीति तथा संरचना निर्माण गरिनेछ । घ) उपयुक्त स्थानको चयन गरी वनस्पति उद्यान र जीओ पार्क निर्माण गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
२. वन संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्ने ।	क) स्थानीय तह, उपभोक्ता समूह र सरोकारवाला निकायहरूको सहकार्यमा वन क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापन गरिनेछ । ख) स्थानीय सरोकारवाला नागरिक समूहहरूलाई वन क्षेत्रको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि सहभागी गराइनेछ । ग) सामुदायिक, निजी तथा कृषि वन क्षेत्र विस्तारका लागि विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।
३. वन क्षेत्रको माध्यमबाट उद्यम विकास तथा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने ।	क) दिगो तथा वैज्ञानिक वनको व्यवस्थापनबाट वन उत्पादन तथा उत्पादकत्वमा वृद्धि गरिनेछ । ख) वनमा आधारित उद्यम सञ्चालनका लागि आवश्यक कच्चा पदार्थ उत्पादनमा जोड दिइनुका साथै सहूलियत कर्जाको व्यवस्था गरिनेछ । ग) काठ दाउरा र गैहकाष्ठ वन पैदावारको आपूर्तिबाट स्थानीय रोजगारी तथा आय आर्जनका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

योजना अवधिमा प्रदेशको वनले ढाकेको क्षेत्र ४० प्रतिशत पुगेको हुनेछ । वन अतिक्रमण तथा डढेलो नियन्त्रण भई वन तथा वन्यजन्तुहरूको उचित संरक्षण भएको हुनेछ । वन्यजन्तु तथा जैविक विविधताको सर्वेक्षण गरि अवस्था एकीन भएको हुनेछ । दिगो तथा वैज्ञानिक वनको व्यवस्थापन मार्फत वन पैदावारको सहज आपूर्ति भएको हुनेछ । सामुदायिक, निजी तथा कृषि वन क्षेत्रको स्तरोन्नति भई रोजगारी तथा आय आर्जन बृद्धि भएको हुनेछ ।

७.१.६ जडिबुटी

१. पृष्ठभूमि

कर्णाली प्रदेश जडिबुटीका हिसाबले नेपालकै सम्पन्न क्षेत्र मानिन्छ, यहाँ दुर्लभ तथा औषधीय गुणले भरिपूर्ण जडिबुटीहरू पाईन्छन् । विभिन्न स्रोतअनुसार यस क्षेत्रमा करिब ७०० प्रजातिका जडिबुटीहरू रेकर्ड भएका छन् भने विपेशगरी यासागुम्वा, जटामसी, देवदार, डालेचुक, लौठसल्ला, विषमा, चिराईतो, गुच्छी च्याउ, कुट्की, सुगन्धवाल, सतुवा, पाँचऔले, केशर, सेतकचिनी, ओखर यस क्षेत्रका महत्त्वपूर्ण जडिबुटीहरू हुन् । कर्णाली प्रदेशको आर्थिक सम्बृद्धिको बलियो आधारको रूपमा रहेको जडिबुटीबाट स्थानीयस्तरमा रोजगारी सृजना गर्नुका साथै राजस्व सङ्कलन र व्यापार व्यवसायबाट यस प्रदेशको अर्थतन्त्रमा विशेष योगदान पुग्न सक्दछ ।

२. प्रमुख समस्या

विस्तृत अध्ययन अनुसन्धानको अभावले यसको परिमाण र गुणको वास्तविक पहिचान हुन नसक्नु, यसको लाभ कर्णालीले लिन नसक्नु, अधिकांश जडिबुटीहरू कच्चा पदार्थको रूपमा मात्रै निकासी हुनु, कतिपय बहुमुल्य जडिबुटीहरू त्यसै खेर जानु, प्राविधिक रूपमा सही ढङ्गले र सही समयमा सङ्कलन नगरी अपरिपक्व अवस्थामा वा पुनरुत्पादनको ख्याल नै नराखी सङ्कलन गरिनुले प्राकृतिक अवस्थामा रहेका जडिबुटीहरूको अत्याधिक दोहन भई लोप हुने अवस्थामा पुगनु यस क्षेत्रका प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

जडिबुटीको खेती गरी कसरी दिगो रूपमा सहज आपूर्ति गर्न सकिन्छ भन्ने प्रविधिको विकास/पहिचान गर्ने, हाल सङ्कलित जडिबुटीहरू प्रशोधन नगरी कच्चा पदार्थको रूपमा बाहिर निकासी हुने गरेकोमा सोलाई रोकी स्थानीय स्तरमै प्रशोधन हुने व्यवस्था मिलाउने, प्राकृतिक रूपमा उपलब्ध बहुमूल्य र दुर्लभ जडिबुटीहरूको संरक्षण गर्ने प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

जडिबुटी संकलन र यसको व्यवसायीकरणबाट यस प्रदेशका नागरिकहरूको जीवनस्तरमा सुधार गर्न सकिने प्रशस्त आधारहरू उपलब्ध हुनु, वार्षिक रूपमा राजस्व सङ्कलनमा वृद्धि भई वन क्षेत्रबाट प्राप्त कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा टेवा पुग्नु, भौगोलिक तथा जलवायूको विविधताका कारण रैथाने र दुर्लभ जडिबुटीहरू प्रचुर मात्रामा उपलब्ध हुनु र यसको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा ठूलो माग हुनु यसका मुख्य अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

जडिबुटी कर्णालीको सम्बृद्धि ।

४.२ लक्ष्य

जडिबुटीहरूको संरक्षण, उत्पादन, प्रशोधन र बजारीकरण गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- प्राकृतिक अवस्थामा रहेका दुर्लभ तथा लोपोन्मुख जडिबुटीहरूको संरक्षण गर्नु ।
- जडिबुटी खेती तथा विस्तार अभियान कै रूपमा अघि बढाई स्थानीय रोजगारीको सङ्ख्या र आयआर्जनमा वृद्धि गर्नु ।
- आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी मूल्य शृङ्खला अभिवृद्धि गर्नु ।
- जडिबुटी प्रशोधन उद्योग सञ्चालन गरी कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा योगदान दिनु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. जडिबुटीको पहिचान, सर्वेक्षण, संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्ने ।	क) प्रदेशमा पाईने जडिबुटीहरूको अध्ययन, अनुसन्धान तथा विकासका लागि जडिबुटी अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना गरिनेछ । ख) जडिबुटीको समग्र मूल्य शृङ्खलाहरूको मानक निर्धारण गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । ग) बहुमूल्य जडिबुटीहरूलाई लोप हुन नदिन विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।
२. जडिबुटी खेती विस्तार गर्ने ।	क) समुदाय, निजी तथा कृषि वनमा आधारित वन क्षेत्रहरूमा जडिबुटी खेतीमा प्रोत्साहन गरिनेछ । ख) जडिबुटी पकेट क्षेत्र निर्धारण गरिनेछ । ग) निजी तथा सार्वजनिक जग्गामा जडिबुटी खेतीका लागि अभिप्रेरणाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।

	घ) प्राकृतिक अवस्थामा रहेका जडिबुटीहरूलाई खेती गर्नका लागि आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरिनेछ ।
३. जडिबुटी प्रशोधन तथा बजारीकरण गर्ने ।	क) जडिबुटीमा आधारित उद्यम विकास गरि जडिबुटीको मूल्य अभिवृद्धि हुने व्यवस्था मिलाइनेछ । ख) जडिबुटीमा आधारित उत्पादनमा कर्णाली ब्राण्डिङ गरिनेछ । ग) जडिबुटीको प्रयोगशाला तथा प्रशोधनको पूर्वाधार विकास गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेशमा उपलब्ध बहुमूल्य जडिबुटीहरूको उत्पादन वृद्धि गरी व्यावसायीकरण गरिएको हुनेछ । लोपोन्मुख बहुमूल्य जडिबुटीहरूको पहिचान गरी संरक्षणको व्यवस्था गरिएको हुनेछ । जडिबुटी बढी उत्पादन हुने स्थानहरूमा आधुनिक प्रशोधन केन्द्रहरूको स्थापना भएको हुनेछ ।

७.१.७ खानी तथा खनिज सम्पदा

१. पृष्ठभूमि

कर्णाली प्रदेश खानी तथा खनिजका सम्बन्धमा पर्याप्त सम्भावना भएता पनि विस्तृत अध्ययन अनुसन्धानको अभावमा परिमाण तथा गुणस्तरियता सहितको विस्तृत भौगर्भिक नक्साङ्कन हुन बाँकी नै छ । यस प्रदेशमा तामा खानी दैलेखको जाँचौर र मुगुको सालिमार उपत्यकामा भेटिएको छ भने सुर्खेत भेरी नदी र रुकुमको वार्गेमा सुन भेटिएको छ । यस्तै जाजरकोटमा प्रशस्त मात्रामा टर्मालाईन फेला परेको छ । हुम्ला र दैलेखमा ग्रानाइडको खानी छन् भने दैलेखमा प्राकृतिक ग्याँस र तेलको ठूलो सम्भावना रहेकोले हाल सो को अन्वेषण कार्य चलिरहेको छ । सुर्खेतमा सुनका अतिरिक्त चुनढुङ्गाको खानी पनि विद्यमान छ । यसका अतिरिक्त काइनाईटका लागि कालिकोट, जाजरकोट तथा दैलेख प्रसिद्ध छन् । जुम्लाको तातोपानीमा गन्धक खानी रहेको कुरा पुष्टी भएको छ ।

२. प्रमुख समस्या

यस प्रदेशमा रहेका खानी तथा खनिज पदार्थको विस्तृत अध्ययन अनुसन्धान हुन नसक्नु, पहिचान भइसकेका खानीहरूको पनि उत्खनन कार्यको थालनीका लागि प्राविधिक एवम् आर्थिक स्रोत साधनहरूको कमी हुनु प्रमुख समस्याको रूपमा रहेका छन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

खानीहरूको सर्भेक्षण गरी उत्खनन कार्य प्रारम्भ गर्ने, खानी उत्खनन गर्नको लागि आवश्यक प्रविधि, प्राविधिक तथा आर्थिक स्रोत साधनको व्यवस्था गर्ने प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

यस प्रदेशको दैलेख जिल्लामा रहेको ग्याँस तथा तेल खानीको अन्वेषण गर्ने कार्य प्रारम्भ हुनु र प्रदेशको विभिन्न जिल्लाहरूमा रहेका खानीहरूको पहिचान भएको हुनु अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

खानी तथा खनिज पदार्थहरूको उपयोगबाट आर्थिक उन्नति ।

४.२ लक्ष्य

खानीहरूको उत्खनन् तथा प्रशोधन गरी बजारीकरण गरेर आर्थिक लाभ प्राप्त गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- प्रदेशमा रहेका खानीहरूको अन्वेषण गरी त्यसको उत्खनन् कार्य प्रारम्भ गर्नु ।
- खनिज उद्योगको विकासका लागि स्वदेशी निजी क्षेत्रको पूँजीलाई प्राथमिकता दिई वैदेशिक लगानी समेत भित्र्याउनु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. खानी तथा खनिज पदार्थहरूको अन्वेषण, संरक्षण तथा उत्खनन् गर्ने ।	क) खानी तथा खनिज पदार्थ सम्बन्धी नीतिगत, संस्थागत र कार्यान्वयन पक्षलाई सबल बनाइनेछ । ख) प्रदेश भित्रका खानी तथा खनिज पदार्थहरूको अन्वेषण गरिनेछ । ग) सम्भाव्य खानीहरूको उत्खनन् गरी सञ्चालन गरिनेछ ।
२. खानीमा लगानी गर्न लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने ।	क) खानी तथा खनिज पदार्थमा लगानी गर्न आवश्यक भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था सहित लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना गरिनेछ । ख) खनिजजन्य उद्योगहरूको स्थापनाका लागि स्वदेशी निजी क्षेत्रको लगानीलाई प्राथमिकता दिने गरी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । ग) खनिज उद्योगहरूका लागि वैदेशिक लगानी पनि भित्र्याउने वातावरणको प्रयास गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

खानीहरूको अन्वेषण गरी उत्खनन् कार्य प्रारम्भ भएको हुनेछ । खानी तथा खनिजजन्य उद्योगहरूको स्थापना भएको हुनेछ ।

७.२ उद्योग, वाणिज्य र आपूर्ति

७.२.१ उद्योग

१. पृष्ठभूमि

आर्थिक विकासको प्रमुख सम्बाहकको रूपमा रहेको उद्योग क्षेत्रको विकास, विस्तार र प्रवर्द्धन माथि नै यस प्रदेशको आर्थिक समृद्धि निर्भर रहेको छ । यसका लागि स्वदेशी निजी क्षेत्रका साथै वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्न औद्योगिक पूर्वाधारहरूको विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ । ठूलाका साथै मझौला, लघु, घरेलु तथा साना उद्योगहरूको यथेष्ट प्रवर्द्धन हुन सकेमा यसले प्रदेशको गरिबी न्युनीकरण गर्नमा समेत महत्त्वपूर्ण योगदान पुग्न जानेछ । औद्योगिक विकासका माध्यमबाट रोजगारीको अवसर सिर्जना, निर्यात प्रवर्द्धन तथा विदेशी मुद्रा आर्जन भई उच्च आर्थिक वृद्धिको लक्ष्य हासिल हुन सक्छ । यसैले कर्णाली प्रदेशलाई औद्योगिकीकरण तर्फ उन्मुख गराई दिगो औद्योगिक विकास गर्न आवश्यक छ ।

२. प्रमुख समस्या

उद्यमशील संस्कृतिको कमि, तालिमलाई उद्यमसँग आवद्ध गर्न नसक्नु, व्यवसाय सुरु गर्न आधार पूँजीको अपर्याप्तता, औद्योगिक उत्पादनहरू लागत प्रतिस्पर्धी तथा गुणस्तरीय नहुनु, घरेलु उद्योग प्रवर्द्धनमा उल्लेख्य सफलता हासिल हुन नसक्नु, औद्योगिक पूर्वाधारको कमी हुनु, घरेलु उद्योगबाट उत्पादित वस्तु बाहिरी बजारसँग प्रतिस्पर्धी गर्न नसक्नु प्रमुख समस्याको रूपमा रहेका छन् ।

३. चुनौती तथा अवसरहरू

प्रदेशको औद्योगिक विकासका लागि पर्याप्त पूर्वाधारको विकास गर्ने, स्वदेशी निजी पूँजीको परिचालन तथा वैदेशीक लगानीलाई आकर्षित गर्ने, लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने, सञ्चालित उद्योगहरूलाई तुलनात्मक लाभ लिने गरी प्रतिस्पर्धी बनाउने, खानीहरूको उत्खनन् र उपयोग गर्ने, उत्पादित वस्तु एवम् सेवाको गुणस्तर कायम गर्ने, उद्योगलाई आवश्यक कच्चा पदार्थको सुनिश्चितता गर्ने चुनौतीहरू रहेका छन् ।

प्रदेशभित्र खानीजन्य तथा जडिवुटी प्रशोधन उद्योगहरूको ठूलो सम्भावना रहनु, जलविद्युत उत्पादनको ठूलो सम्भावना रहनु, खुला अर्थतन्त्र, सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विस्तार हुँदै जानु, वन, शिक्षा, स्वास्थ्य एवम् पर्यटन क्षेत्रलाई उद्योगसँग आवद्ध गरी विस्तार गर्ने प्रचुर सम्भावना हुनु तथा दुई ठूला अर्थतन्त्र भएका छिमेकी मुलुकहरूमा उत्पादित वस्तुहरूका लागि बजारको ठूलो सम्भावना रहनु यस क्षेत्रका अवसरहरू रहेका छन्।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

तीव्र आर्थिक विकासका लागि औद्योगीकरण ।

४.२ लक्ष्य

प्रदेशको अर्थतन्त्र सबल बनाउन औद्योगिक विकास गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको योगदान बढाउनु ।
- रोजगारमूलक र उच्च प्रतिफलयुक्त दिगो औद्योगिक विकास गर्नु ।
- लघु, घरेलु, मझौला तथा ठूला उद्योगहरूको विकास तथा विस्तारबाट कर्णाली प्रदेशको अर्थतन्त्र सुदृढ गरी गरिवी न्युनीकरण गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. उद्योग सम्बन्धी नीति तथा कानूनको तर्जुमा गरी लगानीमैत्री वातावरण तयार गर्ने ।	क) उद्योग र लगानी सम्बन्धी नीति तथा कानूनलाई आवश्यकता अनुसार तर्जुमा, परिमार्जन एवम् कार्यान्वयन गरिनेछ । ख) उद्योग व्यवसाय स्थापना तथा सञ्चालनमा सहजता ल्याउन प्रणालीगत सुधार गरिनेछ । ग) सार्वजनिक, निजी र सहकारीको साझेदारीमा औद्योगिक विकासमा जोड दिनुका साथै सहूलियत कर्जाको व्यवस्था गरिनेछ ।

<p>२. तुलनात्मक लाभका उद्योग व्यवसायहरूको पहिचान गरी प्रवर्द्धन गर्ने ।</p>	<p>क) प्रदेशका पानीजन्य, खानीजन्य, कृषिजन्य, जडिबुडीजन्य, काष्ठ पैदावारजन्य उद्योगहरूको विकास गरी आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धन गरिनेछ ।</p> <p>ख) जडीबुटी, हस्तकला लगायतका कच्चा पदार्थमा आधारित उद्योगको प्रवर्द्धन तथा कर्णाली ब्राण्डिङ गरिनेछ ।</p> <p>ग) प्राङ्गारिक उद्योगहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने नीति लिइनेछ ।</p> <p>घ) खानी तथा खनिजजन्य उद्योगको विकास गरिनेछ ।</p>
<p>३. उद्योगलाई आवश्यक पर्ने पूर्वाधारको विकास गर्ने ।</p>	<p>क) प्रादेशिक औद्योगिक क्षेत्र र जिल्लामा उद्यम ग्रामहरू स्थापना गरी पूर्वाधारको विकास गरिनेछ ।</p> <p>ख) लघु, घरेलु तथा साना उद्योगको संरक्षण र सम्बर्द्धन गरिनेछ ।</p> <p>ग) उद्योग धन्दाको विकास र विस्तारका लागि सीप विकास, उद्यमशीलता विकास र वित्तीय पहुँच सुनिश्चित गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेशको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको योगदान वृद्धि भई ३२.६ प्रतिशत पुगेको हुनेछ । ठूला उद्योगहरूमा वैदेशिक लगानी तथा स्वदेशी निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित भएको हुनेछ । मझौला, साना तथा घरेलु उद्योगहरूको सङ्ख्यामा अपेक्षाकृत रुपमा वृद्धि भएको हुनेछ । थप औद्योगिक क्षेत्रहरूको स्थापना भएको हुनेछ ।

७.२.२ वाणिज्य तथा आपूर्ति

१. पृष्ठभूमि

वाणिज्य तथा आपूर्ति क्षेत्रले आर्थिक वृद्धि र विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । अन्य क्षेत्रहरू जस्तै वाणिज्य तथा आपूर्तिको क्षेत्रमा पनि यस प्रदेशमा यथेष्ट विकास हुन बाँकी रहेको छ । प्रदेशका उत्पादनहरूलाई बाह्य बजारसम्म पुऱ्याइ बढी लाभ लिन तथा आन्तरिक उत्पादनहरूले नपुग मागको आपूर्तिको लागि विशेष व्यवस्थाहरूको आवश्यकता रहेको छ । अहिले पनि यो प्रदेशको आन्तरिक माग बाह्य उत्पादनमै निर्भर रहेको छ । कृषि उत्पादन बढाई आत्मनिर्भरतालाई सुनिश्चित गर्न मात्रै होइन अन्य औद्योगिक उत्पादनमा पनि यो प्रदेश पछि परेको छ । तसर्थ वाणिज्य तथा आपूर्तिको क्षेत्रमा विशेष ध्यान पुऱ्याउन आवश्यक देखिन्छ ।

२. प्रमुख समस्या

प्रदेशमा माग र आपूर्तिको बीच सन्तुलन कायम नहुनु, कृषि क्षेत्रलाई व्यावसायीकरण गर्न नसक्नु, कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्व न्युन भई कृषिजन्य उपजको आयात वृद्धि हुनु, निर्यातजन्य तुलनात्मक तथा प्रतिस्पर्धी लाभका वस्तु सेवाको अपेक्षित विकास र मूल्य अभिवृद्धि हुन नसक्नु, आन्तरिक उत्पादन र निर्यातभन्दा उपभोगमूखी आयाततर्फ निजी क्षेत्रको लगानी केन्द्रित हुनु र निर्यातमा कच्चा पदार्थ र प्राथमिक वस्तुको वर्चस्व रहनु समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

कठिन भौगोलिक अवस्था र यातायात सञ्जालको कमीका कारणले प्रदेशका सबै स्थानहरूमा माग अनुसारको आपूर्ति व्यवस्था मिलाउने, तुलनात्मक लाभको क्षेत्रमा लगानी केन्द्रित गर्ने, आयात निर्यातबीच सन्तुलन कायम गर्ने चुनौती रहेको छ ।

जैविक विविधताको प्रचुरताको कारण विभिन्न प्रजातीका वनस्पतिसँग सम्बन्धित एवम् जलविद्युतको निर्यातको माध्यमबाट लाभ लिन सकिने प्रदेशको प्रचुर सम्भावना रहनु, जडीबुटी प्रशोधन कार्य र उच्च मूल्यका पर्वतीय कृषिजन्य उत्पादन बढाउन सकिने सम्भावना रहनु तथा खनिजमा आधारित उद्योगको माध्यमबाट प्रदेशको निर्यात व्यापार बढाउन सकिने अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

नाफामूलक प्रदेश व्यापार तथा सर्वसुलभ र सुनिश्चित आपूर्ति व्यवस्था ।

४.२ लक्ष्य

नाफामूलक प्रदेश व्यापारबाट आर्थिक समृद्धिमा योगदान दिने र आपूर्तिलाई सर्वसुलभ र सुनिश्चित बनाउने ।

४.३ उद्देश्य

- आधारभूत उपभोगका वस्तुहरू र तुलनात्मक रूपमा लाभका निर्यातजन्य वस्तु तथा सेवाको उत्पादन वृद्धि गरी व्यापार बढाउनु ।
- आपूर्ति व्यवस्थालाई सहज, सरल र सुदृढ बनाई सर्वसुलभ आपूर्ति सुनिश्चित गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. तुलनात्मक लाभका निर्यातजन्य वस्तु तथा सेवाको उत्पादन वृद्धि गरी व्यापार बढाउने ।	क) उत्पादनमा विविधीकरण र उत्पादकत्वमा वृद्धि गरिनेछ । ख) कर्णाली ब्रान्डसँगसँगै व्यापार सम्बद्ध बौद्धिक सम्पत्ती सम्बन्धी अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गरिनेछ । ग) उत्पादित वस्तु तथा सेवाको बजारिकरण गरिनेछ ।
२. आवश्यक पूर्वाधार विकास गरी उत्पादित वस्तुहरू बजारसम्म पुऱ्याउने ।	क) स्थानीय उत्पादनको विकास र भण्डारणको लागि आवश्यक पूर्वाधारको विकास गरिनेछ । ख) स्थानीय उत्पादनहरूको बजार प्रवर्द्धन गरिनेछ ।
३. नीतिगत सुधार गर्ने ।	क) सङ्घीय नीति अनुरूप व्यापार, वाणिज्य सम्बन्धी नीति तयार गरिनेछ । ख) नीति नियमको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।
४. आपूर्ति प्रणाली सुदृढ गर्ने ।	क) खाद्यान्न तथा अतिआवश्यक वस्तुको आपूर्ति सुनिश्चितताका लागि आपूर्तिसँग सम्बद्ध निकायहरूको पुनर्संरचना गरी सुदृढ गरिनेछ । ख) आपूर्तिको अनुगमन प्रणाली विकास गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
	<p>ग) एकीकृत जाँच चौकी तथा क्वारेन्टाईन सेवाको लागि आवश्यक व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>घ) आपूर्ति व्यवस्थालाई सहज बनाउन र आपतकालीन आपूर्तिका लागि स्थानीय भण्डारण क्षमताको विस्तार गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेशको निर्यात व्यापारमा बृद्धि हुनुका साथै आपूर्ति व्यवस्था सरल सहज र सुदृढ भएको हुनेछ ।

७.३ पर्यटन विकास

१. पृष्ठभूमि

प्राकृतिक सम्पदा, जैविक एवम् वातावरणीय विविधताले भरपुर, प्राग ऐतिहासिक संस्कृति बोकेको तथा धार्मिक महत्त्वका स्थलहरू समेत रहेको कर्णाली प्रदेशमा पर्यटन विकासको प्रचुर सम्भावना रहेको छ । तर थोरै सङ्ख्याको घरेलु पर्यटन, धार्मिक पर्यटन र उच्च हिमाली भागमा विदेशी नागरिकहरूबाट हुने पद यात्रा तथा राष्ट्रिय निकुञ्जको केही पर्यटकीय गतिविधिमा मात्र प्रदेशको पर्यटन खुम्चिएको छ । धार्मिक तथा सांस्कृतिक पर्यटन, मनोरञ्जनात्मक पर्यटन, कृषि पर्यटन, पर्या-पर्यटन, पदयात्रा तथा साहसिक पर्यटन प्रदेशको पर्यटन विकासको प्रमुख सम्बाहक हुन सक्छन् । त्यसैगरी अनुसन्धानात्मक पर्यटन खासगरी बोन धर्मको खोज, नेपाली भाषाको उत्पत्ती लगायत अन्य धेरै समूदायहरूको चाल-चलन, रहन-सहन आदि पनि पर्यटकीय आकर्षणका केन्द्र हुन सक्छन् । प्रदेशको प्रमुख पर्यटकीय स्थानहरूमा शे फोक्सुण्डो, शिजा उपत्यका, रारा ताल, पञ्चकोशी ज्वाला क्षेत्र, काँक्रेविहार, वुलवुले ताल, स्यार्पु ताल, कुपिण्डे ताल, दुधे दह, त्रिपुरा सुन्दरी मन्दिर, खार्पुनाथ, छार्याँनाथ, चन्दननाथ, डुडुल चैत्य, लिमी उपत्यका, उच्च हिमाली पद यात्रा (ग्रेट हिमालयन ट्रेल), पचाल झरना, वडिमालिका, भ्यू दुला, खलङ्गा दरबार क्षेत्र, कोट गढी, पञ्चदेवल, गोतामकोट, जाजुरा दह आदि हुन् ।

२. प्रमुख समस्या

पर्यटकीय पूर्वाधारहरूको कमी हुनु, नियमित हवाई सेवाको कमी रहनु, पर्यटकीय गन्तव्यहरूको उचित संरक्षण तथा प्रवर्द्धन नहुनु राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा कर्णाली क्षेत्रका पर्यटकीय गन्तव्यहरूको प्रचार प्रसार नहुनु पर्यटन क्षेत्रका प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

पर्यटकीय गन्तव्यको विविधीकरण गर्दै नयाँ पर्यटकीय स्थल र उपजहरूको पहिचान गर्ने, पर्यटकीय पूर्वाधारहरूको विकास गरी पर्यटन उद्योगलाई प्रदेश तथा समग्र राष्ट्रको अर्थतन्त्रको एक प्रमुख आधारको रूपमा स्थापित गर्ने, पहिचान भएका पर्यटकीय गन्तव्यहरूसम्म पर्यटकहरूको सहज पहुँचको प्रवन्ध मिलाउने, पर्यटकहरूको स्वास्थ्य तथा व्यक्तिगत सुरक्षाका लागि उचित प्रवन्ध मिलाउने, प्राचीन पुरातात्विक सम्पदाहरूको बढ्दो अतिक्रमण रोक्ने, पर्याप्त पर्यटकीय सूचनाको व्यवस्था गर्ने, हवाई सेवालार्थ थप भरपर्दो बनाउने, पर्यटन क्षेत्रमा दक्ष जनशक्तिको पर्याप्तता सुनिश्चित गर्ने, पर्यटकीय पूर्वाधार विकासमा निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित गर्ने यस क्षेत्रका चुनौतीहरू हुन् ।

पर्यटकीय क्षेत्रहरूको दृष्टिकोणले भर्जिनल्याण्डका रूपमा परिचित कर्णालीमा असङ्ख्य पर्यटकीय क्षेत्रहरूको अवस्थित रहनु, नयाँ-नयाँ पर्यटकीय गन्तव्यहरूको पहिचान तथा विकास हुँदै जानु, विश्व समुदाय सामु प्राकृतिक तथा आध्यात्मिक छटायुक्त पर्यटकीय क्षेत्रहरूको प्रदेशको रूपमा परिचित हुनु, यस क्षेत्रलाई पर्यटकीय हबको रूपमा स्थापित गर्न संघीय सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय सरकारले प्राथमिकता दिनु, पूर्वाधारहरूको विकास तीव्र रूपमा हुँदै जानु, प्रदेशमा विभिन्न सात प्रकारका पर्यटकीय उपजहरूको पहिचान हुनु निजी क्षेत्रको लगानी बृद्धि हुनु अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

संसारको गन्तव्य नेपाल र नेपालको गन्तव्य कर्णाली ।

४.२ लक्ष्य

गुणस्तरीय पर्यटन पूर्वाधार र सेवाको विस्तार गरी यस क्षेत्रलाई आर्थिक उन्नतिको एक प्रमुख आधारका रूपमा विकास गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- आन्तरिक तथा बाह्य कर्णाली पर्यटकीय सर्किटको विकास गर्नु ।
- कर्णाली प्रदेशलाई सुरक्षित, गुणस्तरीय र आकर्षक पर्यटनमैत्री केन्द्रको रूपमा विकास गर्नु ।
- पर्यटकीय क्षेत्रलाई कर्णाली प्रदेशको अर्थतन्त्रको एक प्रमुख आधारको रूपमा विकास गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. कर्णाली प्रदेशलाई सुरक्षित र आकर्षक पर्यटकीय गन्तव्यको रूपमा विकास गर्ने ।	क) पर्यटन प्रवर्द्धनका लागि गुरुयोजना निर्माण गरी लागु गरिनेछ । ख) देशव्यापी रूपमा तथा अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा समेत पर्यटन प्रचार प्रसार गरिनेछ । ग) गर्मी छुल्ने पर्यटकलाई ध्यानमा राखि पहाडी शीतल आराम क्षेत्र लगायत मानव निर्मित पर्यटकीय संरचना विकास गरिनेछ ।
२. गुणस्तरीय पर्यटकीय सेवा सुविधाको विस्तार गरी पर्यटकको बसाइ लम्ब्याउने ।	क) पर्यटकीय सेवाका लागि पूर्वाधारको निर्माण तथा सुदृढीकरण गरिनेछ । ख) पर्यटकीय उपजलाई स्थानीय स्तरमा लाभ लिन सक्ने गरी विस्तार र विविधिकरण गरिनेछ । ग) मनोरञ्जनात्मक तथा साहसिक पर्यटनको विकास गरिनेछ ।
३. सुनौलो त्रिभुज र सुनौलो सिक्किको अवधारणा अनुरूप पर्यटन पूर्वाधारको विकास र विस्तार गर्ने ।	क) प्रदेश राजधानी देखि भेरी करिडोर हुँदै शे-फोकसुण्डोसम्म, कर्णाली करिडोर हुँदै रारा, जुम्ला तथा मानसरोवर कैलाशसम्म जाने र हिमालयन ग्रेट ट्रेललाई जोड्ने गरी पर्यटकीय पूर्वाधारको विकास गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
	<p>ख) वीरिन्द्रनगर सुर्खेतदेखि हिल्सा हुँदै कैलाश मानसरोवर क्षेत्र जाने पर्यटकीय पूर्वाधार विकास गरिनेछ ।</p> <p>ग) प्रदेशका मुख्य पर्यटकीय विन्दुका रूपमा र यससँग जोडिएका विभिन्न जिल्लाका पर्यटकीय स्थलहरूलाई उपकेन्द्रका रूपमा विकास गरी बजारीकरण गरिनेछ ।</p> <p>घ) पर्यटकीय स्थलहरूको दिगो व्यवस्थापनमा जोड दिइनेछ ।</p>
४. धार्मिक पर्यटनको विस्तार गर्ने ।	<p>क) प्रदेशमा रहेका धार्मिक शक्ति पिठहरूलाई जोड्ने गरी शिवपथ र बुद्ध धर्मसँग सम्बन्धित सम्पदाहरूलाई जोड्नेगरी बौद्धपथको विकास गरिनेछ ।</p> <p>ख) पर्यटकीय महत्त्वका स्थानीय धार्मिक स्थलहरूको पहिचान गरी विकास गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेशको पर्यटकीय पूर्वाधारहरूको पर्याप्त विकास भई पर्यटक आवागमन सङ्ख्यामा उल्लेख्य वृद्धि भएको हुनेछ । अर्थतन्त्रमा पर्यटन क्षेत्रले पुर्‍याउने योगदानमा वृद्धि भएको हुनेछ ।

७.४ निजी क्षेत्र

१. पृष्ठभूमि

देशको आर्थिक विकासमा निजी क्षेत्रको अहं भूमिका रहदै आएको छ । मुलुकको पन्ध्रौं योजनाले ५८ प्रतिशत भन्दा बढी लगानी निजी क्षेत्रबाटै हुने अनुमान गरेको छ भने कर्णाली प्रदेशको प्रस्तुत प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा ४२.६ प्रतिशत लगानी निजी क्षेत्रबाट हुने प्रक्षेपण गरिएको छ । तसर्थ यहाँ पनि निजी क्षेत्रलाई प्रदेश विकासको एक प्रमुख सम्वाहकको रूपमा स्थान दिइएको छ । यस प्रदेशको पूर्वाधार विकासको अवस्था सन्तोषजनक नभएको हुँदा यहाँ बाह्य निजी क्षेत्रको लगानी आवश्यक मात्रामा भित्रिन सकिरहेको छैन । आन्तरिक विद्युत उत्पादनमा वृद्धि गर्नुका साथै थप आवश्यक पूर्वाधारहरूको विकास गर्न सकिएमा प्रदेशको आर्थिक विकासमा निजी क्षेत्रको सहभागिता उत्साहप्रदरूपमा बढ्न जाने छ । प्रदेशको तीव्र विकासको लक्ष्य हासिल गर्नका लागि आन्तरिक तथा बाह्य निजी क्षेत्रको लगानी भित्र्याउनका लागि उत्प्रेरक वातावरण निर्माण गर्नु पर्ने हुन्छ । यसका लागि प्रदेशले सुविधा तथा सहूलियतका प्याकेज सहितका नीति तथा कानूनहरूको निर्माण गरी निजी क्षेत्रको विश्वास हासिल गर्न जरुरी छ ।

२. प्रमुख समस्या

प्रदेशको निजी क्षेत्र सम्बन्धी नीति तथा कानून तर्जुमा भई नसक्नाले बाह्य निजी क्षेत्रलाई आकर्षित गर्ने वातावरण तयार नहुनु, आन्तरिक निजी क्षेत्रको प्रतिस्पर्धि क्षमताको विकास भई नसक्नु, प्रदेशमा निजी क्षेत्रको लगानीका लागि आवश्यक पूर्वाधारहरूको कमि हुनु, आन्तरिक बजार सानो हुनु तथा बाह्य बजारको पहुँचमा कमि हुनु, आवश्यक दक्ष जनशक्तिको आपूर्तिमा कमि हुनु यस प्रदेशको निजी क्षेत्रसँग सम्बन्धित प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

आवश्यक नीति तथा कानूनहरू तर्जुमा तथा भौतिक पूर्वाधारहरूको विकास गरी लगानीमैत्री वातावरण बनाउनु, प्रदेश भित्रका निजी क्षेत्रको प्रतिस्पर्धि क्षमता बढाउनु, निजी क्षेत्रको लगानीलाई उत्पादनमूलक उद्योग तर्फ केन्द्रित गर्नु तथा वाह्य निजी क्षेत्रको लगानी भित्र्याउनु चुनौतिपूर्ण रहेका छन् ।

प्रदेशमा पूर्वाधारको विकास पहिलो प्राथमिकतामा रहनु, लगानीमैत्री नीति तथा कानून निर्माणमा प्रदेश सरकार प्रतिबद्ध रहनु, राजनैतिक स्थिरता रहनु, प्रदेशमा जलविद्युत, खानीजन्य, जडिबुटी तथा पर्यटनमा निजी क्षेत्रको लगानीको अपार सम्भावनाहरू रहनु प्रमुख अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

निजी क्षेत्रको प्रवर्द्धन, प्रदेश समृद्धिको आधार ।

४.२ लक्ष्य

प्रदेशमा लगानी मैत्री वातावरण बनाई स्वदेशी तथा विदेशी निजी क्षेत्रलाई आकर्षित गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- निजी क्षेत्रमुखि नीति तथा कानूनको निर्माण गर्नु,
- पूर्वाधारहरूको द्रुत विकास गरी निजी क्षेत्रको लगानीका लागि सहज वातावरण बनाउनु,
- निजी क्षेत्रको प्रतिस्पर्धि क्षमता अभिवृद्धिका लागि विशेष सहूलियत प्रदान गर्नु,

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. निजी क्षेत्रमुखि नीति तथा कानून बनाई निजी क्षेत्रको विश्वास हासिल गर्ने ।	क) प्रदेशको औद्योगिक तथा पूर्वाधार विकासमा समेत निजी क्षेत्रलाई आकर्षित गर्ने गरी नीति तथा कानूनको तर्जुमा गरिनेछ । ख) बाह्य ठूला लगानीकर्ताहरूलाई प्रदेशमा लगानी गर्न उत्प्रेरित गरिनेछ ।
२. निजी क्षेत्रलाई ध्यानमा राखि आवश्यक पूर्वाधारको विकास तथा व्यवस्था गर्ने ।	क) प्रदेशमा सडक, विद्युत, औद्योगिक क्षेत्रहरूको विस्तार लगायतका निजी क्षेत्रको लगानीका लागि आवश्यक पर्ने पूर्वाधारहरूको छिटो विकास गरिनेछ । ख) उद्योग स्थापनाका लागि आवश्यक जग्गाको व्यवस्था मिलाइनेछ । ग) उद्योगको लागि चाहिने दक्ष जनशक्तिको लागि तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछन् ।
३. आन्तरिक निजी क्षेत्रको क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।	क) प्रदेश भित्रका निजी क्षेत्रको क्षमता विकासका आवश्यकताहरू पहिचान गरी सो आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछन् ।

रणनीति	कार्यनीति
	<p>ख) सार्वजनिक क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र एवम् सामुदायिक क्षेत्रसँग निजी क्षेत्रको सहकार्य हुने व्यवस्था मिलाइनेछ ।</p> <p>ग) निजी क्षेत्रलाई आवश्यक पर्ने पूँजी र प्रविधिका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय निकायहरूसँग समन्वय गरिनेछ ।</p>
<p>४. वृहत आयोजनाहरूमा अन्तरराष्ट्रिय लगानी भित्र्याउन विशेष पहल गर्ने ।</p>	<p>क) विकासका साझेदारहरू तथा गैर आवासीय नेपालीहरूसँगको सहकार्यमा प्रदेशमा लगानी सम्मेलनको आयोजना गरी वृहत आयोजनाहरूका लागि अन्तरराष्ट्रिय निजी क्षेत्रको लगानी भित्र्याउन विशेष पहल गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

निजी क्षेत्रसँग सम्वन्धित प्रदेशको नीति तथा कानून तर्जुमा भई लगानी भित्र्याउने वातावरण तयार भएको हुनेछ । प्रदेशको निजी क्षेत्रको क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएको हुनेछ । सार्वजनिक क्षेत्र, निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र तथा सामुदायिक क्षेत्रसँगको सहकार्यमा प्रदेशमा पूर्वाधार विकास, औद्योगिक विकास, कृषि, पर्यटन तथा सेवा क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि भएको हुनेछ । विकासका साझेदारहरू तथा गैर आवासीय नेपालीहरूसँगको सहकार्यमा लगानी सम्मेलनको आयोजना भई वृहत आयोजनाहरूमा वैदेशिक लगानी अभिवृद्धि भएको हुनेछ ।

७.५ सहकारी क्षेत्र

१. पृष्ठभूमि

संविधानमा सहकारी क्षेत्रलाई अर्थतन्त्रका तीन खम्बा मध्ये एक मानिएको छ । सहकारी क्षेत्रले छरिएर रहेको श्रम, सीप, प्रविधि र पूँजीलाई एकत्रित गरी उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धि मार्फत रोजगारी सिर्जना गरी प्रदेशको समग्र आर्थिक विकासमा योगदान गर्न सक्दछ । हाल प्रदेशमा ३२१ र स्थानीय तहहरूमा २१०० सहकारी संस्थाहरू आवद्ध रहेका छन् । सहकारी संस्थाहरूको प्रभावकारी परिचालन मार्फत सीमान्तकृत समुदायको सशक्तीकरण, वित्तीय पहुँचमा बृद्धि, उद्यमशीलताको विकासका साथै गरिबी निवारणमा पनि ठोस योगदान पुग्न जाने देखिन्छ । तसर्थ योजनाले प्रदेशको सामाजिक आर्थिक विकासमा सहकारी क्षेत्रको सम्भावनाहरूको उच्चतम उपयोगमा जोड दिनेछ ।

२. प्रमुख समस्या

प्रदेशमा अपेक्षित रूपमा सहकारी शिक्षा र चेतनाको विस्तार हुन नसक्नु, कतिपय सहकारी संस्थाहरूले सहकारीको मूल्य मान्यता, सिद्धान्त प्रभावकारी रूपमा अनुसरण गर्न नसकेको देखिनु, सहकारी संस्था व्यावसायिक, उत्पादनमूलक र रोजगारीमूलक भन्दा बचत तथा ऋणको कारोवारमा मात्र केन्द्रित हुनु मुख्य समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

सहकारी मूल्य मान्यता, सिद्धान्त अनुरूपको सहकारी संस्थाको सञ्चालन गर्नु, सहकारीलाई विपन्न तथा न्यून आय भएका वर्गमा विस्तार गर्नु, सहकारी सम्बन्धी ऐन, कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु, आर्थिक रूपमा विपन्न तथा सीमान्तकृत वर्गमा सहकारीको सेवा विस्तार गर्नु, सहकारी क्षेत्रलाई सामाजिक सुरक्षाको आधारको रूपमा स्थापित गर्नु यसका चुनौतीहरू हुन् ।

सहकारीलाई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको एक बलियो आधारको रूपमा लिइनु, सहकारीलाई स्वायत्त रूपमा काम गर्न सक्ने अधिकार राज्यले प्रदान गर्नु, कृषि उत्पादनका मूल्य शृङ्खलामा सहकारी संस्थाहरूलाई आवद्ध गर्दै लैजाने सम्भावना रहनु, सहकारी आन्दोलनमा महिला तथा विपन्न वर्गको पहुँच स्थापित हुने खालका कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुनु यसका अवसरहरू हुन् ।

४. सौँच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौँच

आर्थिक समुन्नतिका लागि दिगो सहकारी विकास ।

४.२ लक्ष्य

छरिएर रहेको स्थानीय श्रम, सीप, स्रोत र पूँजीको अधिकतम परिचालनद्वारा सहकारीलाई अर्थतन्त्रको एक सबल खम्बाको रूपमा विकास गरी प्रदेशको आर्थिक र सामाजिक विकासमा योगदान पुऱ्याउने ।

४.३ उद्देश्य

- सहकारी मार्फत रोजगारी सिर्जना तथा गरिवी निवारण गर्नु ।
- सहकारी संस्था मार्फत स्थानीय उत्पादनलाई विविधीकरण, बजारीकरण गरी आर्थिक आत्मनिर्भरता कायम गर्नु ।
- सहकारी मूल्य, मान्यता, सिद्धान्तका आधारमा सहकारी संस्था स्थापना गरी पारस्परिक र स्वावलम्बन संस्कारको विकास गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. सहकारी शिक्षा र सूचनाको माध्यमबाट सहकारीको संस्थागत विकासका लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।	क) सहकारीको मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तको पालना गर्ने व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न सहकारी संस्थाहरूलाई उत्प्रेरित गरिनेछ । ख) सहकारी शिक्षा र सूचनालाई व्यापक र प्रभावकारी बनाइ संस्थाको व्यवस्थापन क्षमता, सदस्य एवम् सञ्चालकहरूलाई सक्षम र योग्य बनाईनेछ । ग) आम सञ्चारका माध्यमहरूबाट सहकारी सम्बन्धी जनचेतनामूलक सामग्री प्रकाशन प्रसारण गरिनेछ । घ) सहकारी शिक्षालाई विधालयका पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने व्यवस्था मिलाई सहकारीको लागि आवश्यक पर्ने दक्ष जनशक्ति तयार हुन सक्ने अवस्था सिर्जना गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
	ड) प्रदेशस्तर र स्थानीय तहमा सहकारी सूचना केन्द्र स्थापना गरी सहकारी सम्बन्धी सूचना सम्प्रेषण कार्यलाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।
२. आम नागरिकहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन सहकारीको पहुँच अभिवृद्धि गर्ने ।	क) महिला, गरिब तथा विपन्न वर्ग, अपाङ्ग, सीमान्तकृत, भूमिहीन तथा पछिपरेका वर्गहरूलाई सहकारी संस्थामा आवद्ध गराई सहकारी घुम्ती कोष मार्फत उनीहरूको आर्थिक र सामाजिक स्तर सुधार गरिनेछ । ख) लक्षित वर्गहरूलाई विशेष प्राथमिकता दिई सहकारी मार्फत उद्यम तथा उद्योग प्रवर्धन गर्न व्यावसायिक तथा सीपमूलक तालिम प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । ग) भूमिहीन तथा साना किसानहरूलाई सहकारी खेती गर्न उपयोगमा नआएका सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गा लिजमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाइनेछ ।
३. सबै प्रकारका व्यावसायीहरूलाई सहकारीमा आवद्ध गरी यस क्षेत्रलाई गुणस्तरीय, प्रतिस्पर्धी एवम् प्रभावकारी बनाउने ।	क) सहकारीलाई उद्यमसिलता विकास र नवप्रवर्तनको सम्वाहकको रूपमा स्थापित गरिनेछ । ख) निजी, सार्वजनिक र सहकारी क्षेत्र बीच अन्तरसम्बन्ध विकास गर्दै साझेदारी उद्योग, व्यवसायको सञ्चालन गर्ने प्रारूप तयार गरिनेछ । ग) कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरणका लागि सहकारी संस्थाहरूलाई प्रोत्साहन सहित परिचालन गरिनेछ । घ) सहकारी क्षेत्रको विकासका लागि न्युन हुने पूँजी परिपूर्ति गर्न आवश्यक समन्वय गरिनेछ । ड) सहकारी संस्थाहरूको उत्पादनलाई बजारीकरण गर्न प्रदेश सरकार, स्थानीय तह र निजी क्षेत्र समेतसँगको साझेदारीमा आवश्यक पूर्वाधारको निर्माण र सञ्चालन गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

यस प्रदेशका सबै सहकारी संस्थाहरू आफ्नो मूल्य मान्यता, सिद्धान्त अनुरूप सञ्चालन भएको हुनेछन् । प्रदेशमा सहकारी संस्थाहरूको सङ्ख्यामा उल्लेख्य वृद्धि भएको हुनेछ तथा समग्र अर्थतन्त्रमा सहकारी क्षेत्रले पुऱ्याउने योगदानमा वृद्धि भएको हुनेछ ।

शान्ति सुरक्षा, सुशासन र भ्रष्टाचार नियन्त्रण

८.१ शान्ति सुरक्षा र सुव्यवस्था

१. पृष्ठभूमि

शान्ति सुरक्षा बहुआयामिक, संवेदनशील र गतिशील विषय भएकाले सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक एवम् भौगोलिक अवस्थाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । शान्ति सुरक्षा र सुव्यवस्था विकास प्रशासनको पनि पूर्व शर्त हो । नागरिकको जीउ-धन र स्वतन्त्रताको संरक्षण तथा विकास निर्माणका कार्यहरूको निर्वाध कार्यान्वयनका लागि अनुकूल र विश्वसनीय वातावरण तयार गर्न शान्ति सुरक्षा र सुव्यवस्थाको प्रभावकारी प्रबन्ध मिलाउनु पर्ने हुन्छ । सुशासन, मानव अधिकार, सक्षम सुरक्षा संयन्त्र, सबल अनुसन्धान प्रणाली र नागरिक शिक्षा जस्ता पक्षहरू प्रभावकारी सुरक्षा व्यवस्थाका आधारस्तम्भ हुन् । शान्तिपूर्ण, न्यायिक र समतामूलक समाज निर्माणका लागि प्रदेशमा शान्ति सुरक्षा र सुव्यवस्था कायम गर्न जरुरी छ ।

२. प्रमुख समस्या

भौगोलिक विकटता, आर्थिक विपन्नता, न्यून चेतनास्तर, कुरीति, कु-संस्कार र कु-प्रथाले गाँज्नु, असमानता र भौतिक विकासको स्तर न्यून रहनु, शान्ति सुरक्षा तथा सुव्यवस्था कायम राख्न आवश्यक पर्ने साधन स्रोत, प्रविधि, सुरक्षा संयन्त्र तथा दक्ष जनशक्तिको अपर्याप्तता जस्ता पक्षहरू प्रमुख समस्याका रूपमा रहेका छन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

सामाजिक विकृति, कुप्रथा, विभेद, बहिष्करणको अन्त्य गर्ने, अपराध र गैरकानूनी गतिविधिहरूको प्रभावकारी अनुसन्धान र निगरानी प्रणालीको स्थापना गर्ने, जनअपेक्षा अनुरूपको प्रदेश सुरक्षा निकायहरूको सबलीकरण, आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण गर्ने, द्वन्द्वका कारणहरूको समयमै पहिचान गरी निराकरणका उपायहरू अवलम्बन गर्ने चुनौतीहरू रहेका छन् ।

शान्ति सुरक्षा र सुव्यवस्था कायम राख्ने कार्यमा प्रदेश सरकारले कानुनी तथा संस्थागत क्षमताको प्रभावकारी विकास गर्न विशेष ध्यान दिनु, प्रदेश सरकार अन्तर्गत प्रहरी सेवा रहनु तथा विगत द्वन्द्वको पीडाबाट उन्मुक्ति पाई शान्ति सुव्यवस्था स्थापना गर्न आम जनसमुदायमा रहेको चाहना हुनु अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौँच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौँच

शान्तिपूर्ण र सुरक्षित कर्णाली प्रदेश ।

४.२ लक्ष्य

जनजीवन, जनजीविका, लगानी प्रवर्द्धन र दिगो विकासका लागि शान्ति सुरक्षा र सुव्यवस्थाको प्रत्याभूति दिने ।

४.३ उद्देश्य

- सबै सुरक्षा निकाय र सम्बद्ध पक्षबीच आपसी सहयोग र समन्वय कायम गरी प्रभावकारी र विश्वसनीय सुरक्षा प्रणाली स्थापित गर्नु,
- सुरक्षा निकायलाई समयानुकूल सबल, सुदृढ र जनउत्तरदायी बनाउनु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. सुरक्षा व्यवस्थालाई सुदृढ बनाउने ।	क) सुरक्षा नीति, रणनीति तथा कानून तर्जुमा गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिनेछ । ख) शान्ति सुरक्षा र सुव्यवस्था कायम राख्न सङ्घ र स्थानीय तहबीच समन्वय र सहकार्यलाई प्रभावकारी बनाइनेछ । ग) सुरक्षा निकायको संरचनालाई समनायनुकूल चुस्त, प्रविधियुक्त र प्रभावकारी बनाइनेछ । घ) विकास आयोजना तथा औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूको निर्वाध सञ्चालनका लागि सुरक्षित वातावरण सुनिश्चित गरिनेछ । ङ) द्वन्द्वका कारणको पहिचान र प्रभावहरूको समयमै विश्लेषण गरी निराकरणका उपायहरू अवलम्बन गरिनेछ ।
२. नागरिकमैत्री सुरक्षा व्यवस्थाको प्रत्याभूति गराउने ।	क) अपराधिक क्रियाकलापलाई नियन्त्रण गर्न अपराध नियन्त्रण प्रणालीलाई प्रभावकारी तुल्याइनेछ । ख) अपराधको निगरानी र नियन्त्रण गर्न प्रमुख शहर बजार, घनावस्ती, चोक, मूल सडक र सम्बेदनशील स्थानहरूमा सि.सि.टि.भी., साईरन जस्ता उपकरण प्रयोग गरी सुरक्षा प्रणालीलाई सबलीकृत गरिनेछ । ग) समाजमा शान्ति सुरक्षा र सुव्यवस्था कायम राख्न आवश्यक संयन्त्रहरू निर्माण गरी स्थानीय नागरिकसँग सहकार्य गरिनेछ ।
३. सुरक्षा निकायको व्यवसायिक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।	क) प्रदेश प्रहरीलाई तालिम, प्रशिक्षण तथा वृत्ति विकासको अवसर सिर्जना गरी व्यवसायिक क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । ख) सुरक्षा निकायलाई स्रोत साधन सम्पन्न र आधुनिक प्रविधियुक्त बनाई संस्थागत विकास गरिनेछ । ग) सुरक्षाकर्मीहरूको मनोबल उच्च राख्न पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेश प्रहरीको गठन गरी परिचालन भएको हुनेछ । सुरक्षा निकायहरूबीच समन्वय कायम भएको हुनेछ । प्रशिक्षण र आधुनिक प्रविधि मार्फत सुरक्षा निकाय दक्ष र व्यवसायिक बनेको हुनेछ । द्वन्द्वका कारणहरूको समयमै पहिचान भई निराकरणका उपायहरू अवलम्बन गरिएको हुनेछ । आन्तरिक सुरक्षा प्रणाली सुदृढ र जनउत्तरदायी भई शान्ति सुरक्षा र सुव्यवस्था कायम भएको हुनेछ ।

८.२ शासकीय सुधार र सुशासन

१. पृष्ठभूमि

दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्न, विभिन्न आयोजनाहरूमा हुने लगानीको उच्चतम प्रतिफल सुनिश्चित गर्न, सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई चुस्त र अनुमानयोग्य बनाउन र कर्णालीबासीका सुशासनका अपेक्षाहरू सम्बोधन गर्न शासकीय प्रणालीमा समयानुकूल सुधार हुनु जरुरी छ । समग्र शासकीय कार्य सम्पादनमा जनप्रतिनिधिहरू, राष्ट्रसेवक कर्मचारी, नागरिक समाज र आम जनसमुदाय सबैले आ-आफ्नो जिम्मेवारी गम्भीरतापूर्वक वहन गर्न पर्ने हुन्छ । शासकीय निर्णयहरू तथा कार्यान्वयन प्रक्रियालाई पारदर्शी बनाउन नियमित सूचना प्रवाह, सार्वजनिक सुनुवाई, सामाजिक लेखा परीक्षण जस्ता नवीन शासकीय उपक्रमहरू सञ्चालन गर्ने र सुशासन प्रत्याभूत गर्ने कर्णाली प्रदेश सरकारको नीति रहेको छ । जवाफदेहीताको संस्कृति विकास गर्नुका साथै नागरिकमैत्री शासन, संघीय शासन प्रणाली अनुरूपको सेवा प्रवाह, कानुनी शासनको प्रत्याभूति र समन्वय तथा सहकार्यलाई व्यवस्थित गर्दै सुशासन सुनिश्चित गर्नुपर्ने छ ।

२. प्रमुख समस्या

नागरिक केन्द्रित सेवा प्रवाह र विकास कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको लागि प्रदेश र स्थानीय तहको अपेक्षित क्षमता अभिवृद्धि हुन नसक्नु, कर्मचारी समायोजन पश्चात पनि दरबन्दी अनुरूप पदपूर्ति हुन नसक्नु, तीन तहका शासकीय इकाईहरू बीचमा आपसी समन्वय तथा सहकार्य सुदृढ हुन नसक्नु, पारदर्शिता, जवाफदेहीता र अनुमगन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली व्यवस्थित हुन नसक्नु प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

नयाँ सङ्घीय परिवेशमा कर्णालीबासीको बहुदो अपेक्षाहरूको सम्बोधन गर्दै दक्षतापूर्वक जवाफदेहि र प्रभावकारी ढङ्गले सेवा प्रवाह गर्ने, कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, तीन तहका प्रशासकीय इकाईहरूबीच आपसी समन्वय र सहकार्य स्थापित गर्ने, शासकीय कामकारवाहीमा कानुनी शासन, पारदर्शिता र नागरिकप्रति जवाफदेहीता प्रवर्द्धन गर्दै सदाचार, नैतिकता र मितव्ययीता कायम गर्ने चुनौती रहेका छन् ।

प्रदेश र स्थानीय तहमा लामो अन्तरालपछि प्रतिवद्ध राजनीतिक नेतृत्व प्राप्त हुनु, राजनीतिक स्थिरता कायम हुनु, शासकीय कार्यहरूमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग बढ्दै जानु, नागरिकको चेतनाको स्तर बढ्दै जानु, सरकार र यसका प्रशासनिक एकाईहरूको काम कारवाहीलाई नागरिक समाजले निगरानी गर्ने वातावरण तयार हुनु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

समृद्ध कर्णालीका लागि सुशासन ।

४.२ लक्ष्य

कानुनी शासनको प्रत्याभूत हुने गरी चुस्त दुरुस्त सेवा प्रवाह गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

पारदर्शी, जवाफदेही, उत्तरदायी, सदाचारयुक्त र प्रविधिमैत्री सेवा प्रवाहबाट सुशासन कायम गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. सुशासन प्रवर्द्धनका लागि कानुनी, संरचनात्मक र प्रक्रियागत सुधार गर्ने ।	<p>क) प्रदेश निजामती सेवा ऐन, नियमावली लगायत सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक अन्य कानूनहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिनेछ ।</p> <p>ख) प्रदेश लोकसेवा आयोगको गठन गरिनेछ ।</p> <p>ग) सुशासनलाई प्रत्याभूत गर्न आवश्यक संरचनात्मक सुधारका साथै दरबन्दी अनुसारको दक्ष जनशक्ति परिपूर्ति गरिनेछ ।</p> <p>घ) तीनै तहका सरकारहरूबीच गर्विलो समन्वय स्थापित गरिनेछ ।</p> <p>ङ) प्रक्रियामुखी वर्तमान प्रशासनिक व्यवहारलाई पारदर्शी, जवाफदेहि, सदाचारयुक्त बनाउँदै नतिजामुखी व्यवहारमा रूपान्तरण गरिनेछ ।</p> <p>च) सूचना प्रविधिमा आधारित विद्युतीय सुशासन कायम गरिनेछ ।</p>
२. सेवा प्रवाहको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली व्यवस्थित गर्ने ।	<p>क) राजनीतिक र प्रशासनिक नेतृत्वको कार्य सम्पादन सम्झौता तथा कार्य सम्पादन मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गरिनेछ ।</p> <p>ख) सेवा प्रवाह र विकास कार्यक्रमहरूको नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न सूचना प्रविधिमा आधारित अनुगमन प्रणाली विकास गरिनेछ ।</p> <p>ग) सार्वजनिक सुनुवाई, सामाजिक लेखा परीक्षण विधिहरूको उपयोग गर्दै जनगुनासाहरूको तत्काल सम्बोधन गर्ने परिपाटी अपनाइनेछ ।</p> <p>घ) मुख्यमन्त्री हटलाइन सेवालार्इ सुदृढ बनाइनेछ ।</p> <p>ङ) कार्य सम्पादन मूल्याङ्कन प्रणाली सुदृढ गर्दै दण्ड र पुरस्कारको उचित व्यवस्था गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

कानुनी र संरचनात्मक सुधार भएको हुनेछ । प्रशासनिक व्यवहार पारदर्शी, जवाफदेही, सदाचारयुक्त र नतिजामुखी भएको हुनेछ । कार्य सम्पादन सम्झौता तथा कार्य सम्पादन मूल्याङ्कन प्रणाली विकास भएको हुनेछ । सेवा प्रवाह र विकास कार्यक्रमहरूको नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न सूचना प्रविधिमा आधारित अनुगमन प्रणाली विकास भएको हुनेछ । सार्वजनिक सुनुवाई, सामाजिक लेखा परीक्षण विधिहरूको उपयोग गर्दै जनगुनासाहरूको तत्काल सम्बोधन गर्ने परिपाटी बसेको हुनेछ ।

८.३ प्रदेश र स्थानीय तहको क्षमता विकास

१. पृष्ठभूमि

संविधानको धारा ५६ ले राज्यशक्तिको प्रयोग सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले संविधान तथा कानून बमोजिम गर्ने भनि राज्य शक्तिको बाँडफाड गरेको छ । तदनुसार प्रदेश र स्थानीय तहहरूमा निर्वाचनबाट सरकारहरू गठन भई आआफ्नो क्षेत्राधिकारमा सकृय रहेका छन् । नेपालमा सङ्घीयता नौलो अभ्यास

भएकोले कतिपय सवालहरूमा स्पष्टता आइनसकेको, आवश्यक पर्ने कतिपय संस्थाहरू स्थापित भई नसकेको र स्थापित संस्थाहरू कार्य सम्पादनका दृष्टिले सक्षम र परिपक्व भई नसकेकोले सङ्घीय प्रणालीको मर्म अनुसार जनसमुदायलाई नजिकबाट प्रभावकारी ढङ्गले सेवा प्रवाह हुन सकिरहेको छैन । प्रदेश र स्थानीय तहका संस्थाहरूलाई पर्याप्त भौतिक, मानवीय र वित्तीय स्रोत साधन प्रदान गरी सबल र सक्षम बनाएसम्म सङ्घीय प्रणालीका उद्देश्यहरू पुरा हुन नसक्ने निश्चित छ । यसैलाई मध्यनजर गर्दै योजना अवधिमा प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारहरूको क्षमता विकासमा विशेष जोड रहनेछ ।

२. प्रमुख समस्या

प्रदेश र स्थानीय तहमा भौतिक पूर्वाधार तथा जनशक्ति व्यवस्थापनमा कठिनाई हुनु, संघीयताको अभ्यासमा परिपक्वता आइनसक्नु, प्रदेशको युगान्तकारी विकासका लागि आवश्यक पर्ने मानवीय, भौतिक तथा वित्तीय स्रोत र सामर्थ्यको कमी हुनु प्रमुख समस्याको रूपमा रहेका छन्।

३. चुनौती तथा अवसर

भौगोलिक जटिलताबीच नागरिकहरूको अपेक्षा पुरा गर्ने, आवश्यक स्रोत साधनको आन्तरिक व्यवस्थापन गर्ने र सबै तहहरूको सन्तुलित विकास गर्ने प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेका छन्।

जनप्रतिनिधीहरू विकास र सेवा प्रवाहप्रति प्रतिवद्ध रहनु, नागरिकहरूको आफ्नो क्षेत्रको विकासप्रति सरोकार, चासो तथा सहभागिता रहनु, सङ्घीय सरकार र विकास साझेदारहरू समेत सन्तुलित विकास तथा स्थानीय क्षमता अभिवृद्धिका लागि प्रतिवद्ध रहनु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

सक्षम प्रदेश र स्थानीय तहहरू ।

४.२ लक्ष्य

प्रदेशको विकास र समृद्धिको यात्रामा प्रभावशाली योगदान दिन सक्ने गरी प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूको क्षमता विकास गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- सबै स्थानीय तहहरूलाई मानवीय, भौतिक तथा वित्तीय स्रोत साधन सम्पन्न बनाउनु,
- शासन, विकास निर्माण तथा सेवा प्रवाहमा प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूलाई सक्षम तथा प्रभावशाली बनाउनु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूको क्षमता विकासका लागि कार्ययोजना तयार गर्ने ।	क) प्रदेश र स्थानीय तहको क्षमता विकासको आवश्यकता पहिचान गरी सो का लागि कार्ययोजना तयार गरिनेछ । ख) स्थानीय स्रोत साधनको उच्चतम परिचालनका लागि सम्बन्धित निकायहरूलाई जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाइनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
२. प्रदेश र स्थानीय तहको कुशल स्रोत परिचालन क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।	क) स्रोत सङ्कलन तथा कुशल परिचालनको क्षमता बढाउन विशेष तालिम तथा कार्यशाला सञ्चालन गरिनेछ । ख) एकीकृत मानव संशाधन विकास केन्द्रको स्थापना गरिनेछ ।
३. क्षमता विकासका लागि स्थानीय तहसँग आपसी सहकार्य र साझेदारी सुदृढ गर्ने ।	क) स्थानीय तहसँग समन्वय, सहकार्य तथा साझेदारी गर्ने रणनीति तयार गरिनेछ । ख) प्रदेश सरकारका कार्यक्रमहरू स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा अगाडि बढाइनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेश र स्थानीय तहहरूको आवश्यकता परिपूर्ति हुने गरी सबै निकायहरूको क्षमतामा अभिवृद्धि भएको हुनेछ । प्रदेश सरकार र स्थानीय तहहरूबीच समन्वय र सहकार्य प्रभावकारी भएको हुनेछ ।

६.४ मानव अधिकार

१. पृष्ठभूमि

मानव अधिकार नैसर्गिक अधिकार हो । यसको संरक्षण, प्रचलन र प्रवर्द्धनका लागि नेपालको संविधानले नै स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । प्रदेश सरकारले मानव अधिकार सम्बन्धी जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ । मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्दै सङ्घसँगको समन्वय र सहकार्यमा संविधानले परिकल्पना गरेको विभेदमुक्त, समन्यायिक र समावेशी समाजको स्थापना गर्नेतर्फ योजनाको जोड रहनेछ ।

२. प्रमुख समस्या

प्रदेशमा सामाजिक विभेद, जातीय तथा लैंगिक हिंसा र असमानता विद्यमान रहनु, सामाजिक-आर्थिक सेवा र अवसरहरूमा असमान पहुँच हुनु, परम्परागत कुरिति एवम् कुसंस्कार तथा चेतनाको कमी रहनु जस्ता समस्या रहेका छन् ।

३. चुनौती र अवसर

संविधानमा उल्लिखित राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार सुनिश्चित गर्नु, मानव अधिकार सम्बन्धी सचेतना अभिवृद्धि गर्नु, दण्डहिन्ताको अन्त्य गरी पीडित पक्षलाई न्याय प्रदान गर्नु चुनौती पूर्ण रहेको छ ।

संविधानको प्रस्तावनामै मानव अधिकारको पूर्ण प्रत्याभूति हुनु, स्थानीय तहमा न्यायिक समिति स्थापना हुनु, स्वतन्त्र न्यायालयको व्यवस्था हुनु, प्रदेशमा मुख्य न्यायाधिवक्ता कार्यालयको व्यवस्था हुनु, मानव अधिकार सम्बन्धमा सरकारको प्रतिवद्धता रहनु अवसर हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

मानव अधिकार संरक्षित कर्णाली ।

४.२ लक्ष्य

संविधानले तोकेका राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूको प्रत्याभूति गराउने ।

४.३ उद्देश्य

मानव अधिकारमैत्री समाज र शासन पद्धतिको विस्तार र विकास गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. मानव अधिकारमैत्री संस्कारको विकास गर्ने ।	क) संविधानमा भएको मानव अधिकारको व्यवस्थाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गरिनेछ । ख) विद्यमान मानव अधिकार सम्बन्धी कानुनी प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुका साथै आवश्यकताअनुसार नयाँ कानुनहरूको तर्जुमा गरिनेछ । ग) कार्यक्रमहरूको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कनमा मानव अधिकारको सिद्धान्तलाई आत्मसात गरिनेछ । घ) समाजमा विद्यमान लैंगिक हिंसा लगायत सबै प्रकारका हिंसा, भेदभाव, छुवाछुत, कुप्रथा, बालश्रमको अन्त्य गरिनेछ ।
२. सबै खाले दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने ।	क) मानव अधिकार उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाको उजुरी दर्ता गर्ने प्रणालीलाई बलियो बनाउँदै कमजोर र सीमान्तकृत वर्गलाई निःशुल्क कानूनी सहायताका लागि आवश्यक व्यवस्था गरिनेछ । ख) पीडितमैत्री अनुसन्धान र अभियोजन प्रणालीको व्यवस्था गरी पीडितलाई न्याय एवम् क्षतिपूर्ति र पीडकलाई कानुनी कारवाही गरिनेछ । ग) प्रभावकारी निगरानी प्रणालीको विकास गरी मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको न्युनीकरण गरिनेछ ।
३. सबै खाले द्वन्द्वका पीडितहरूको मानव अधिकार सुनिश्चित गर्ने ।	क) द्वन्द्व पीडित, घाइते, अपाङ्ग र बेपत्ता भएका व्यक्ति र परिवारलाई पुनर्स्थापना गरिनेछ । ख) द्वन्द्व पीडितहरूको मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको सत्यतथ्य निरूपण गरी पुनर्मिलन गराउने व्यवस्था मिलाइनेछ । ग) समाजमा द्वन्द्वका कारणहरू पहिचान गरी सम्भावित द्वन्द्वको व्यवस्थापन गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

मानव अधिकारको व्यवहारिक रूपमा उपभोग गर्न सक्ने अवस्था सुनिश्चितता भएको हुनेछ । सामाजिक कुरीति र कुसंस्कारको अन्त्य गर्न प्रभावकारी अभियानहरू सञ्चालन भएको हुनेछ । द्वन्द्व पीडितहरूको मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाको सत्यतथ्य निरूपण गरी पुनर्स्थापना तथा पुनर्मिलनको व्यवस्था गरिएको हुनेछ । प्रदेशमा मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूमा न्युनीकरण भएको हुनेछ ।

८.५ भ्रष्टाचार नियन्त्रण

१. पृष्ठभूमि

भ्रष्टाचार नियन्त्रणका प्रयासहरू जारी रहेता पनि यसको कूप्रभाव विकास तथा सेवा प्रवाहमा रहेको पाइन्छ । भ्रष्टाचारजन्य कृयाकलापहरू नियन्त्रण गरी सुशासन प्रवर्द्धनका लागि नागरिक समाजको समेत चासो र सरोकार रहने गरेको छ । भ्रष्टाचारले आर्थिक, सामाजिक र राज्यको समग्र समृद्धिमा पारेको प्रतिकूल असरलाई नियन्त्रण गर्न राजनीतिक तथा प्रशासनिक संयन्त्र स्वअनुशासित, पारदर्शी र सदाचारयुक्त हुनु जरुरी छ ।

२. प्रमुख समस्या

विकास निर्माण, सेवा प्रवाह तथा शासन सञ्चालनमा पारदर्शी, स्वअनुशासित, विधिको शासनबाट निर्देशित कार्यप्रणाली विकास गर्न नसकिनु, प्रविधिमैत्री सेवा प्रवाह तथा अनुगमन प्रणाली अवलम्बन हुन नसक्नु जस्ता समस्याहरू विद्यमान रहेका छन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

भ्रष्टाचारलाई सामाजिक अपराधको रूपमा स्थापित गर्ने, भ्रष्टाचार र अनियमितता जस्ता कार्यलाई नियन्त्रण गरी सुशासनको प्रत्याभुति दिने, भ्रष्टाचारमा देखिएका नयाँनयाँ स्वरूपलाई नियन्त्रण गर्ने र नयाँ स्वरूपहरूलाई नियन्त्रण गर्न सक्ने गरी संस्थागत क्षमता विकास गर्ने चुनौती रहेका छन् ।

भ्रष्टाचारको स्थानीय स्तरसम्म नै निगरानी र खबरदारी बढ्नु, नागरिकहरूमा चेतना जागृत भई भ्रष्टाचारलाई सामाजिक अपराधको रूपमा लिने प्रचलन बढ्दै जानु, प्रविधिको विकासले भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलापको सहज प्रमाण सङ्कलन तथा नियन्त्रण गर्न सहज हुनु, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको प्रदेश कार्यालयको स्थापना र सञ्चालन हुनु अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

भ्रष्टाचारमुक्त कर्णाली ।

४.२ लक्ष्य

भ्रष्टाचारलाई न्युनीकरण गर्दै स्वच्छ र सदाचारयुक्त समाज निर्माण गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- भ्रष्टाचारलाई नियन्त्रण गरी सुशासन कायम गर्नु ।
- नैतिकवान जनशक्तिको परिचालन र सदाचारयुक्त समाज निर्माण गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. भ्रष्टाचार नियन्त्रण तथा सुशासन सम्बन्धी नीति तथा कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।	<p>क) भ्रष्टाचार नियन्त्रण तथा सुशासनको प्रवर्द्धन गर्न विद्यमान कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनेछ ।</p> <p>ख) भ्रष्टाचार विरुद्ध शून्य सहनशिलताको नीति अवलम्बन गरिनेछ ।</p> <p>ग) सार्वजनिक खरिद प्रक्रियालाई थप वैज्ञानिक र पारदर्शी बनाइनेछ ।</p>
२. सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई जवाफदेही एवम् पारदर्शी बनाउने ।	<p>क) सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई अनुमानयोग्य, जवाफदेही एवम् पारदर्शी बनाउनका लागि आवश्यक व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>ख) नागरिक वडापत्र, सार्वजनिक सुनुवाई र सामाजिक लेखा परीक्षणको व्यवस्थालाई प्रभावकारी ढङ्गले कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ ।</p> <p>ग) जनशक्ति छनौट, कार्य सम्पादन मूल्याङ्कन तथा नेतृत्व विकासमा नैतिकता र सदाचारलाई विशेष महत्व दिइनेछ ।</p> <p>घ) कर्मचारी तथा जनप्रतिनिधिहरूलाई स्वअनुशासन, नैतिकता तथा सदाचारको प्रबन्ध मिलाइनेछ ।</p> <p>ड) सूचना प्रविधिको समेत उपयोग गरी निगरानी प्रणालीलाई सुदृढ गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

भ्रष्टाचार नियन्त्रण तथा सुशासनको प्रवर्द्धन गर्न विद्यमान कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको हुनेछ । सूचना प्रविधिको समेत उपयोग गरी निगरानी प्रणालीलाई सुदृढ गरिएको हुनेछ । स्वअनुशासन, नैतिकता तथा सदाचारयुक्त जनशक्ति तयार भएको हुनेछ । सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई अनुमान योग्य, पारदर्शी एवम् जवाफदेही भई नागरिक सन्तुष्टि प्राप्त भएको हुनेछ ।

परिच्छेद-९ अन्तरसम्बन्धित विषय

१.१ गरिबी निवारण

१. पृष्ठभूमि

कर्णाली प्रदेशको समग्र आर्थिक सामाजिक विकासको प्रमुख बाधकको रूपमा गरिबी रहेको छ । देशमा गरिबी न्यूनीकरणका लागि हालसम्म भएका प्रयासहरूको परिणामस्वरूप उल्लेख्य सफलता हासिल भएको छ । तर कर्णाली प्रदेशको प्रगति अझै सन्तोषजनक हुन सकेको छैन । आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा देशमा निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनी रहेको जनसङ्ख्या १८.७ प्रतिशत र कर्णाली प्रदेशमा २८.९ प्रतिशत थिए । त्यस्तै, देशमा २८.६ र कर्णाली प्रदेशमा ५१.२ प्रतिशत जनसङ्ख्या बहुआयामिक गरिबीबाट प्रभावित थिए । तसर्थ, गरिबीसम्बन्धी राष्ट्रिय लक्ष्य र दिगो विकास लक्ष्यहरू हासिल गर्न प्रदेशले ठूलै प्रयत्न गर्नुपर्ने अवस्था छ । गरिबी न्युनीकरण अन्तरसम्बन्धित विषय भएको र संविधानले तीनै तहका सरकारहरूको साझा जिम्मेदारीको रूपमा स्थापित गरेबाट यसका लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह अनि सरकारी, निजी, सहकारी, सामुदायिक एवम् गैरसरकारी क्षेत्र, र विकासका साझेदारहरू समेतको समन्वित र साझा प्रयास जरुरी छ । यस पृष्ठभूमिमा प्रदेशको विशिष्ट अवस्था, विगतका अनुभवहरू, र लक्षित समूहहरूमा केन्द्रित भै गरिबी निवारणका उद्देश्य र रणनीतिहरू निर्धारण गर्नुपर्नेभएको छ ।

२. प्रमुख समस्या

आधारभूत भौतिक पूर्वाधार, सामाजिक सेवा, सीप, पूँजी र प्रविधिमा विपन्न समुदायको पहुँच नहुनु, उद्यमशीलता विकास, कृषि, वन, वातावरण, र प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनसम्बन्धी आधारभूत सूचनाहरूमा जनसमुदायको पर्याप्त पहुँच नहुनु, गरिबी निवारणका लागि कार्यरत निकायहरूबीच आवश्यक समन्वय कायम हुन नसक्नु, कार्यान्वयनको प्रभावकारीता र असरका दृष्टिले हालसम्म सञ्चालित गरिबी निवारणका कार्यक्रमहरू कमजोर देखिनु, धनी र गरिब तथा शहर र गाउँ बीचको असमानता घटाउन नसक्नु, र बौद्धिक पलायन रोक्न नसक्नु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

प्रदेशभित्र गरिबी न्युनीकरणका लागि उत्पादनशील क्रियाकलापहरूमा बृद्धि तथा रोजगारी र आयआर्जनका अवसरहरू सिर्जना गर्दै अर्थतन्त्रलाई गतिशील बनाउने, सीप, पूँजी, र प्रविधि, आधारभूत भौतिक पूर्वाधार, सामाजिक सेवा, र सूचनाहरूमा विपन्न वर्गको पहुँच सुनिश्चित गर्ने, गरिब र धनीबीच, शहर र गाउँबीच विद्यमान असमानता घटाउने, कृषि क्षेत्रको व्यावसायीकरण गरी उत्पादकत्व बढाउने, विपन्न तथा सीमान्तकृत समुदायका लागि सामाजिक सुरक्षा र गरिबी निवारणका प्रभावकारी लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने चुनौतीहरू रहेका छन् ।

सुशासन, मानवअधिकार, सामाजिक आर्थिक रूपान्तरण र समावेशीकरण राज्य सञ्चालनको आधारका रूपमा स्थापित हुनु, भौतिक पूर्वाधारहरू विस्तार हुँदै जानु, संघीय संरचनामा प्रदेशमा केन्द्रीत भै कार्यक्रमहरू तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्न सकिनु, गरिबी निवारण तीनै तहका सरकारको प्राथमिकतामा पर्नु, कृषि क्षेत्रमा विकासका लागि प्रचुर संभावना हुनु, नागरिकहरूको सचेतना र सक्रिय सहभागिता बढ्दै जानु,

प्रदेशको विभिन्न क्षेत्रमा पर्यटन, जडीबुटी संकलनजस्ता आर्थिक क्रियाकलापमा बृद्धि हुनु प्रमुख अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

नागरिकहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याई समृद्ध प्रदेशको निर्माण ।

४.२ लक्ष्य

निरपेक्ष गरिबीलाई १८ प्रतिशत र बहुआयामिक गरिबीलाई २५ प्रतिशतमा ल्याउने ।

४.३ उद्देश्य

- विपन्न र सीमान्तकृत समुदायको सीप, पूँजी, प्रविधि र सेवाहरूमा पहुँच बढाउनु ।
- सामाजिक-आर्थिक असमानता कम गर्नु ।
- रोजगारी एवम् स्वरोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. वास्तविक गरिबहरूको पहिचान गरी ग्रामीण तथा शहरी गरिबी लक्षित छुट्टाछुट्टै रणनीति कार्यान्वयन गर्ने ।	क) विपन्न घर परिवारको विवरण अद्यावधिक गरी परिचयपत्र उपलब्ध गराइनेछ । ख) पहिचान भएका विपन्न घर परिवारलाई लक्षित गरी क्षमता विकास, आय आर्जन तथा रोजगारमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । ग) सबै सरोकारवालाहरूको समन्वय र सहकार्यमा ग्रामीण र शहरी गरिबी न्यूनीकरण रणनीति तर्जुमा गरिनेछ । घ) प्रदेश सरकारबाट लगानी हुने सबै सम्भाव्य क्षेत्रका विकास आयोजनाहरूमा गरिबी निवारणलाई एकीकृत गरिनेछ ।
२. विपन्न समुदायलाई स्रोतसाधन, सीप र प्रविधिले युक्त बनाउने ।	क) बाँझा जमिनहरूको व्यवस्थापन गर्दै कृषियोग्य भूमिमा विपन्न समुदायको पहुँच सुनिश्चित गरिनेछ । ख) उपयुक्त संयन्त्रहरू मार्फत जडिबुटी लगायतका वनपैदावार र अन्य प्राकृतिक स्रोतहरूमा पहुँच बढाइनेछ । ग) सीप विकास तथा व्यवसायिक शिक्षा, उद्यमशीलता विकास, र लघु उद्यमहरूका विकासलाई अभियानका रूपमा अघि बढाइनेछ । घ) लक्षितसमुदायको प्रविधि र पूँजीमा पहुँच बढाउन तीन तहमा सरकारी तथा गैरसरकारी निकाय तथा विकासका साझेदारहरूसँग समन्वय र सहकार्य गरिनेछ । उद्यम गर्न चाहने विपन्न परिवारलाई सहूलियत दरमा ऋण उपलब्ध गराइनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
३. आधारभूत भौतिक पूर्वाधार, सेवा र सूचनाहरूमा विपन्न वर्गको पहुँच बढाउने ।	<p>क) कृषि सडक, वैकल्पिक उर्जा, सिँचाइ, खानेपानी, सञ्चार जस्ता पूर्वाधार विस्तार गरी विपन्न समुदायको पहुँचमा पुऱ्याइनेछ ।</p> <p>ख) गुणस्तरीय शिक्षा र स्वास्थ्य सेवा, लघुकर्जा, विना प्रिमियम वा सहूलियत प्रिमियम दरमा कृषि र स्वास्थ्य वीमाजस्ता सेवाहरूको विस्तार गरिनेछ ।</p> <p>ग) विपन्न समुदायलाई लक्षित गरी उपलब्ध सेवा, तीनका फाइदाहरू, सेवा प्राप्त गर्ने तरिका र प्राप्त नभएमा गर्नुपर्ने उपचारका बारेमा आधारभूत सूचनाहरू प्रवाह गरिनेछ ।</p> <p>घ) कुनै आयआर्जन गर्न नसक्ने, निराश्रित जेष्ठ नागरिकहरू, एकल महिलाहरू, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र बालबालिकाहरूलाई नगद हस्तान्तरणमार्फत सामाजिक सुरक्षामा आबद्ध गरिनेछ ।</p> <p>ङ) वित्तीय र डिजिटल साक्षरताका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै विपन्न समुदायलाई वित्तीय संस्थाहरूसँग आबद्ध गरिनेछ ।</p>
४. अन्तरनिकाय र अन्तरक्षेत्रीय आबद्धता र समन्वयलाई सुदृढ बनाउने ।	<p>क) प्रदेशमा गरिवी न्युनीकरणमा कामगर्ने निकायहरूको प्रतिनिधित्व रहने गरी एक उच्चस्तरीय निर्देशक समिति गठन गरिनेछ ।</p> <p>ख) विभिन्न सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संस्थाहरूबाट सञ्चालन हुने कार्यक्रमहरूलाई परस्पर आबद्ध र समन्वित गर्दै कार्यक्रमहरूको दक्षता र प्रभावकारीतामा बृद्धि गरिनेछ ।</p> <p>ग) गरिवी न्युनीकरणका कार्यक्रमहरूको सहभागीतामूलक ढँगले संयुक्त अनुगमन गरिनेछ र देखिएका कमिकमजोरीमा तत्काल सुधार गरिनेछ ।</p> <p>घ) सबै क्षेत्रबाट गरिवीका पकेटहरूमा लगानी बढाउँदै एकीकृत रूपमा सेवाहरू प्रवाहित हुने केही नमुना बस्ति विकास गरिनेछ ।</p>
५. उत्पादनमूलक रोजगारीका अवसरहरूको बृद्धि गर्ने ।	<p>क) परम्परागत ज्ञान, सीपमा आधारित पेशा तथा व्यवसायलाई नयाँ प्रविधि र बजारसंग आबद्ध गर्ने गरी उत्पादनशील रोजगारी सिर्जना गरिनेछ ।</p> <p>ख) विपन्न घरपरिवारलाई भूमिमा पहुँच सुनिश्चित गर्दै समूह गठन गरी सहकारीमार्फत सामुहिक कृषि व्यवसाय गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ ।</p>

रणनीति	कार्यनीति
	<p>ग) विपन्न समुदायका उत्पादनहरूका लागि उचित मूल्य पाउने व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>घ) सङ्घ र स्थानीय तहसँगको समन्वयमा स्थानीय पूर्वाधार विकास र सामुदायिक विकासजस्ता कार्यक्रमहरूसँग आवद्ध विकासमुखी सामाजिक सुरक्षाका प्रावधानहरू विकास गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

योजनाको अन्त्यमा गरिबी निवारणसम्बन्धी रणनीति निर्माण भई कार्यान्वयनमा आएको हुनेछ । विपन्न घरपरिवार पहिचान र परिचयपत्र वितरण भएको हुनेछ । गरिब लक्षित कार्यक्रमहरू तर्जुमा एवम कार्यान्वयनबाट निरपेक्ष गरिबी २८.९ बाट १८ प्रतिशतमा तथा बहुआयामिक गरिबी ५१.२ बाट २५ प्रतिशतमा झरेको हुनेछ ।

९.२ उद्यमशीलता विकास

१. पृष्ठभूमि

उद्यमशीलताले नयाँ अवसरको सिर्जना, उपलब्ध अवसरको पहिचान र उपयोग गर्न सक्ने बनाउँछ । उद्यमीहरू सिर्जनात्मक विचार, नवप्रवर्तन, र परिवर्तनका सम्बाहक हुन् । यीनै क्षमताहरूले उनीहरूलाई सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय चुनौतीहरूको सामना गर्न सक्ने बनाउँछ । उद्यमशीलतालाई सबै दिगो विकासका लक्ष्यहरूमा योगदान गर्न सक्ने साझा र सक्षम तत्वका रूपमा पहिचान गरिएको छ । उद्यमशीलता विकास गर्न सकिएमा कर्णाली प्रदेशका बहुआयामिक समस्याहरूको समाधान गर्न सकिने र सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय क्षेत्रमा तथा गरिबी निवारणमा महत्त्वपूर्ण योगदान प्राप्त हुन सक्ने देखिन्छ । स्थानीयस्तरमा उद्यमशीलताको विकासले प्रदेशमा व्याप्त बेरोजगारीको समस्या समाधान हुनुका साथै पूँजी पलायन हुनबाट समेत जोगाउँछ ।

२. प्रमुख समस्या

शिक्षा प्रणालीमा उद्यमशीलताले महत्त्व नपाउनु, उद्यमशीलता विकासका लागि भौतिक, नीतिगत, कानूनी र संस्थागत पूर्वाधारहरू कमजोर हुनु, विज्ञान, प्रविधि र नवप्रवर्तनका क्षेत्रमा न्यून लगानी हुनु, उत्पादित बस्तु तथा सेवाको लागि बजार सुनिश्चित नहुनु, प्रशासनीक अवरोध तथा ढिलासुस्ति हुनु, उद्यमशीलताको विकास र प्रोत्साहित गर्ने वातावरणको अभाव हुनु जस्ता समस्याहरू रहेका छन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

उद्यमशीलतालाई माध्यमिक र उच्च शिक्षाको पाठ्यक्रममा एकीकृत गरी शिक्षा प्रणालीको अनिवार्य घटक बनाउने, उद्यमशीलता र नवप्रवर्तनमा आधारित संस्कृतिको विकास गर्ने, उद्यमशीलता विकासका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्ने, उपयुक्त प्रविधि, उद्यमशीलता र नवप्रवर्तनको क्षेत्रमा लगानी बढाउने, समग्र व्यवसाय सञ्चालन र कारोबारकोलागत घटाउने, विश्वशनीय व्यवसायीक योजनाहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने र वित्तीय पहुँचमा सहजीकरण गर्नेजस्ता चुनौतीहरू छन् ।

प्रदेश सरकार कर्णालीलाइ नवप्रवर्तनको हवको रूपमा विकास गर्न प्रतिबद्ध हुनु, प्रदेशमा सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय क्षेत्रमा उद्यमशीलता विकासका लागि प्रचुर सम्भावना रहनु, उत्पादन, उत्पादकत्व बृद्धि गरी स्थानीयस्तरमै रोजगारी दिने सोच जनप्रतिनिधिहरूमा हुनु र आफ्नै गाउँठाउँमा केही गर्नुपर्छ भन्ने सोच युवाहरूमा पलाउदै जानु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

उद्यमशीलताको विकास गरी प्रदेशको आर्थिक समृद्धिमा टेवा पुऱ्याउने ।

४.२ लक्ष्य

नवप्रवर्तनशील उद्यमी र उद्यमहरूको विकास गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- उद्यमहरूको विकासका लागि अनुकूल र उत्प्रेरक वातावरण सिर्जना गर्नु ।
- उद्यमी मानव संशाधन र उद्यमशील संस्कृति विकास गर्नु ।
- रोजगारी र आय आर्जनका अवसर बृद्धि गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. नीतिगत, संस्थागत, कानुनी तथा प्रक्रियागत सुधार र अत्यावश्यक पूर्वाधारहरू स्थापित गर्ने ।	क) स्थानीय ज्ञान, सीप, क्षमताको उपयोगमा सहयोग पुग्ने गरि उद्यममैत्री पूर्वाधार, नीति नियमहरू बनाइने छ । ख) सशर्त अनुदानमार्फत स्थानीय तहलाई उद्यमशीलताको विकास र प्रोत्साहनका लागि बजेटको व्यवस्था गर्न उत्प्रेरित गरिनेछ । ग) एकद्वार प्रणालीबाट सबै सेवा उपलब्ध गराउँदै उद्यमहरूको लागत भार घटाइने छ । घ) व्यवसाय विकास केन्द्र लगायतका पूर्वाधारहरू स्थापना गरी नयाँ उद्यमहरूको लागि व्यावसायिक, प्राविधिक, वित्तीय परामर्श लगायत अन्य सेवाहरूमा सहजिकरण गरिनेछ ।
२. उद्यमशीलता विकासका लागि प्रोत्साहन, सहकार्य र साझेदारी गर्ने ।	क) सहकारी एवम् सामुदायिक संस्थाहरूलाई सहकारी उद्यम र सामाजिक उद्यमहरू विकासका लागि तालीम र बीउ पूँजीका साथै परामर्श सेवाहरू प्रदान गरिनेछ । ख) बैदेशिक रोजगारबाट सीप सिकेर आएका कामदारहरूलाई प्रदेशमै सीप अनुसारको उद्यम सञ्चालनका लागि सहजिकरण गरिनेछ । ग) प्रदेशमा गुणस्तरयुक्त तालीमका अवसरहरू सिर्जना गरी स्थानीय सीप, स्रोतसाधनको प्रयोगबाट व्यवसायहरूको प्रवर्द्धन गर्दै आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको विकास गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
	<p>घ) सीमान्त समुदायको सशक्तिकरण गर्दै जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने सामाजिक उद्यमीहरूको विकास गरिनेछ ।</p> <p>ड) गैरसरकारी संस्थाहरूसँगको सहकार्यमा सामाजिक र पर्यावरणीय उद्यमहरूको प्रवर्द्धनका लागि सामाजिक इन्कुबेटरको स्थापना गरिनेछ ।</p>
३. महिला र युवाहरूमा उद्यमशीलता प्रवर्द्धन गर्ने ।	<p>क) सङ्घ र स्थानीय तहसँगको समन्वयमा सीप तथा क्षमता विकास सहित महिला र युवा लक्षित उद्यमशीलता सम्बन्धी विशेष कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरिनेछ ।</p> <p>ख) उद्यमीहरूलाई व्यवसाय स्थापनाका लागि पूँजी, प्रविधि र बजारका लागि सहजिकरण गरिनेछ ।</p> <p>ग) अपाङ्गता भएका व्यक्तिको क्षमता विकास गरी उद्यमशीलतालाई प्रोत्साहन गरिनेछ ।</p> <p>घ) सिप विकास तालिमहरूलाई उद्यमशीलता र व्यवसाय विकाससँग आवद्ध गरिनेछ ।</p> <p>ड) माध्यमिक विद्यालय र उच्च शिक्षाको पाठ्यक्रममा उद्यमशीलता र नवप्रवर्तनलाई समावेश गर्न पहल गरिनेछ ।</p>
४. उद्यमशीलताको लागि वित्तीय पहुँच र लगानीमा वृद्धि गर्ने ।	<p>क) लघु, घरेलु तथा साना उद्योगहरू एकै स्थानमा सञ्चालन गर्नका लागि सबै आवश्यक पूर्वाधारहरू सहित उपयुक्त स्थानमा एक नमुना औद्योगिक पार्कको स्थापना गरिनेछ ।</p> <p>ख) बैंक र वित्तीय संस्थाहरूबाट विभिन्न प्रकृतिका उद्योगहरूमा प्रदान गरिने अनिवार्य कर्जा प्रवाहको सीमा निर्धारण गरिनेछ ।</p> <p>ग) उद्यमशीलता विकास कोष स्थापना गरी मापदण्डका आधारमा वातावरणमैत्री र तुलनात्मक लाभका व्यावसायिक योजना वा उद्यमहरूलाई अनुदान र विशेष सुविधाहरू उपलब्ध गराइनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

थप घरेलु तथा साना उद्योगहरूको स्थापना भै रोजगारी र स्वरोजगारीमा वृद्धि भएको हुनेछ । प्रदेशमा बिजनेस इन्कुबेशन सेण्टर, एक सामाजिक इन्कुबेटर र एक औद्योगिक पार्कको स्थापना भएको हुनेछ । वित्तीय संस्थाहरूबाट घरेलु साना तथा मझौला उद्योगहरूमा प्रवाह हुने कर्जामा उल्लेख्य वृद्धि भएको हुनेछ ।

९.३ विपद् व्यवस्थापन

१. पृष्ठभूमि

विपद् आकस्मिक हुन्छ तर यसको प्रभाव अनपेक्षित बहुआयामिक र दीर्घकालीन हुन्छ । भूकम्प, बाढी, पहिरो, महामारी, खडेरी, चट्याङ्ग, आगलागी, अशिना, हुरीबतास, हिमपात, हिमतालको विस्फोट जस्ता विपद्हरूबाट प्रभावित भइरहने अवस्थाको व्यवस्थापन गर्न जरुरी छ । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको समन्वय र सहकार्यमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण, रोकथाम तथा व्यवस्थापन गर्नका लागि नीतिगत, कानूनी तथा संस्थागत प्रावधानहरू विद्यमान छन् । जटिल भू-धरातलीय बनोट, छरिएर रहेका बस्तिहरू र स्थानीय भण्डारण क्षमताको अभावले गर्दा कर्णाली प्रदेशमा विपद् अधिपछि समेत अत्यावश्यक वस्तु र सेवाहरूको आपूर्तिमा कठिनाई हुने गरेको छ । विपद्का बेला उद्धार तथा राहत पुऱ्याउन झन् कठिन छ । अव्यवस्थित र गुणस्तरहिन पूर्वाधारका कारण पनि विभिन्न प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक विपद्को जोखिम बढिरहेको छ । यस तथ्यलाई मध्यनजर गर्दै सम्भावित विपद्का लागि आवश्यक पूर्व तयारी र प्रतिकार्य योजना निर्माणमा जोड रहनेछ ।

२. प्रमुख समस्या

भौगोलिक जटिलता, मौसमी प्रतिकूलता, छरिएका बस्तिहरू हुनु, गुणस्तरीय पूर्वाधारको अभाव हुनु, विपद् न्यूनीकरणका लागि सजगता र विपद् पश्चातको उद्धार तथा राहतका लागि चाहिने पूर्व तयारीको कमी हुनु, स्थानीयस्तरमा भण्डारण क्षमताको अभाव हुनु, दक्ष जनशक्ति, आधुनिक उपकरण र बन्दोबस्तिका सामानहरू अपर्याप्त रहनु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती र अवसर

दक्ष जनशक्ति, उपकरण र बन्दोबस्तका आधारमा प्रभावकारी उद्धार र राहतका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, दूरदराजमा खाद्यान्न, पालहरू, औषधी उपकरण लगायत अत्यावश्यक सामग्रीहरू भण्डारण गर्ने, समय समयमा वस्तु र सामग्रीहरू प्रतिस्थापन गरिरहनु पर्ने, विपद् व्यवस्थापन कोषको स्थापना गरी तत्काल सेवाका लागि परिचालन गर्ने, सबै नागरिकलाई विपद् सम्बन्धी सचेतना अभिवृद्धि गराई पूर्व तयारीको लागि सजग गराउने जस्ता चुनौतीहरू रहेका छन् ।

नीतिगत, कानूनी र संस्थागत व्यवस्थाहरू विकास हुँदै जानु, विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि तीन् तहका सरकारहरूबाट कार्यक्रम सञ्चालन गरिनु, पूर्वाधारहरूमा क्रमिक बिस्तार हुनु, नागरिकहरू जागरुक हुँदै जानु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

विपद् जोखिमबाट सुरक्षित प्रदेश ।

४.२ लक्ष्य

विपद्का जोखिम प्रभावहरूलाई न्यूनीकरण गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- प्रभावकारी पूर्वतयारी गरी विपद्बाट हुने क्षतिलाई न्युन गर्नु ।
- विपद्को प्रभाव न्यूनीकरण, सामना र द्रुत प्रतिकार्य क्षमता विकास गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. उच्च जोखिममा रहेका समुदाय, क्षेत्र तथा जोखिम न्युनीकरणका उपायहरू पहिचान गर्ने ।	<p>क) सबै सरोकारवालाहरूको सहभागितामा प्रकोपहरूको नियमित रूपमा पूर्वानुमान र नक्शाङ्कन गर्दै उच्च जोखिममा रहेका क्षेत्र र समुदायको पहिचान गरिनेछ ।</p> <p>ख) जोखिममा रहेका समुदाय र क्षेत्रहरूका लागि प्रतिकार्य गर्ने क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।</p> <p>ग) सङ्घ र स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा आधुनिक प्रविधि तथा औजारहरूको प्रयोग गरी जोखिम क्षेत्रहरूको पूर्वानुमान रपूर्व सूचना प्रणालीको विकास गरिनेछ ।</p> <p>घ) विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धमा समुदायमा सचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।</p> <p>ङ) जोखिम क्षेत्रहरूको भूउपयोग योजना तयार गरी जल तथा जलाधार संरक्षण, नदी नियन्त्रण र पहिरो नियन्त्रणजस्ता निरोधात्मक उपायहरू अवलम्बन गरिनेछ ।</p> <p>च) नयाँ भवन, बस्ती, पूर्वाधार निर्माण तथा विकासका कार्य गर्दा जलवायु अनुकूलित र विपद् प्रतिरोधी प्रविधि तथा मापदण्ड लागू गरिनेछ ।</p> <p>छ) कृषि, स्वास्थ्य, यातायात, आवास तथा सामुहिक दुर्घटना बीमा लगायत सामाजिक सुरक्षाका प्रावधानहरूलाई सुदृढ गरिनेछ ।</p>
२. जोखिम न्युनीकरण गर्न नीतिगत, संस्थागत र बन्दोबस्ती सम्बन्धी व्यवस्था गर्ने ।	<p>क) सरोकारवालाहरूको सहभागिता र समन्वयमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन तथा पूर्व तयारी सम्बन्धी नीति तथा कार्ययोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।</p> <p>ख) अपाङ्गता भएका व्यक्ति, जेष्ठ नागरीक, महिला र बालबालिकाका आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गरिनेछ ।</p> <p>ग) प्रदेशस्तरमा विपद् व्यवस्थापनका लागि विपद् व्यवस्थापन कोष स्थापना गरी सञ्चालनमा ल्याइनेछ ।</p> <p>घ) स्थानीय तहसँग समन्वय गरी आवश्यक स्थानहरूमा राहत तथा उद्धारका अत्यावश्यक सामग्रीहरूको भण्डारण गर्नका लागि जनभकारी स्थापना गरिनेछ ।</p> <p>ङ) विकास निर्माणका कार्यक्रमहरूमा विपद् जोखिम न्युनीकरण र व्यवस्थापनलाई मूलप्रवाहित गरिनेछ ।</p> <p>च) विपद्को समयमा आश्रय लिन सकिने गरी सुरक्षित खुला स्थानहरू, सामुदायिक भवन, सडक र आश्रय स्थलहरूको पहिचान तथा व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>छ) विपद् व्यवस्थापन विषयलाई विद्यालयदेखि विश्वविद्यालयसम्म पाठ्यक्रममा समावेश गरिनेछ ।</p>

रणनीति	कार्यनीति
३. सरकारी क्षेत्र, निजि क्षेत्र, गैरसरकारी र सामुदायीक क्षेत्रसँगको सहकार्यमा सबै सरोकारवालाहरूको क्षमता विकास गर्ने ।	<p>क) सामुदायिकस्तरमा विपद् व्यवस्थापन कार्ययोजना तथा पारिवारिक विपद् जोखिम व्यवस्थापन योजना निर्माण गरी समुदायलाई सक्षम बनाइनेछ ।</p> <p>ख) आपतकालमा प्रतिकार्यलाई शीघ्र नेतृत्व दिन सक्ने सिपयुक्त विपद् दुतको व्यवस्था गरिनेछ ।</p> <p>ग) प्रदेश र स्थानीय तहमा प्रकोप व्यवस्थापनका लागि गठन भएका संयन्त्रहरू र त्यसका पदाधिकारीहरूको क्षमता बृद्धिका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।</p> <p>घ) सरोकारवालाहरूको बीचमा प्रभावकारी र कार्यमूलक सञ्चार सम्बन्ध स्थापित गरिनेछ र सबैको भूमिका प्रष्ट गर्दै निर्दिष्ट भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने बनाइनेछ ।</p> <p>ङ) विपद् प्रतिकार्य खोज तथा उद्धार राहत वितरण सम्बन्धी आम नागरिकलाई प्रशिक्षण दिइनेछ ।</p> <p>च) विपद् र प्रतिकार्य व्यवस्थापनमा सुशासन कायम गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

विपद् जोखिम व्यवस्थापन रणनीतिक योजना निर्माण भई कार्यान्वयनमा आएको हुनेछ । सक्षम र प्रभावकारी विपद् व्यवस्थापन संयन्त्र कृयाशील भएको हुनेछ । प्रभावकारी विपद् व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको स्थापना भएको हुनेछ । आधुनिक उपकरण बन्दोबस्ति प्रविधि र दक्ष जनशक्ति सहितको प्रतिकार्य क्षमता अभिवृद्धि भएको हुनेछ ।

९.४ वातावरण तथा जलवायु परिवर्तन

१. पृष्ठभूमि

वातावरण, जलवायु र प्राणी जगतबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ । हाल प्राकृतिक स्रोतहरूको धात्र नसकिने उपयोग, वायु, पानी र माटोको प्रदुषण, जैविक विविधताको विनाश, जलवायु परिवर्तन र समग्र वातावरणमा हास विश्वव्यापी समस्या बनेका छन् । यसका असरहरू मौसम, तापक्रम, भूमि तथा जलस्रोत व्यवस्थापन, कृषि उत्पादन, स्वास्थ्य, पूर्वाधार र उर्जाका क्षेत्रमा प्रष्ट देखिन थालेका छन् । नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्ने पाउने हक प्रदान गर्दै वातावरण संरक्षणलाई तीनै तहका सरकारहरूको साझा अधिकार क्षेत्रमा राखेको छ । हालसम्म कर्णालीमा वातावरण विनाश र प्रदुषण कम भएपनि जलवायु परिवर्तनका असरहरू महसूस हुन थालेका छन् । विकास निर्माणको गतिसँगै वातावरणीय हास र जलवायु परिवर्तनका समस्याहरू गहिरिदै र जटिल हुँदै जाने निश्चित छ । यस पृष्ठभूमिमा, वातावरण संरक्षण र जलवायु परिवर्तनका असरहरूको न्युनीकरण गर्दै प्राकृतिक स्रोत साधनको दिगो व्यवस्थापन गर्नेतर्फ योजनाको जोड रहनेछ ।

२. प्रमुख समस्या

वातावरण तथा जलवायु परिवर्तनका समस्याहरू बढ्दै जानु, पूर्वाधार विकास र वातावरणबीच सन्तुलन कायम हुन नसक्नु, हरितगृह ग्यासको उत्सर्जन बढ्दै जानु, धुँवा, धुलकण, फोहोरमैला, आदिका कारण वायु,

नदीनाला प्रदुषित हुँदै जानु, कृषि क्षेत्रमा असन्तुलित ढङ्गले रासायनिक मल र विषादिको प्रयोग बढ्दै जानु, प्रदूषण नियमन सम्बन्धी वैज्ञानिक मापदण्डको अभाव र भएका मापदण्डको कार्यान्वयन क्षमता कमजोर हुनु, वातावरण विनाश र जलवायु परिवर्तनका बहुआयामिक असर बारे जनचेतनामा कमी हुनु र सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको समन्वयमा कमी रहनु प्रमुख समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

वातावरण संरक्षण र तथा जलवायु अनुकुलनसम्बन्धी संवैधानिक, नीतिगत, कानूनी तथा योजनाका प्रावधानहरू कार्यान्वयन गर्ने, प्राकृतिक कारणले तथा मानवीय क्रियाकलापबाट हुने वातावरणीय हास तथा प्रदूषण नियन्त्रण गर्ने, फोहोरमैलाको उचित व्यवस्थापन गर्ने, पूर्वाधार विकास र वातावरणबीच सन्तुलन कायम गर्ने, र वातावरण संरक्षणका लागि आम कर्णालीवासीलाई जागरूक बनाउने चुनौतीहरू छन् ।

वातावरण संरक्षणमा संविधानको जोड रहनु, यस क्षेत्रको वातावरण प्रदूषणयुक्त र हास भइ नसकेकाले संरक्षणका कामहरू पनि सापेक्षित रूपमा सहज हुनु, वातावरण संरक्षणसम्बन्धी प्रदेशस्तरमा नयाँ नीति, कानून र सङ्गठनात्मक संरचना निर्माण गर्न सकिने अवस्था हुनु, स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरणको महत्त्वका बारेमा जनचेतना बृद्धि हुँदै जानु, जैविक विविधता र प्राकृतिक वातावरण संरक्षणबाट पर्यटन विकासमा योगदान पुग्ने सम्भावना रहनु, र दिगो विकास लक्ष्यहरूले वातावरणीय तथा जलवायु परिवर्तनका पक्षलाई जोड दिनुलाई अवसरको रूपमा लिन सकिन्छ ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

स्वच्छ, हरित, प्राङ्गारिक र न्यून कार्बनयुक्त कर्णाली ।

४.२ लक्ष्य

विकास प्रक्रियालाई स्वच्छ, जलवायु अनुकूलित र वातावरणमैत्री बनाउने ।

४.३ उद्देश्य

- वातावरणीय हास र जलवायु परिवर्तनका असरहरू नियन्त्रण तथा व्यवस्थापन गर्नु ।
- भौतिक पूर्वाधारका प्रविधि तथा विकासका कार्यलाई जलवायु अनुकूलित र वातावरणमैत्री बनाउनु ।
- वातावरण र जलवायुसम्बन्धी संयन्त्रको सबलीकरण गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. सबै प्रकारका फोहोरमैला, प्रदूषण र वातावरणीय हासलाई रोकथाम र प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्ने ।	क) मापदण्ड र संयन्त्रहरू निर्माण गरी जल, वायु, माटो, ध्वनी, प्रदूषण, नियन्त्रण तथा फोहोरमैला व्यवस्थापन गरी स्वच्छ वातावरणकायम गरिनेछ । ख) कृषि तथा उद्योगहरूमा विषादी प्रयोगलाई नियमन र नियन्त्रण गरिनेछ । ग) उद्योग, उर्जा, यातायात लगायत अन्य प्रमुख क्षेत्रहरूमा न्यून तापमान र न्यून कार्बन उत्सर्जन गर्ने स्वच्छ प्रविधिहरूको प्रयोग गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
	<p>घ) प्रदेशमा एक वातावरण प्रदूषण परिक्षण प्रयोगशाला र सबै स्थानीय तहमा फोहोरमैला व्यवस्थापन प्लान्ट स्थापना गरिनेछ ।</p> <p>ङ) जलवायु परिवर्तन र वातावरणीय घटनाहरूको नियमित निगरानी गरिनेछ ।</p>
२. स्रोतसाधनहरूको संरक्षण तथा मितव्ययी, दक्ष, चक्रीय प्रयोग र पुनःप्रयोगमा जोड दिने ।	<p>क) जमिन, जल, वन सम्पदा लगायत सबै प्राकृतिक स्रोतसाधनहरूको संरक्षण र पुनःस्थापन गर्दै मितव्ययी र उच्चतम प्रयोगमा जोड दिइनेछ ।</p> <p>ख) सीमान्त जमीन, नाँगा पाखाहरू र नदी किनारहरूमा अतिक्रमण रोकी वृक्षारोपण अभियान सञ्चालन गरिनेछ ।</p> <p>ग) नदी, ताल र सिमसारहरूको संरक्षण गरी पानीको सतहलाइ यथावत कायम राखिनेछ ।</p> <p>घ) वातावरण संरक्षण र जलवायु अनुकूलन सम्बन्धी नीति, कार्यक्रम र संयन्त्रहरूमा अन्तरक्षेत्रीय आवद्धता बढाइ एकीकृत र समन्वित गर्दै लगिनेछ ।</p> <p>ङ) प्राकृतिक स्रोतसाधन र जैविक विविधताको बेसलाइन तयार गरी निगरानी प्रणालीको स्थापना गरिनेछ ।</p>
३. पूर्वाधार विकासलाई जलवायु अनुकूलित र वातावरणमैत्री बनाउने ।	<p>क) वातावरण र जलवायुसम्बन्धी नीति र कानुनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै आवश्यकतानुसार परिमार्जन गरिनेछ ।</p> <p>ख) टोकिएबमोजिम प्रारम्भिक वातावरणीय परिक्षण र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गरेर मात्रै ठूला पूर्वाधार विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिनेछ ।</p> <p>ग) निर्माण र मर्मत सम्भारका सबै शृङ्खलाहरूमा वातावरणमैत्री न्युन कार्बनयुक्त प्रविधि र उर्जा प्रयोग गर्दै हरितग्यास उत्सर्जनलाई बाञ्छित सीमाभित्र राखिनेछ ।</p> <p>घ) जलवायु अनुकूलन तथा न्युनीकरणको योजना बनाई कार्यान्वयन गरिनेछ ।</p>
४. प्राविधिक र संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि र उच्चतम उपयोग गर्ने ।	<p>क) वातावरण संरक्षण र जलवायु परिवर्तनको क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान गरिनेछ ।</p> <p>ख) न्युन कार्बनयुक्त र जलवायु अनुकूलित विकासका लागि प्राविधिक र संस्थागत क्षमता बढाइनेछ ।</p> <p>ग) वातावरण शिक्षा र सूचना प्रचारप्रसारबाट सरोकारवालाहरूको सचेतना र क्षमता बृद्धि गरिनेछ ।</p> <p>घ) वातावरण संरक्षण र जलवायु परिवर्तनको क्षेत्रमा समुदाय र स्थानीय तहको भूमिका र जिम्मेवारी बृद्धि गरिनेछ ।</p> <p>ङ) वातावरणीय तथ्याङ्क एवम् सूचना प्रणालीको विकास गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

सबै किसिमका प्रदूषण रोकथाम र न्यूनीकरण गर्न पर्याप्त नीतिगत व्यवस्था र नियमनकारी संयन्त्रको विकास भएको हुनेछ । वातावरणीय सूचना प्रणालीको विकास भएको हुनेछ । वृक्षारोपणले हरियालीक्षेत्र विस्तार भएको हुनेछ । प्रदेशमा एउटा वातावरण प्रदूषण परिक्षण प्रयोगशाला स्थापना भएको हुनेछ ।

९.५ जलाधार संरक्षण

१. पृष्ठभूमि

जलप्रवाह प्रणालीका दृष्टिले कर्णाली प्रदेशलाई मुख्य पाँचओटा जलाधार क्षेत्रहरूमा विभाजन गर्न सकिन्छ । ती क्षेत्रहरू हुन्ला कर्णाली (हुम्ला जिल्ला), मुगु कर्णाली (मुगु र डोल्पाका उत्तर पश्चिम भाग), मध्य कर्णाली (कालिकोट, जुम्ला र दैलेख), भेरी (तल्लो डोल्पा, जाजरकोट र सुर्खेत) तथा शारदा नदी (सल्यान जिल्ला) हुन् । प्रदेश हिमाली, उच्च पहाडी, पहाडी र चुरे भावरमा विस्तारित रहेको र यसमा छोटो दुरीमै धेरै उचाइगत विविधता रहेको हुँदा यस क्षेत्रका कतिपय भूभागहरू भू-क्षय, बाढी पहिराको उच्च जोखिममा रहेका छन् । विगत केही वर्षयता प्राकृतिक तथा मानवीय कारणले यहाँका जलाधारहरूको स्वास्थ्यमा समस्याहरू देखिन थालेका छन् । वातावरणमा हास र जलवायु परिवर्तनको दबाव पनि बढिरहेको छ । यी सबै कुराहरूको प्रत्यक्ष प्रभाव कर्णालीबासीको स्वास्थ्य र जीवनमा पर्ने निश्चित छ । यस पृष्ठभूमिमा जलाधार तथा उपजलाधार क्षेत्रहरू र तिनको सम्बन्धनशीलताको पहिचान तथा नक्साङ्कन गर्ने, जनसहभागितामा जलवायु सम्बन्ध जलाधार व्यवस्थापन योजना निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्ने, पानीका स्रोतहरूको संरक्षण गर्ने, र त्यसका लागि प्रदेशभित्र सक्षमता विकास गर्ने तर्फ योजना को विशेष जोड रहनेछ ।

२. प्रमुख समस्या

जलाधारमा सक्रिय भौतिक, जीवभौतिक र मानवीय तत्त्वहरू बीचका अन्तरसम्बन्धका बारेमा सुझबुझको अभाव हुनु, जलाधारहरू तथा तिनका स्रोतसाधन एवम् जोखिमहरूको यथार्थ तथ्याङ्क सङ्कलन र लेखाजोखा हुन नसक्नु, जलाधार र नदीहरू प्रदुषित हुँदै उपलब्ध जलको गुणस्तरमा समस्या देखापर्नु, ग्रामिण सडकहरूको अव्यवस्थित निर्माण समेतका कारणले बाढि पैरो, भुक्षयका घटनाहरूमा वृद्धि हुनु, नदीमा फोहर फाल्ने र विषादीबाट माछा मार्ने कार्यले नदीको स्वास्थ्यमा असर गर्नु, जलाधारहरूको संरक्षणका लागि समन्वित र व्यवस्थित प्रयास हुन नसक्नु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसरहरू

जलप्रणालीको उचित व्यवस्थापनका लागि जलाधारलाई ईकाइको रूपमा लिएर पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको व्यवस्थापन र पुनरुत्थान गर्ने, जलाधार र उपजलाधारहरूका विशेषता र जोखिमहरू समेतका बारेमा पर्याप्त सूचना तथा तथ्याङ्कहरू सङ्कलन एवम् विश्लेषण गर्ने, जलाधार, तिनका महत्व तथा संरक्षणका बारेमा सबै सरोकारवालाहरूमा सचेतना फैलाउने र एकीकृत जलाधार व्यवस्थापनका लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहहरूका कार्यक्रमहरू बीच समन्वय कायम गर्ने जस्ता चुनौतीहरू छन् ।

कर्णाली भौगोलिक रूपमा विशाल र जलश्रोतका हिसावले सम्पन्न प्रदेशकोरूपमा रहनु, प्रदेशमा रारा, शे फोक्सुण्डो जस्ता महत्त्वपूर्ण ताल लगायत नेपाल कै सर्वाधिक अग्लो झरना, दर्जनौ तालतलैया तथा सिमसार क्षेत्रहरू रहनु, अनुवांशिक जैविक विविधता, धरातलीय विविधता तथा पारिस्थितिकीय विविधताको

उचित सदुपयोग गर्दै प्रदेशको विशाल भूमिको व्यवस्थापनबाट प्रदेशको समृद्धिमा ठोस योगदान पुऱ्याउने अवसरहरू रहेका छन्।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

भू तथा जलस्रोतको प्रभावकारी व्यवस्थापनबाट स्वच्छ र स्वस्थ जलाधार प्रणालीको विकास ।

४.२ लक्ष्य

प्राकृतिक वातावरणलाई अक्षुण्ण राख्दै प्राकृतिक स्रोतहरूको गुणस्तर र दिगो उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- जलाधार क्षेत्रहरूको संरक्षणका लागि एकीकृत व्यवस्थापन गर्नु ।
- जलाधार क्षेत्रमा पारिस्थितिकीय सन्तुलन कायम राख्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. जोखीम र सम्बेदनशीलताका दृष्टिले जलाधारहरूको नक्शाङ्कन गरी प्राथमिकीकरण गर्ने ।	क) स्थानीय निकाय, समुदाय र अन्य सरोकारवालाहरूको सहभागीता र सहकार्यमा विभिन्नस्तरका जलाधार पहिचान, वर्गीकरण र प्राथमिकीकरण गरिनेछ । ख) वर्गीकरणको आधारमा व्यवस्थापन योजना निर्माण र कार्यान्वयन गरिनेछ । ग) जलाधारहरूको एकीकृत व्यवस्थापन गर्दै बाढी, पहिरो, भूक्षय रोकथाम गरिनेछन् । घ) समुदायहरूको सहभागीतामा महत्वपूर्ण जलाधारक्षेत्रहरूको नियमित निगरानी र सूचना सङ्कलन गरिनेछ । ङ) चुरेक्षेत्रको जलाधार व्यवस्थापनलाई विशेष प्राथमिकता दिइनेछ ।
२. जलाधारक्षेत्रको महत्व, उपादेयता र संरक्षणका विधिहरू बारे स्थानीय तह र समुदायमा सचेतना बृद्धि र सहकार्य गर्ने ।	क) जलस्रोतका बहुउपयोग, प्रविधीहरू र उपयोग बारे जनसमुदायमा जागरूकता फैलाइनेछ । ख) समुदायमा रहेका बाँझा जमिनहरूमा रूख तथा झाडीहरूको वृक्षारोपण गरी जलाधार र मुहानहरूको पुनरूत्थान गरिनेछ । ग) स्थानीय तह र समुदायहरूको सहव्यवस्थापनमा जलाधार, नदीहरू, र जलचरहरूको संरक्षणका लागि सामुदायिक योजनाहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । घ) जलप्रदुषणका कारण, असर र निवारणका उपायहरूबारेमा समुदायमा सचेतना कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । ङ) भैरहेका वनलाइ संरक्षित गर्दै भिराला जमिनहरू, पहिरोले विकृत पारेका स्थानहरू र नदीका किनारहरूमा वृक्षारोपण गरी सुरक्षित र संरक्षित गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
३. जलाधारको व्यवस्थापन सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान, उपयुक्त प्रविधिको विकास र प्रसार गर्नु ।	क) जलाधार संरक्षणका विविध पक्षमा अनुसन्धान र नवप्रवर्तनलाई उत्प्रेरित गरिनेछ । ख) सम्बद्ध सबै निकायहरूको क्षमतामा अभिवृद्धि गरिनेछ । ग) जलाधार संरक्षण कार्यलाई उत्पादनशील, आयमूलक, एवम् बजारमुखी बनाइनेछ । घ) सम्बन्धित क्षेत्रहरूसँग (वन, कृषि, पशुपालन र जलस्रोत) सँग समन्वय र सहकार्य गर्दै एकीकृत र समन्वयात्मक रूपमा अनुसन्धान गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

स्थानीय नागरिकहरूको सकृय सहभागितामा विभिन्नस्तरका जलाधार पहिचान, वर्गीकरण र प्राथमिकीकरण भएको हुनेछ । प्रदेशका जलाधारहरूको संरक्षण भएको हुनेछ । संरक्षित जलाधारहरूको उपयोग गरी आय आर्जनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका हुनेछन् । जलाधार संरक्षणका विविध पक्षमा अनुसन्धान भई ज्ञानको व्यवस्थापन भएको हुनेछ ।

९.६ सामुदायिक साझेदारी र गैरसरकारी संस्थाहरू

१. पृष्ठभूमि

कर्णाली प्रदेशमा दुई हजारदा बढी गैरसरकारी संस्थाहरू र उल्लेख्य सङ्ख्यामा सामुदायिक संस्थाहरू रहेका छन् । आकार, विचारधारा, उद्देश्य, रणनीति, विशेषज्ञता, कार्यक्रम र वित्तीय स्रोत व्यवस्थापनका दृष्टिले यी संस्थाहरूमा विविधता पाइन्छ । यी संस्थाहरूका गतिविधिहरूको नियमित अनुगमन गर्ने संयन्त्रको विकास गर्दै यिनको भूमिकालाई अझ सकारात्मक, प्रभावकारी र जवाफदेही बनाउनु आवश्यक देखिएको छ । साथै, यिनको क्षमता, पूँजी, सीप तथा स्रोतसाधनलाई प्रदेशका प्राथमिकताका क्षेत्रमा उपयोग गर्दै आर्थिक-सामाजिक विकासको मूलधारमा ल्याउनु परेको छ । त्यसैले प्रदेशमा कार्यरत सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरूसँग साझेदारी गर्दै पारदर्शी ढङ्गले विकासमा उनीहरूको सीप, लगानी र क्षमताको अधिकतम उपयोग गर्नेतर्फ योजना केन्द्रित रहेको छ ।

२. प्रमुख समस्या

गैरसरकारी संस्थाहरू वित्तीय र साङ्गठनिक क्षमताका दृष्टिले कमजोर हुनु, प्रदेशको प्राथमिकता क्षेत्रसँग उनीहरूको आबद्धता कमजोर हुनु, नियमनका लागि प्रभावकारी र एकीकृत संयन्त्र नहुनु, प्रदेश र स्थानीय तहमा साझेदारी र समन्वयको अभाव हुनु, दीर्घकालीन रूपमा स्रोतको सुनिश्चितता नहुनु, कतिपय कार्यक्रमहरूमा दोहोरोपन हुनु, प्रभावकारी अनुगमन मूल्यांकन प्रणालीको अभावमा आन्तरिक सुशासन कमजोर हुनु प्रमुख समस्याका रूपमा रहेका छन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

दिगो विकासका लागि सरकारसँग सहकार्य र साझेदारीको वातावरण सिर्जना गर्ने, साझेदारीलाई सघन, सक्षम र सबै पक्षका लागि लाभदायक बनाउने, भूमिकालाई पारदर्शी बनाउँदै आन्तरिक सुशासन कायम गर्ने, लगानीलाई प्रदेश र स्थानीय तहहरूको प्राथमिकताका क्षेत्रमा प्रवाहित गराउने, लगानीको उच्चतम

उपयोगबाट अधिकतम् प्रतिफल हासिल गर्ने, नियमन, अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने जस्ता चुनौतीहरू छन् ।

सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको लागि संवैधानिक संरक्षण प्राप्त हुनु निर्वाचनबाट तीन तहका सरकारको गठनसँगै स्थानीयस्तरमा साझेदारी, नियमन र अनुगमनका लागि अनुकूल वातावरण तयार हुनु, क्रमिकरूपमा संस्थाहरूको विशेषज्ञता र क्षमता बिस्तार हुँदै जानु, प्रदेशमा ठूलो संख्यामा गैरसरकारी संस्थाहरूको उपस्थिति रहनु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

सामुदायिक एवं गैरसरकारी क्षेत्रको सहकार्यमा दिगो सामाजिक-आर्थिक विकासमा सहयोग ।

४.२ लक्ष्य

सामाजिक-आर्थिक रूपान्तरणका लागि सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको प्रभावकारी परिचालन गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको स्रोत, साधन र सीपलाई प्राथमिकताका क्षेत्रहरूमा पारदर्शी ढङ्गले परिचालन गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीतिहरू	कार्यनीतिहरू
१. सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरूसँग सार्थक साझेदारीका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्ने ।	क) साझेदारीलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि आवश्यक नीतिगत, कानुनी, संस्थागत पूर्वाधारहरू निर्माण गरिनेछ । ख) प्रदेश सामुदायिक र गैरसरकारी संस्था समन्वय महाशाखा स्थापना गरी संस्थाहरूलाई सहजीकरण र कार्यक्रमहरूको प्रभावकारितामा बृद्धि गरिनेछ । ग) साझेदारहरूको भूमिका र जिम्मेवारी प्रष्टसँग उल्लेख गरेको औपचारिक सम्झौतामा आधारित साझेदारी र सहकार्य गरिनेछ ।
२. सामुदायिक र गैरसरकारी संस्थाहरूलाई समृद्ध कर्णाली निर्माणमा सहयोगीको भूमिका प्रदान गर्ने ।	क) मौलिक, सिर्जनशील र नवप्रवर्तनशील आयोजनाहरूका लागि च्यालेन्ज फण्ड को स्थापना गरी मापदण्डको आधारमा प्रदान गरिनेछ । ख) महिला, दलित तथा अन्य सीमान्तकृत समुदायको मूलप्रवाहीकरण र सशक्तीकरणको क्षेत्रमा साझेदारीलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ । ग) समुदायमा दीगो भौतिक, सामाजिक र आर्थिक पूर्वाधार र सेवाहरूको विकास र सामुदायिक स्वावलम्बनलाई मद्दत पुग्ने खालका आयोजनाहरूलाई विशेष प्राथमिकता दिइनेछ ।
३. स्थानीय तहसँगको समन्वयमा सामुदायिक तथा गैरसरकारी	क) सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरूमा आन्तरिक सुशासन कायम गर्न आचारसंहिता तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिनेछ । ख) पारदर्शीता, जवाफदेहिता र सुशासनलाई साझेदारीको पूर्वशर्तको

रणनीतिहरू	कार्यनीतिहरू
संस्थाहरूको परिचालन, व्यवस्थापन तथा नियमनका लागि प्रभावकारी संयन्त्र विकास गर्ने ।	रूपमा स्थापित गरिनेछ । ग) प्रदेश र स्थानीय निकायमा स्थापित संयन्त्रमार्फत सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरूबाट सञ्चालित आयोजनाहरूको नियमित रूपमा अनुगमन र मूल्याङ्कन गरिनेछ । घ) विभिन्न संस्थाहरूमार्फत प्रदेशमा भएका लगानी र संचालित कार्यक्रमहरूलाई वार्षिक बजेटमा प्रतिविम्बित गर्नुका साथै भित्रिएको स्रोत, साधन र कार्यक्रमहरूको एकीकृत अभिलेख राखिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

सामुदायिक र गैरसरकारी क्षेत्रहरूसँगको साझेदारीमा सञ्चालित कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता उल्लेख्य वृद्धि भएको हुनेछ । सामुदायिक र गैरसरकारी संस्थाका स्रोत, साधनहरू प्रदेश र स्थानीय तहले तोकेका प्राथमिकताको क्षेत्रमा प्रवाहित भएका हुनेछन् । स्थापित एकद्वार प्रणालीमार्फत परिचालन र नियमनमा प्रभावकारिता आएको हुनेछ ।

९.७ अनुसन्धान र विकास

१. पृष्ठभूमि

अनुसन्धान, प्रविधिको विकास, नवप्रवर्तन र दिगो विकासवीच गहिरो सम्बन्ध रहन्छ । विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा तीव्र प्रगति भइरहेको वर्तमान सन्दर्भमा नयाँ अवसरहरूको पहिचान गर्न, नयाँ प्रविधि, वस्तु र सेवाहरूको विकास गर्न, उपयोग भैरहेका अवसरहरूलाई निरन्तरता दिन, ग्राहकहरूका बदलिँदा रुचि, अपेक्षा र प्राथमिकता बमोजिम वस्तु र सेवाहरूमा सुधार गर्न, उत्पादकत्वमा वृद्धिका लागि रणनीतिहरूको विकास गर्न, सार्वजनिक सेवाहरूको प्रभावकारीतामा अभिवृद्धि गर्न र नयाँ सिर्जना हुने सामाजिक र वातावरणीय जोखिम तथा चुनौतीहरूको सामना गर्न अनुसन्धानमा आधारितविकास आवश्यक छ ।

२. प्रमुख समस्या

प्रदेशमा अनुसन्धान र नवप्रवर्तनको संस्कृति विकास हुन नसक्नु, सोच, स्रोत र साधनको अभावले यस क्षेत्रमा लगानी न्यून हुनु, ज्ञान उत्पादनका लागि स्थापित केही संस्था तथा विद्यविद्यालय अनुसन्धानका दृष्टिले पछाडि पर्नु, उपलब्ध र आवश्यक नवप्रवर्तनलाई उपयोगमा ल्याउन नसक्नु, निजीक्षेत्र अनुसन्धान र विकासका लागि लगानी गर्न असमर्थ हुनु, सार्वजनिक, निजी, सहकारी र सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरूलाई अनुसन्धान, नवप्रवर्तन र विकासमा परिचालन गर्न नसक्नु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

अनुसन्धान र विकासका लागि आवश्यक संरचना, जनशक्ति र भौतिक पूर्वाधारहरूको निर्माण गर्ने, अनुसन्धान र विकास प्रणालीलाई नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा प्रक्रियासँग आवद्ध गर्ने, नीति विश्लेषणका लागि पर्याप्त क्षमता विकास गर्ने, अनुसन्धानमा आधारित विकास तथा नवप्रवर्तनको वारेमा नीति निर्माताहरूमा अभिरुची र इच्छाशक्ति जागृत गराउने, प्रभावकारी अनुसन्धान र विकास प्रणालीको विकासमा निजीक्षेत्रलाई सहकार्यका लागि आकर्षित गर्ने जस्ता चुनौतीहरू रहेका छन् ।

अनुसन्धानमा आधारित विकास योजनाको माग बढ्दै जानु, परम्परागत ज्ञान र सीपको लामो अनुभव विद्यमान हुनु, विकास र सुशासनका लागि डिजिटल कर्णाली प्रदेशको अवधारणा अगाडि बढाउनु, सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्र र दातृ निकायहरूको यस क्षेत्रमा संलग्नता बढ्दै जानु र विश्वव्यापी रूपमै सूचना र तथ्यमा आधारित नीति निर्माण गर्ने अभ्यास लोकप्रिय हुँदै जानु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

अनुसन्धानमा आधारित विकास निर्माण ।

४.२ लक्ष्य

अनुसन्धानमा आधारित विकास मार्फत आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरण गर्ने ।

४.३ उद्देश्यहरू

उत्पादकत्व, उद्यमशीलता र नवप्रवर्तनलाई प्रवृद्धन गर्दै सामाजिक आर्थिक रूपान्तरण गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. अनुसन्धान र विकास कार्यलाई प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाउने ।	क) सरोकारवालाहरू सँगको परामर्शमा अनुसन्धानका लागि प्राथमिकताका क्षेत्रहरूको पहिचान गरिनेछ । ख) अध्ययन अनुसन्धानमा लगानी अभिवृद्धि गरी तुलनात्मक लाभ र रूपान्तरणकारी क्षेत्रमा केन्द्रित गर्दै उत्पादन र उत्पादकत्वमा बृद्धि गरिनेछ । ग) अनुसन्धानका परिणामहरूलाई दिगो विकासका लागि सदुपयोग गरिनेछ ।
२. शैक्षिक प्रणालीलाई गुणस्तरयुक्त, व्यवसायीक र अनुसन्धानमूलक बनाउने ।	क) विज्ञान र शिक्षालाई एकिकरण गर्दै प्राथमिकताका क्षेत्रको अनुसन्धान र विकासका लागि आवश्यक उच्चस्तरीय मानव संशाधन क्रमशः प्रदेशभित्रै तयार गरिनेछ । ख) आवश्यक पूर्वाधारहरूको विस्तार गरी मध्यपश्चिम विश्वविद्यालय, कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान र प्रस्तावित पर्वतीय विज्ञान तथा प्रविधि विश्वविद्यालयलाई अनुसन्धान तथा नवप्रवर्तन केन्द्रको रूपमा विकास गरिनेछ । ग) प्रदेशमा नवप्रवर्तन र आविष्कार गर्नेलाई प्रोत्साहित गर्ने नीति लिइनेछ ।
३. अनुसन्धानमा आधारित विकासमा सरकारी, निजी, सहकारी तथा विकास साझेदारहरूसँग साझेदारी बढाउने ।	क) प्रदेशको प्राथमिकताका क्षेत्रमा अनुसन्धान गरिरहेका विश्वविद्यालयहरू, निजी क्षेत्र, सहकारी तथा विकास साझेदारहरूसँग सहकार्य गर्दै अनुसन्धान र विकास सञ्जाल विकास गरिनेछ । ख) अन्वेषण र अनुसन्धान केन्द्रहरू, आवश्यक कार्यशाला र स्तरीय प्रयोगशालाहरू स्थापना गर्नका लागि सङ्घ, स्थानीय तह, तथा निजी, सहकारी र विकास साझेदारसँग सहकार्य गरिनेछ ।

रणनीति	कार्यनीति
	ग) अनुसन्धानलाई स्थानीय समस्या र सम्भावनासँग जोड्न अनुसन्धानकर्ता, निजीक्षेत्र, नीतिनिर्माता तथा जनसमुदायहरूलाई सघन रूपमा परिचालन गराइनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

अनुसन्धान र विकासको क्षेत्रको लगानीमा उल्लेख्य वृद्धि भई अध्ययन अनुसन्धानमा आधारित विकास कार्य भएका हुनेछन् । भएका अनुसन्धान र विकास कार्यहरूको व्यवस्थित अभिलेखीकरण भएको हुनेछ । मध्यपश्चिम विश्वविद्यालय, कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान र प्रस्तावित पर्वतीय विज्ञान तथा प्रविधि विश्वविद्यालय नवप्रवर्तन तथा आविष्कार केन्द्रको स्थापना भई सञ्चालन भएको हुनेछ ।

९.८ श्रम तथा रोजगारी

१. पृष्ठभूमि

संविधानले रोजगारी र श्रमको हकलाई मौलिक हक मानेको छ । स्थानीय स्तरमा रोजगारको अभावको कारणले कर्णाली प्रदेशबाट अधिकांश युवाहरू मौसमी रोगजारका लागि खासगरी भारत जानु पर्ने बाध्यता रहि आएको छ । प्रदेशको रोजगारीमा गैर कृषि औपचारिक क्षेत्रको हिस्सा ४३.८ प्रतिशत र बेरोजगारी ९.७ प्रतिशत रहेको छ । यसर्थ, उत्पादनशील र मर्यादित रोजगारीका अवसरको सिर्जना, उद्यमशील र सीपयुक्त मानव संसाधनको विकास तथा बेरोजगार र अनुत्पादक क्षेत्रमा रहेका श्रमशक्तिलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा स्थानान्तरण गर्दै पूर्ण रोजगारयुक्त र समृद्ध कर्णालीको आधारशीला निर्माण गर्नुपर्ने छ ।

२. प्रमुख समस्या

प्रदेशभित्र उत्पादनशील रोजगारीका अवसरहरू सीमित हुनु, रोजगारी सिर्जनाका लागि भएका सम्भावनाहरूको उपयोग गर्न नसकिनु, वैदेशिक रोजगारप्रतिको निर्भरता बढ्दै जानु, श्रमबजारका आवश्यकता र उपलब्ध सीपहरूबीच तालमेल नहुनु, पूर्वाधार विकासका कार्यक्रमहरूले अपेक्षित गति लिन नसक्नु, उद्यमशीलताका लागि उत्प्रेरक वातावरण बन्न नसक्नु, उपलब्ध रोजगारीका अवसरमा अनौपचारिक क्षेत्रको बर्चस्व रहनु, रोजगार विनिमय सेवा प्रभावकारी हुन नसक्नु, व्यवसायजन्य सुरक्षा र स्वास्थ्यका प्रावधानहरूको पर्याप्त विकास गर्न नसक्नु, वैदेशिक रोजगारबाट प्राप्त हुन आएको सीप र पूँजीलाई प्रदेशभित्र उद्यमहरू र रोजगारीका अवसर सिर्जना गरी उपयोग गर्न नसकिनु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

श्रमशक्ति खपत गर्ने आन्तरिक क्षमता बढाई उर्जाशील श्रमशक्तिलाई प्रदेशको विकासमा लगाउने, प्रदेशमा तीव्र औद्योगीकरण गर्ने, श्रमशक्तिलाई श्रमबजारका आवश्यकता अनुरूप सीप, प्रविधि र उद्यमशीलतायुक्त बनाउने, जीवनभर सिकाइको अवसर उपलब्ध गराउँदै श्रमशक्तिको सीपलाई अद्यावधिक र समय-सान्दर्भिक बनाई राख्ने, लैङ्गिक, जातीय लगायतका विभेदहरू हटाउँदै श्रमबजारलाई समावेशी बनाउने, रोजगारीमा औपचारिक क्षेत्रको हिस्सा वृद्धि गर्दै अनौपचारिक क्षेत्रलाई नियमनको दायरामा ल्याउने र बालश्रम लगायत अस्वीकार्य श्रम अभ्यासहरूको अन्त गर्ने जस्ता चुनौतीहरू रहेका छन् ।

युवामा सीप र उद्यमशीलताप्रति अभिरुचि बढ्दै जानु, सीपविकासका अवसरहरूमा वृद्धि हुँदै जानु, मर्यादित कामका मानकहरूप्रति जागरुकता बढ्दै जानु, श्रम सम्बन्धमा सुधार हुँदै जानु, राजनीतिक स्थिरता कायम

हुनु तथा नीतिगत, कानुनी र संस्थागत सुधारले लगानीका लागि अनुकूल वातावरण बन्दै जानु, संविधान प्रदत्त रोजगारी र श्रमको हक प्रत्याभूत गर्न सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको नेतृत्व प्रतिबद्ध हुनु, क्रमिक रूपमा पूर्वाधारहरूको विस्तार हुँदै जानु, स्थानीय तहहरूमा रोजगार सूचना केन्द्रको स्थापना हुनु र प्रदेशमा कृषि, वन, उद्योग, पर्यटन र पूर्वाधारका क्षेत्रमा पर्याप्त उत्पादनशील रोजगारीको सिर्जना हुने सम्भावना रहनु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

मर्यादित, सुरक्षित र उत्पादनशील श्रम तथा रोजगार ।

४.२ लक्ष्य

काम गर्ने उमेरका कर्णालीवासीलाई ज्ञान, सीप, प्रविधि, पूँजी र उद्यमशील बनाई रोजगार सुनिश्चित गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- मर्यादित र उत्पादनशील रोजगारीका अवसर बृद्धि गर्नु ।
- उद्यमशीलता विकासबाट स्वरोजगारी प्रवर्द्धन गर्नु ।
- असल श्रम अभ्यासहरूलाई प्रोत्साहित गर्दै कामदारहरूको हक अधिकारको संरक्षण गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. प्रतिफलमूलक रोजगारका अवसरहरूको पहिचान र प्रवर्द्धन गर्ने ।	<p>क) प्रदेशभित्र निर्माण र उत्पादन रोजगारका अवसर तथा सम्भावना पहिचान गरी रोजगार प्रवर्द्धनको कार्यलाई व्यापक बनाइनेछ ।</p> <p>ख) अन्तर्राष्ट्रिय श्रम बजारका सम्भाव्यताहरूको अध्ययन गर्ने र सो अनुकूल दक्ष र प्रतिस्पर्धी जनशक्ति तयार गरिनेछ ।</p> <p>ग) रोजगार सिर्जनाका लागि सार्वजनिक, निजी, सहकारी तथा साझेदारी संस्थाहरूको भूमिकालाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।</p> <p>घ) स्थानीय श्रोत, सीप र श्रममा आधारित उद्योगलाई प्रोत्साहन गर्न तथा उद्योग स्थापना र सञ्चालन सम्बन्धी व्यवस्थापकीय प्रक्रियालाई सहज र सरल बनाउन आवश्यक व्यवस्था मिलाइने छ ।</p> <p>ङ) प्रदेश भित्र रोजगार प्रदान गर्ने उद्योग व्यवसायलाई रोजगारीका आधारमा कानुन बमोजिम आवश्यक सुविधा र सहूलियत प्रदान गरिनेछ ।</p> <p>च) सडक, यातायात, जलविद्युत, पर्यटन लगायतका क्षेत्रसँग सम्बन्धित साना, मध्यम र ठूला आयोजनाहरूको विकास र सञ्चालन गर्दा प्रदेशभित्रका श्रमशक्तिको उपयोगलाई प्राथमिकता दिइनेछ ।</p>

रणनीति	कार्यनीति
	<p>छ) प्रदेशमा श्रमिकको माग र आपूर्तिलाई व्यवस्थित र पहुँचयोग्य बनाउन आधुनिक रोजगार सूचना प्रणालीका साथै रोजगार प्रवर्द्धन संरचनाको विकास गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।</p> <p>ज) वर्षभरि नै बेरोजगार रहेका स्थानीय व्यक्तिहरूलाई कम्तिमा १०० दिन रोजगारीको सुनिश्चितता गरिनेछ ।</p> <p>झ) बजारको माग अनुसार दक्ष र सीपयुक्त जनशक्ति विकास गरी रोजगार एवं स्वरोजगारका सम्भावनाहरू बृद्धि गरिनेछ ।</p> <p>ञ) रोजगारी र व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिमबीचको अन्योन्याश्रित सम्बन्धलाई उजागर गर्न युवाहरूलाई उद्यमशीलताप्रति आकर्षित गर्न र श्रम र श्रमिकप्रति सम्मान गर्न विविध सचेतना कार्यक्रमहरू अभियानका रूपमा सञ्चालन गरिनेछ ।</p>
<p>२. प्रदेशमा विद्यमान अनौपचारिक क्षेत्रको रोजगारीलाई औपचारिक क्षेत्रको रोजगारीमा क्रमश रूपान्तरण गर्ने ।</p>	<p>क) अनौपचारिक तरिकाबाट प्राप्त सीप र दक्षतालाई औपचारिक उद्योग व्यवसायमा रूपान्तरण गर्न, अनौपचारिक शिक्षा, उद्यमशीलता तालिम, सीप र क्षमता विकास तथा पुनर्ताजगी तालिम प्रदान गरिनेछ ।</p> <p>ख) लोपोन्मुख, सिमान्तकृत र पिछ्छडिएको समुदायले आर्जन गरेको परम्परागत सीप र पेसालाई व्यवसायमुखी बनाइ रोजगार बृद्धि गरिनेछ ।</p> <p>ग) अनौपचारिक तथा परम्परागत श्रम, सीप र ज्ञानमा आधारित पेसा व्यावसायको स्थापना, परामर्श, सूचना, व्यवस्थापन, वित्तीय सेवामा पहुँच पुऱ्याउन विशेष व्यवस्था गरिने छ ।</p> <p>घ) अनौपचारिक पेशामा संलग्न समुदायहरूका लागि सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गरी उनीहरूका पेसा र व्यवसायलाई सामाजिक सुरक्षासँग आवद्ध गरिनेछ ।</p> <p>ङ) उपभोक्ता समितिबाट गराइने विकास निर्माणका कार्यमा स्थानीय बेरोजगार व्यक्तिलाई पहिलो प्राथमिकता दिइ रोजगारीमा संलग्न गराइने छ ।</p> <p>च) अनौपचारिक क्षेत्रमा कार्यरत श्रमिकहरूलाई श्रमिक सहकारीमा आवद्ध गरी संस्थागत गरिने छ ।</p>
<p>३. बालश्रम, बाधा श्रम तथा बाध्यकारी श्रम अभ्यासलाई उन्मूलन गर्दै रोजगारीमा महिला, सीमान्तकृत वर्गको समान पहुँच बढाउने ।</p>	<p>क) प्रदेशभित्र बालश्रमको अवस्थाबारे अध्ययन एवम् पहिचान गरी बालश्रम उन्मूलनका व्यवस्था मिलाईनेछ ।</p> <p>ख) वादी, हलिया जस्ता बाध्यकारी श्रम सम्बन्ध उन्मूलन गर्न व्यवस्था मिलाइनेछ ।</p> <p>ग) आर्थिक रूपले विपन्न, दलित, पीडित महिला, सीमान्तकृत तथा बाध्यकारी श्रममा पारिएका वर्ग र समुदायहरूको लागि सीप</p>

रणनीति	कार्यनीति
	तथा क्षमता अभिवृद्धि गरी रोजगारीमा आरक्षणको व्यवस्था गरिनेछ ।
<p>४. रोजगारमूलक लगानीको प्रवर्द्धनको लागि सुमधुर श्रम सम्बन्धको विकास गर्न आवश्यक कानुनी एवम् संरचनागत व्यवस्था र सुधार गर्ने ।</p>	<p>क) श्रमबजार तथा रोजगारीमा लैङ्गिक, वर्गीय तथा जातीय विभेद र हिंसा निरुत्साहित गरी कानुन बमोजिम समान कामका लागि न्युनतम समान ज्याला दिने व्यवस्था मिलाइनेछ ।</p> <p>ख) उद्योग प्रतिष्ठान, व्यवसाय, आयोजना परियोजनाहरूमा श्रमिकहरूको प्रतिष्ठा स्थापित गर्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूलाई समेत मध्यनजर गरी मर्यादित श्रम मापदण्डहरू निर्धारण गरी लागू गरिनेछ ।</p> <p>ग) सुमधुर औद्योगिक सम्बन्धको विकासका लागि प्रदेश सरकार, रोजगारदाता र श्रमिकबीचको सहकार्यलाई निरन्तरता दिइनेछ ।</p> <p>घ) श्रमिकहरूको हित प्रवर्द्धन, गुनासो व्यवस्थापन, औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूको नियमित अनुगमन, मूल्याङ्कन र निरीक्षण गर्न, त्रिपक्षीय र द्विपक्षीय परामर्श तथा वार्ताका लागि सहजीकरण गर्न संरचना निर्माण गरिनेछ ।</p> <p>ङ) कार्यस्थलमा हुने जोखिमलाई न्यूनीकरण गरी व्यवसायजन्य सुरक्षा र स्वास्थ्य प्रवर्द्धनका लागि मापदण्ड बनाई कार्यान्वयन गरिनेछ ।</p> <p>च) नेपाल सरकारसँग समन्वय गरी अशक्त, अपांगता भएका, कडा रोग लागेका, अति विपन्न श्रमिक र तिनका परिवारका लागि सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम ल्याइनेछ ।</p> <p>छ) नेपाल सरकारबाट सञ्चालन गरिएका योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा योजना र स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रममा सबै श्रमिक तथा स्वरोजगार संलग्न हुने वातावरण तयार गर्न आवश्यक व्यवस्था मिलाइनेछ ।</p>
<p>५. वैदेशिक रोजगार व्यवस्थापनलाई सुधार गर्दै वैदेशिक रोजगारलाई सुरक्षित, व्यवस्थित, मर्यादित र लाभयुक्त बनाउने ।</p>	<p>क) प्रदेशबाट भारत लगायत विभिन्न मुलुकमा वैदेशिक रोजगारीका लागि जाने नागरिकहरूको अभिलेख व्यवस्थापन गरिनेछ ।</p> <p>ख) वैदेशिक रोजगारीका नाममा हुने ठगी तथा मानव वेचबिखनलाई न्यूनीकरण गर्न सचेतना कार्यक्रमका साथै प्रदेश स्तरमा गुनासो सुन्ने एकाईको व्यवस्था गरी पीडकलाई कानुनी कारवाही गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ ।</p> <p>ग) वैदेशिक रोजगारीमा जानु अघि जात्रै पर्ने लाभ, लागत, जोखिम र सचेतना जस्ता विषयमा प्रत्येक स्थानीय तहसँग समन्वय गरी नियमित रूपमा अभिमुखीकरण गर्ने व्यवस्था मिलाइने छ ।</p>

रणनीति	कार्यनीति
	<p>घ) प्रदेशबाट वैदेशिक रोजगारमा जान चाहने र पुनः जान चाहने कामदारका लागि श्रम स्वीकृति प्रदेश स्तरबाटै प्रदान गर्ने व्यवस्थाका लागि नेपाल सरकारसँग समन्वय गरिनेछ ।</p> <p>ड) प्रदेशबाट रोजगार प्रवर्द्धन बोर्डसँग समन्वय गरी वैदेशिक रोजगारमा गई समस्यामा परेका कामदारको उद्धार, मृतक कामदारका हकवालालाई आर्थिक सहायता, अशक्त अपाङ्गलाई उपचार खर्च र पुनःस्थापना जस्ता सेवाहरू प्रदेश स्तरबाटै प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाइने छ ।</p>
<p>६. वैदेशिक रोजगारबाट सिकेको सीप तथा ज्ञानलाई स्वदेशमै प्रयोग गरी रोजगार सिर्जना गर्ने वातावरण बनाउन विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।</p>	<p>क) वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका श्रमिकको तथ्याङ्क सङ्कलन गरी उनीहरूले सिकेको ज्ञान र सीप अनुसार व्यवसाय गर्न वित्तीय पहुँच सहितका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।</p> <p>ख) वैदेशिक रोजगारीमा ठगिएका श्रमिकहरूलाई उद्धार, पुनःस्थापना र पुनर्एकीकरण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।</p> <p>ग) मौसमी रोजगारीका लागि प्रवास जाने प्रवृत्तिलाई अन्त्य गर्न स्थानीय तहमै रोजगार तथा स्वरोजगार कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेशमा काम गर्ने उमेरका जनशक्ति उत्पादनशील रोजगारीमा संलग्न भएका हुनेछन् । सक्रिय श्रमबजार नीतिबाट न्युनतम रोजगारी प्रत्याभूत भएको हुनेछ । प्रदेशको बेरोजगारी दर ९.५ प्रतिशतबाट ६ प्रतिशतमा ओर्लेको हुनेछ । आधारभूत सामाजिक सुरक्षामा आवद्ध जनसङ्ख्या हालको ५ प्रतिशतबाट ४८ प्रतिशत पुगेको हुनेछ । सबै स्थानीय तहहरूमा श्रमबजार सूचना प्रणाली विकास भै प्रभावकारी रूपमा रोजगार विनिमय सेवा सञ्चालन भएको हुनेछ । असल श्रम अभ्यासका माध्यमबाट औद्योगिक वातावरणमा सुधार भएको हुनेछ ।

योजना कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

१०.१ अन्तर सरकारी समन्वय र सहकार्य

१. पृष्ठभूमि

समृद्ध र सुखारी प्रदेश निर्माण गर्न बनेका योजनाहरूको सफल कार्यान्वयनका लागि तीन तहका सरकारहरूबीच मात्र हैन प्रदेशभित्र अन्तर मन्त्रालय तथा सबै सरकारी निकायहरूबीच एवम् अन्तर प्रदेश आपसी समन्वय र सहकार्य पनि अत्यावश्यक हुन्छ । अन्य प्रदेशहरूभन्दा विषम भूगोल रहेको, मानव विकास सूचकाङ्कमा पछाडि परेका स्थानीय तहहरूको बाहुल्यता रहेको कर्णाली प्रदेशमा द्रुत आर्थिक, सामाजिक र पूर्वाधार विकासका लागि प्रभावकारी अन्तर सरकारी समन्वय र सहकार्यको झनै ठूलो महत्व रहेको छ । संविधानको धारा २३२ मा तीन तहका सरकारहरूको सम्बन्ध सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित हुने उल्लेख रहेको छ । संविधानको मर्म र भावना वमोजिम पारस्परिक तहगत सहयोग, समन्वय र सहकार्य गरी नागरिकहरूको समृद्धिको सपना साकार पार्नेतर्फ योजनाको जोड रहनेछ ।

२. प्रमुख समस्या

संविधानको अनुसूचीमा रहेका साझा अधिकारहरूको प्रयोग तथा कार्यान्वयनका सम्बन्धमा बुझाई फरक फरक पर्नु, राजश्व तथा अनुदानको समानुपातिक समावेशी बाँडफाडको विषय पेचिलो बन्दै जानु, अन्तरसरकारी समन्वयको संस्थागत तथा कानूनी संयन्त्र तथा विधि सुदृढ नहुनु, समन्वयका लागि स्थापित संयन्त्रहरूसँग बाध्यात्मक अधिकार नरहुनु, तीन तहको समन्वय र सहकार्यलाई नतिजामुखी बनाउन नसकिनु प्रमुख समस्याको रूपमा रहेका छन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

संविधानले प्रदान गरेको एकल तथा साझा अधिकारहरूको प्रयोग तथा कार्यान्वयनका सम्बन्धमा समान बुझाई र स्पष्टता कायम गर्नु, तीव्र र दिगो आर्थिक-सामाजिक एवम् पूर्वाधार विकासका लागि उपलब्ध श्रोत-साधनहरूको समन्वयात्मक रूपमा परिचालन गर्नु, तीन तहबीच प्रभावकारी समन्वय र सहकारिताबाट नागरिक सन्तुष्टि बढाउनु, तहगत समन्वयका संरचनाहरूलाई सुदृढ, सक्षम र कार्यमूलक बनाउनु चुनौतीहरू हुन् ।

तीन तहका सरकारबीच रहनु पर्ने अन्तरसम्बन्धको सिद्धान्त, विधि र संरचनाहरूको संवैधानिक व्यवस्था रहनु, प्रदेश र स्थानीय तहको समन्वय परिषद्को व्यवस्था हुनु, तीनै तहका सरकारहरूको साझा लक्ष्य सुशासन, आर्थिक-सामाजिक र पूर्वाधार विकास मार्फत नागरिक सन्तुष्टि प्रवर्द्धन गर्ने रहनु, तहगत सरकारका विवाद निरूपणको लागि संवैधानिक इजालसको अलग व्यवस्था समेत रहनु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

नतिजामुखी अन्तर सरकारी समन्वय र सहकार्य ।

४.२ लक्ष्य

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह एवम् सबै सरकारी निकाय बीचको समन्वयलाई सुदृढ गरी नतिजामुखी बनाउने ।

४.३ उद्देश्य

- प्रभावकारी तहगत अन्तरसम्बन्ध र सहकार्यको लागि कार्यान्वयनयोग्य कानुनी तथा संस्थागत आधार निर्माण गर्नु ।
- उपलब्ध साधन स्रोतको समानुपातिक तथा न्यायोचित बाँडफाँड र स्रोत परिचालनमार्फत विकास तथा सुशासन कायम गर्नु ।
- विकास निर्माणका लागि सबै सरकारी निकायहरू बीच समन्वय कायम गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. संविधान प्रदत्त तहगत अधिकारको प्रयोग तथा कार्यान्वयन समन्वयात्मक रूपमा गर्ने ।	क) अन्तरसरकारी समन्वयका लागि आवश्यक सङ्घीय कानुन निर्माणमा रचनात्मक सुझाव सहित पैरवी गरिनेछ । ख) स्थानीय तहहरूको लागि निर्माण गर्नु पर्ने प्रदेश कानुन निर्माणका लागि सरोकारवालाहरूसँग समन्वय गरिनेछ । ग) प्राकृतिक स्रोत साधन तथा चल अचल सम्पत्तिको कुशल बाँडफाँड तथा उपयोगका लागि पैरवी गरिनेछ ।
२. अन्तर सरकारी समन्वय तथा सहकार्यका कानुनी तथा संस्थागत संरचनाहरूको सबलीकरण गर्ने ।	क) अन्तर प्रदेश परिषद्, अन्तर सरकारी वित्त परिषद्बीच प्रभावकारी समन्वय तथा सहकार्यका लागि सार्थक सहभागिता तथा रचनात्मक पैरवी गरिनेछ । ख) प्रदेश समन्वय परिषद्लाई कार्यमूलक संयन्त्रको रूपमा विकास गरिनेछ ।
३. तहगत समन्वयलाई प्रभावकारी बनाउँदै तहगत सेवाप्रवाह तथा विकास व्यवस्थापनमा स्वच्छ प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण सिर्जना गर्ने ।	क) आवधिक योजना, वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम, बजेट निर्माण र कार्यान्वयन चरणमा एकरूपता तथा समन्वय कायम गरिनेछ । ख) सेवा प्रवाह तथा विकास व्यवस्थापन चुस्त, छरितो तथा प्रभावकारी बनाई नागरिक सन्तुष्टी अभिवृद्धि गर्नका लागि सबै सरकारी निकायहरूबीच समन्वय कायम गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

तीन तहका सरकारहरूको साझा अधिकारको प्रयोग तथा उपभोगमा स्पष्टता आएको हुनेछ । अन्तर सरकार परिषद्, अन्तर सरकार वित्त परिषद् र प्रदेश समन्वय परिषद्को संस्थागत तथा कानुनी क्षमता विकास भएको हुनेछ । सबै सरकारी निकायहरूबीच समन्वय तथा सहकार्यबाट सबै तहको समानुपातिक विकास र समृद्धि उन्मुख योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन भएका हुनेछन् । सेवा प्रवाहमा नागरिक सन्तुष्टि बढेको हुनेछ ।

१०.२ प्रदेश आयोजना बैङ्क

१. पृष्ठभूमि

कर्णालीको तीव्र आर्थिक विकास तथा सामाजिक रुपान्तरणका लागि आवश्यक आयोजनाहरूको पहिचान गरी तिनको प्राथमिकताक्रम निर्धारण गरी वित्तीय अनुशासन कायम गर्न र लगानीका थप अवसर जुटाउन प्रारम्भदेखि नै आयोजना बैङ्कको अवधारणालाई आत्मसाथ गरी अघि बढ्ने अटोट गरिएको छ । स्थानीय आवश्यकता र मागमा आधारित, आर्थिक रुपमा सम्भाव्य, सामाजिक-सांस्कृतिक रुपमा प्राह्य, वातावरणीय रुपमा अनुकूलित र व्यवस्थापकीय रुपमा कार्यान्वयन योग्य आयोजनाहरूको छनोट गर्न र कुशल कार्यान्वयनगरी अपेक्षित उपलब्धी हासिल गर्न प्रदेश आयोजना बैङ्कको व्यवस्था गर्न आवश्यक छ । निश्चित मापदण्डविना आयोजनाको पहिचान तथा छनोट गर्ने र आवश्यक पूर्व तयारीविना कार्यान्वयनमा लैजानाले प्राय आयोजनाहरू समस्याग्रस्त हुने गरेका छन् । आयोजना बैङ्कको व्यवस्थाबाट रणनीतिक आयोजनाहरूको पहिचान र छनोट गर्न, आयोजनाका निर्धारित लक्ष्यहरू तोकिएको गुणस्तरमा लागत र समय भित्रै सम्पन्न गरी लगानीको उच्चतम प्रतिफल प्राप्त गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुग्न जाने अपेक्षा गरिएको छ ।

२. प्रमुख समस्या

पूर्व तयारी र विश्लेषण विना आयोजनाहरूको छनोट गरी कार्यान्वयन गर्ने परिपाटी निरन्तरता पाउनु, आयोजनाको आवश्यकता र योगदान सम्बन्धी तथ्यगत सूचनाको अपर्याप्तता रहनु, क्षेत्रगत गुरुयोजना तथा कार्यान्वयन योजनाको अभाव हुनु, विकास आयोजनाहरू तोकिएको समय र निर्धारित लागतमा सम्पन्न नहुनु, संस्थागत संरचना र क्षमताको कमी हुनु समस्या हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

विगतमा अपरिपक्व रुपमा गरिएका आयोजना पहिचान र छनोटले ल्याएको दीर्घकालीन नकारात्मक प्रभावलाई कम गर्दै जाने र आयोजना बैङ्कको सिद्धान्त र मान्यतालाई अनुशरण तथा कार्यान्वयन गर्ने चुनौतीहरू छन् ।

प्रदेश आयोजना बैङ्क स्थापना गर्न प्रदेश सरकार प्रतिबद्ध रहनु, प्राथमिकताको क्षेत्र स्पष्ट हुनु, सार्वजनिक, निजी, सहकारी र सामुदायिक क्षेत्रको लगानी परिचालन गर्ने नीति हुनु, आगामी आर्थिक वर्षहरूको लागि आयोजना छनोटको आधार तय हुनु अवसरहरू हुन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

प्रदेशको तीव्र विकासका लागि आयोजना तर्जुमा तथा व्यवस्थापनमा कुशलता ।

४.२ लक्ष्य

उपलब्ध स्रोतको प्राथमिकताका आधारमा प्रभावकारी परिचालनका लागि आयोजनाहरू तयारी अवस्थामा राख्ने ।

४.३ उद्देश्य

- प्रदेशको तीव्र विकासका लागि रुपान्तरणकारी आयोजनाहरूको तयारी गर्नु,

- आयोजना पहिचान, छनोट, मूल्याङ्कन तथा प्राथमिकीकरण गरी सार्वजनिक वा निजी क्षेत्रको लगानीका लागि वातावरण तयार गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. प्रदेशका उच्च प्रतिफलयुक्त तथा रणनीतिक महत्वका आयोजनाहरूको छनोट गरी आयोजना बैङ्क निर्माण गर्ने ।	क) आयोजना बैङ्क स्थापनाका लागि नीतिगत तथा संस्थागत व्यवस्था गरी विद्युतीय व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको विकास गरिनेछ । ख) प्रदेश महत्वका परियोजनाहरूलाई विषयगत मन्त्रालयबाट सम्भाव्यता अध्ययन गर्न लगाई आयोजना बैङ्कमा समावेश गरिनेछ । ग) स्थानीय तहले सम्भाव्यता अध्ययन गरी छनोट गरेका रणनीतिक महत्वका परियोजनालाई समावेश गरिनेछ । घ) स्थानीय तहहरूमा आयोजना बैङ्क प्रणालीको स्थापना गर्न सहजीकरण गरिनेछ ।
२. प्रदेश रूपान्तरणकारी आयोजनाहरूलाई उच्च प्राथमिकताका साथ आयोजना बैङ्कमा समावेश गर्ने ।	क) रूपान्तरणकारी आयोजनाहरूको पहिचान, छनोट तथा प्राथमिकीकरण गरी स्रोत साधन व्यवस्थापन र शीघ्र कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारसँग समन्वय गरिनेछ । ख) प्रदेश महत्वका आयोजनाहरू शीघ्र कार्यान्वयन गर्न नीतिगत तथा कानूनी प्रवन्ध मिलाइनेछ ।
३. आयोजना बैङ्क तयार गरी लगानी सम्मेलन आयोजना गर्ने ।	क) निजी क्षेत्रलाई आकर्षित गर्न लगानी सम्मेलनमा आयोजनाहरू प्रस्तुत गरिनेछ । ख) निजी क्षेत्रबाट सम्भाव्यता अध्ययन भएका उपयुक्त आयोजनाहरूलाई पनि आयोजना बैङ्कमा समावेश गरिनेछ । ग) आयोजनाहरूको प्राथमिकताका सूची तयार गरी स्वदेशी तथा विदेशी लगानी र सहायता परिचालन गरिनेछ ।

५. अपेक्षित उपलब्धि

प्रदेश आयोजना बैङ्क तयारी भई लगानी सम्मेलनको आयोजना भएको हुनेछ । रूपान्तरणकारी आयोजनाहरू तथा प्रदेश महत्वका आयोजनाहरूको विस्तृत परियोजना प्रस्ताव तयार भई कार्यान्वयन प्रक्रियामा रहेका हुनेछन् । प्रदेशमा निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित भएको हुनेछ ।

१०.३ कार्यान्वयन अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

१. पृष्ठभूमि

नीति, योजना, कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको कार्यान्वयनको सुनिश्चितताका लागि अनुगमन तथा त्यसबाट प्राप्त नतिजाको विश्लेषणका लागि मूल्याङ्कनको आवश्यकता हुन्छ । विकास आयोजनाहरूबाट निश्चित उपलब्धि निर्धारित लागत र समयभित्र प्राप्त गर्न नतिजामुखी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन पद्धतिको महत्वपूर्ण

भूमिका रहन्छ । प्रदेश सरकारका नीति र कार्यक्रमहरूको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रदेश सभाको समितिबाट हुने गरेको छ भने स्थानीय तहका योजना र कार्यक्रमहरूको अनुगमनको जिम्मेवारी जिल्ला समन्वय समितिलाई दिइएको छ । आधुनिक सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा आधारित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन पद्धतिको विकास गरी यसलाई नियमित र अनिवार्य गर्न सकिए यसले कार्यान्वयनमा रहेका योजना, कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको सफलताको सुनिश्चितता प्रदान गर्नेछ । यसरी नै प्रदेशको रणनीतिक महत्त्वका कार्यक्रम एवम् आयोजनाहरूको कार्यान्वयनमा देखापरेका कठिनाईहरूको निराकरणका लागि एक उच्चस्तरीय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन एवम् समन्वय गर्ने संयन्त्र बनाउन आवश्यक देखिएको छ ।

२. प्रमुख समस्याहरू

प्रदेशमा नतिजामूखी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन र समन्वयका लागि प्रभावकारी संयन्त्रको विकास भई नसक्नु, वस्तुगत सूचकहरू विकास गर्न बाँकि रहनु, अनुगमनको अधिकार प्राप्त जिल्ला समन्वय समिति समबन्धी कानुन बनि नसक्नु, पर्याप्त स्रोत साधन, तथ्याङ्क र जनशक्तिको अभाव हुनु प्रमुख समस्याहरू हुन् ।

३. चुनौती तथा अवसर

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारहरू बीच समन्वयका लागि संविधानले परिकल्पना गरेको कानुन निर्माण गर्नु, नतिजामूलक अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीका लागि वस्तुगत सूचकहरूको विकास गर्नु, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीको स्थापना र सञ्चालन गर्नु, स्रोत, साधन र जनशक्तिको सुनिश्चितता र क्षमता विकास गरी योजना कार्यान्वयनको लागि उत्प्रेरणा र जिम्मेवारीबोध गराउनु चुनौतीपूर्ण रहेका छन् ।

प्रदेश योजना निर्माण सुरुको चरणमा रहेकोले प्रारम्भदेखि नै अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई संस्थागत गर्न सकिने हुनु, राजनैतिक नेतृत्व सु-शासनप्रति प्रतिबद्ध भएकोले नतिजामूलक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई सबल बनाउन सकिने अवस्था हुनु तथा नियमित ढङ्गले जनप्रतिनिधिहरू मार्फत समेत अनुगमन र मूल्याङ्कनमा सहयोग लिन सकिने हुनु अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

४. सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति

४.१ सौच

प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास ।

४.२ लक्ष्य

नतिजामूखी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई विकास व्यवस्थापनमा संस्थागत तथा स्थापित गर्ने ।

४.३ उद्देश्य

- नतिजामा आधारित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई योजनाको हरेक चरणको नियमित र अपरिहार्य अंशको रूपमा स्थापित गर्नु ।
- विकास योजनाका लक्षित कार्यक्रमहरू तथा आयोजनाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनद्वारा समयमै अपेक्षित उपलब्धि प्राप्त गर्नु ।

४.४ रणनीति तथा कार्यनीति

रणनीति	कार्यनीति
१. नतिजामा आधारित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गर्ने ।	<p>क) नतिजामा आधारित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सम्बन्धी नीति, कानुन तथा दिग्दर्शन समेतको तर्जुमा गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिनेछ ।</p> <p>ख) प्रदेश योजना आयोगको संयोजकत्वमा आयोजना अनुगमन तथा मूल्याङ्कन एवम् समन्वय गर्ने उच्चस्तरीय संयन्त्रको निर्माण गरिनेछ ।</p> <p>ग) विकास आयोजना र कार्यक्रमहरूको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको नतिजालाई सम्बन्धित कर्मचारीहरूको कार्य सम्पादनसँग आवद्ध गरी उचित पुरस्कार तथा दण्डको व्यवस्था मिलाईनेछ ।</p> <p>घ) आयोजनासँग सम्बन्धित कर्मचारीहरूलाई योजना अवधिभर सरुवा नगर्ने नीति अपनाईनेछ ।</p> <p>ङ) आयोजनाको सफल कार्यान्वयनको लागि संघीय सरकार तथा स्थानीयतहसँग सहकार्य, समन्वय तथा सहयोग बिस्तार गरिनेछ ।</p>
२. प्राथमिकता बमोजिम आयोजनाहरूको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने ।	<p>क) योजना, कार्यक्रम तथा आयोजनाहरू तर्जुमा गर्दा तार्किक कार्य-कारण शृङ्खला कायम गरिनेछ ।</p> <p>ख) नतिजा सूचकका आधारमा कार्यक्रम र आयोजनाहरूको चौमासिक र वार्षिक समीक्षा तथा मूल्याङ्कन गरिनेछ ।</p> <p>ग) अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको प्रभावकारिताका लागि सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा आधारित प्रणालीको विकास गरी तथ्याङ्कलाई निरन्तर अद्यावधिक गरिनेछ ।</p> <p>घ) प्रतिफल, असर र प्रभाव सूचकहरूका आधारमा योजनाको समीक्षा गरिनेछ ।</p> <p>ङ) सुखारी कर्णालीको सूचकहरू विकास गरी सुख मापन गरिनेछ ।</p>
३. अनुगमन तथा मूल्याङ्कनबाट प्राप्त पृष्ठपोषणद्वारा विकास योजना, कार्यक्रम तथा परियोजनाहरूमा सुधार गर्ने ।	<p>क) अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा सहभागितामूलक बहुपक्षीय प्रणालीलाई उपयोग गरिनेछ ।</p> <p>ख) अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रतिवेदनहरूबाट आएका सुझावहरूलाई सुधारको मार्ग दर्शनका रूपमा लिई कार्यान्वयन गरिनेछ ।</p> <p>ग) सेवाग्राही लक्षित समूहको पृष्ठपोषण लिने व्यवस्था मिलाई सोका आधारमा आयोजनाहरूको परिमार्जन गरिनेछ ।</p>
४. अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको प्रभावकारिताका लागि सम्बन्धित निकाय र जनशक्तिको क्षमता विकास गर्ने ।	<p>क) अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा खटिने जनशक्तिलाई आवश्यक साधन स्रोत उपलब्ध गराउनुका साथै क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछन् ।</p> <p>ख) योजना, कार्यक्रम तथा आयोजना तर्जुमा गर्दा नै अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक बजेटको सुनिश्चितता गरिनेछ ।</p> <p>ग) स्थानीय तहमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली स्थापित गर्न समन्वय र सहकार्य गरिनेछ ।</p>

५. अपेक्षित उपलब्धि

स्पष्ट नीति तथा कानून बमोजिम नतिजामा आधारित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास भएको हुनेछ । सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा आधारित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास भई तथ्याङ्क निरन्तर अद्यावधिक भएको हुनेछ । नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन भई योजना, कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको सफल कार्यान्वयनको सुनिश्चितता भएको हुनेछ ।

अनुसूचीहरू

तालिका नं. १

जिल्लागत क्षेत्रफलको विवरण

क्र.सं.	जिल्ला	वर्ग कि.मि.
१	डोल्पा	७,८८९.०
२	हुम्ला	५,६५५
३	मुगु	३,५३५
४	जुम्ला	२,५३१
५	सुर्खेत	२,४५१
६	जाजरकोट	२,२३०
७	सल्यान	१,४६२
८	कालिकोट	१,७४१
९	दैलेख	१,५०२
१०	पश्चिम रूकुम	१,२१५
कर्णाली प्रदेश		३०,२११

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७६

तालिका नं. २

कर्णाली प्रदेशका स्थानीय तहहरू

जिल्ला	कुल स्थानीय तह सङ्ख्या	नगर पालिका सङ्ख्या	गाउँ पालिका सङ्ख्या	कुल वडा सङ्ख्या
रुकुम पश्चिम	६	३	३	७३
सल्यान	१०	३	७	८३
सुर्खेत	९	५	४	९९
दैलेख	११	४	७	९०
जाजरकोट	७	३	४	७७
डोल्पा	८	२	६	७६
जुम्ला	८	१	७	६०
कालिकोट	९	३	६	८२
मुगु	४	३	१	४५
हुम्ला	७	०	७	४४
कर्णाली प्रदेश	७९	२५	५४	७१८
नेपाल	७५३	२९३	४६०	६७४३

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७४

तालिका नं. ३

कर्णाली प्रदेशमा जनसङ्ख्याको अवस्था (राष्ट्रिय जनगणना, २०६८)

सूचक	कर्णाली प्रदेश	नेपाल	प्रदेशको अंश
जनसङ्ख्या	१५,७०,४१८	२,६४,९४,५०४	५.४
संस्थागत जनसङ्ख्या	१५,१७६	२,४०,७२४	६.३
परिवार सङ्ख्या	२,९८,१७४	५४,२७,३०२	५.५
संस्थागत परिवार सङ्ख्या	१८५	४००५	४.६
लैङ्गिक अनुमात	९५.६९	९४.२	बढेको
परिवारको औषत आकार	५.२६	४.८८	बढेको
जनघनत्व (प्रतिवर्ग/किमि)	५६	१८० जना	घटेको
अनुपस्थित	६७,५८२	१९,२१,४९४	३.५
जनसङ्ख्या वृद्धिदर	१.८	१.३५	बढेको

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

तालिका नं. ४

कर्णाली प्रदेशको मानव विकास सूचाङ्क तथा गरिबीको अवस्था

सूचकहरू	कर्णाली प्रदेश	नेपाल
अपेक्षित आयु	६७	६९.७
युवा साक्षरता दर	८२	८५
मानव विकास सूचाङ्क	०.४२७	०.५७४
आधारभूत खानेपानीको सुविधा पुगेको परिवार प्रतिशत	८६.२	८८
५ वर्ष मुनिका कुपोषित बालबालिकाको प्रतिशत	५३.६	४०.५
५ वर्ष मुनिका पुङ्का बच्चाहरू	५५	३६
आर्थिक रूपले अति पछाडि परेका जनसङ्ख्याको प्रतिशत	४४.२	२८.८
निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको दर	२८.९	१८.७
बहुआयामिक गरिबीको दर	५१.२	२८.६

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण, २०७५/७६

राष्ट्रिय योजना आयोग नेपालको बहुआयामिक गरिबी सूचाङ्क, सन् २०१८

नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वे, २०१६

तालिका नं. ५
कर्णाली प्रदेशको शैक्षिक तथ्याङ्क

संस्था	संस्था सङ्ख्या	विद्यार्थी सङ्ख्या	शिक्षक सङ्ख्या	शिक्षक विद्यार्थी अनुपात
बाल विकास केन्द्र	२६०७	५४१९१	२७९६	१९
आधारभूत तहका विद्यालय	२५९५	४९७५१२	९९८८	५०
माध्यमिक तहका विद्यालय	५७२	१०५३७३	१८२१	५८
जम्मा	५७७४	६५७०७६	१४६०५	

स्रोत: सामाजिक विकास मन्त्रालय, कर्णाली प्रदेश, २०७६

तालिका नं. ६
कर्णाली प्रदेश स्वास्थ्य सेवा प्रदायकको सङ्ख्या

सेवा प्रदायक	संख्या	सेवा प्रदायक	संख्या
प्रदेश अस्पताल	१	दक्ष प्रसुतिकर्मी	३४७
स्वास्थ्य कार्यालय	६	गाउँघर क्लिनिक	१०६०
सा.जि. स्वास्थ्य कार्यालय	४	खोप क्लिनिक	१३२३
शिक्षण अस्पताल	१	महिला स्वास्थ्य स्वयं सेविका	४३४१
जिल्ला अस्पताल	८	सुरक्षित गर्भपतन केन्द्र	४४
अन्य सरकारी अस्पताल	२	माइक्रोस्कोपी सेण्टर	३५
प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र	१४	टी.बी. डट्स सेण्टर	३७७
स्वास्थ्य चौकी	३३६	डि.आर उपचार केन्द्र । सब केन्द्र	५
सामुदायिक स्वास्थ्य इकाइ	६०	जीन एक्सपर्ट प्रयोगशाला	१
सहरी स्वास्थ्य केन्द्र	१०	एआरटी केन्द्र	५
संस्थागत क्लिनिक	२	आयुर्वेद अस्पताल/उपचार केन्द्र	१०
बर्थिंग सेण्टर	२७४	निजी स्वास्थ्य संस्थाहरु	३७
आकस्मिक प्रसुति केन्द्र	२८		

स्रोत: सामाजिक विकास मन्त्रालय, कर्णाली प्रदेश, २०७६

तालिका नं. ७
प्रदेश जिल्लाअनुसार गरिबीको दर

क्र.सं.	जिल्ला	गरिबीको दर
१	दैलेख	३५.४३
२	डोल्पा	३९.४२
३	हुम्ला	५६.२७
४	जाजरकोट	३७.८७
५	जुम्ला	४९.८२
६	कालिकोट	५८.७
७	मुगु	४५.९४
८	रुकुम	२६.०६
९	सल्यान	२९.४४
१०	सुर्खेत	३०.५

स्रोत: भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कर्णाली प्रदेश, २०७५

तालिका नं. ८
कर्णाली तथा नेपालको प्रमुख बाली उत्पादन क्षमता

उत्पादन (मे.ट.)	राष्ट्रिय	कर्णाली प्रदेश	प्रदेशको अंश (%)
धान	५२१९३३१	१३३७५१	३
गहुँ	१७१०८६७	१५२५२४	९
मकै	२३०११३६	१८९७३६	८
कोदो	३००७९६	१९००१	६
जौ, उवा	३१७६०	१३२४५	२२
जम्मा	९५७५५३१	५१०७६०	५

स्रोत: भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कर्णाली प्रदेश, २०७५

तालिका नं. ९
जिल्लाका प्राथमिकता प्राप्त बालीहरू

जिल्ला	प्राथमिकता प्राप्त बालीहरू
रूकुम	तरकारी, मकै, बीउ, अदुवा
सल्यान	सुन्तला, अदुवा, सुर्सानी, तरकारी
सुर्खेत	मौरी, तरकारी, मकै, विउ
दैलेख	सुन्तला, मकै, अदुवा, विउ
जाजरकोट	मकै, मौरी, भटमास
डोल्पा	स्याउ, ओखर, तरकारी, विउ
जुम्ला	सिमी, स्याउ, आलु
कालिकोट	सिमी, स्याउ, ओखर
मुगु	सिमी, स्याउ, आलु
हुम्ला	सिमी, स्याउ, ओखर

स्रोत: भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कर्णाली प्रदेश, २०७६

तालिका नं. १०
कर्णाली प्रदेशमा सञ्चालनमा आएका साना तथा घरेलु उद्योगहरू

सि. नं.	जिल्ला	उद्योग सङ्ख्या				राजस्व
		घरेलु तथा साना उद्योग	लघु उद्योग	बाणिज्य	जम्मा	
१	जाजरकोट	८१९	१११	२०१६	२९४६	१,७७७,१५०
२	जुम्ला	१६७४	३१९	२१२२	४११५	३,०९३,६३०
३	दैलेख	२२८५	१८००	२७७५	६८६०	२,३९८,३७५
४	डोल्पा	६६८	४०	६३९	१३४७	१,५०१,७५०
५	रूकुम	१४०६	१५०	२७०५	४२६१	१,७९७,९०५
६	सल्यान	१८६९	२३८	२२७३	४३८०	२,९५३,३९६
७	कालिकोट	१०७०	१८३	१४१९	२६७२	१,२९१,२२५
८	मुगु	११५	५	१२६	२४६	६६५,९५०
९	हुम्ला	९०४	१८६	५७५	१६६५	९२४,५२५
१०	सुर्खेत	४६८१	०	९२८६	१३९६७	९,८३१,४००
	जम्मा	१५,४९१	३,०३२	२३,९३६	४२४५९	२,६२,३५३०६

स्रोत: उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, कर्णाली प्रदेश, २०७५

तालिका नं.११

बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूको जिल्लागत विवरण

क्र. सं.	जिल्ला	क वर्ग	ख वर्ग	ग वर्ग	जम्मा	जनसङ्ख्या	जनसङ्ख्या प्रति शाखा
१	रूकुम पश्चिम	१६	१	१	१८	१६७२२४	९२९०
२	सल्यान	२१	४	१	२६	२६६००९	१०२३१
३	सुर्खेत	४१	१०	२	५३	४०३३८४	७६११
४	दैलेख	१७	१	०	१८	२८९३८९	१६१०५
५	जाजरकोट	१२	१	०	१३	१९२५९०	१४८१५
६	डोल्पा	७	०	०	७	४११२२	५८७५
७	जुम्ला	१६	१	०	१७	१२१६६०	७१५६
८	कालिकोट	१३	०	०	१३	१५४५३३	११८८७
९	मुगु	५	०	०	५	६२१०६	१२४२१
१०	हुम्ला	८	०	०	८	५७०७७	७१३५
	जम्मा	१५६	१८	४	१७८	१७५५५९६	९८६३

स्रोत: बैङ्क तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, नीति अनुसन्धान विश्लेषण महाशाखा, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, २०७५ फागुन

तालिका नं.१२

आयोजनाहरूको वर्गीकरण र कार्यान्वयन मापदण्ड

साना परियोजना	:	१ करोडसम्म
मझौला परियोजना	:	१ देखि ३० करोडसम्म
प्रदेश महत्त्वका परियोजना	:	३० देखि ५० करोडसम्म
ठूला परियोजना	:	५० करोडभन्दा माथि

प्रदेश सरकार

कर्णाली प्रदेश योजना आयोग

वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत
नेपाल